

A MAGYAR POLGÁR

Szerkesztette
MORCSÁNYI GÉZA
és
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

A magyar polgár

í

TÁRKI

Social
Research
Institute Inc.

Kolosi Tamásnak

Tartalom

A szerkesztők előszava	11
------------------------	----

POLGÁROSODÁS MAGYARORSZÁGON

Tölgyessy Péter	
Zsákutcából zsákutcába. Az ismétlődően megrekedő magyar polgárosodás ellentmondásai	17
Szelényi Iván	
A „második <i>Bildungsbürgertum</i> -projekt” virágzása és hanyatlása	37
Felcsuti Péter	
A magyar polgár – „és megint előlről”	47
Róbert Péter	
Polgárosodás-projekt: kiemelt program – bizonytalan ideig szünetel	61
Tóth István György	
Róka fogta csuka. Miért gyenge és szűk a magyar középosztály, és mitől változhatna meg mindez?	73

HISTÓRIA ÉS KONTEXTUS

Gombár Csaba	
Mikor fejeződik már be...?	85

György Péter	
A Buddenbrook-paradigma	
és a Zuckerberg-galaxis – kreativitás és kapitalizmus	99

VÁLLALKOZÓK ÉS VÁLLALKOZÁSOK

Laki Mihály	
Magyar nagyvállalkozók a Nemzeti Együttműködés	
Rendszerében, avagy a polgárosodás esélyei	111
Palócz Éva	
A magyar közép- és nagyvállalatok nyomában	125
Oblath Gábor	
Romló intézményi környezet és növekvő	
újrabefektetés? Egy rejtély megfejtése	139
Lantos Csaba	
Polgárság és vagyonosodás	151
Lakatos Péter	
Generációs profilok – ahogy én látom	163

STÁTUS ÉS STÍLUS

Valló Péter	
A kincs, ami nincs	179
Sik Endre	
A magyar polgár természetrajza.	
Egy kvanti küzdelme a polgárral a polgárért	191
Szirmai Viktória	
Hol laknak a magyar nagyvárosi térségek	
képzett, illetve elit csoportjai?	201
Bálint András	
Polgár a Nagymező utcában	215

Erdős Virág	
Lábjegyzet a Katalinka szállj el című szöveghez	225
Kovács Árpád	
A polgár várákosai és a pénzügyek	237

ÉLETKÉPEK – EGYKOR ÉS MOST

Baráth Etele	
Levél egy polgár barátomnak	247
Ferge Zsuzsa	
A magyar polgár, ahogy az 1930-as évek publicistája látta – vagy aminek remélte	255
Greccsó Krisztián	
Polgári szilánkok	267
Jordán Tamás	
Ki vagyunk osztva	275
Nádas Péter	
Világló (jó polgári) részletek. Emléklapok egy elbeszélő életéből	287
Závada Pál	
A polgár és a leventeoktató (regényrészlet)	301

POLGÁR ÉS ÁLLAM

Stumpf István	
Polgár és jogállam. Egy szakkollégiumi generáció metamorfózisa	311
Bojár Gábor	
Egy szubjektív polgárdefiníció	321
Rudas Tamás	
Állam és alattvalói. Szilánkok	335

A szerkesztők előszava

Polgárság, középosztály, független egzisztenciák, gondolkodó emberek. A demokrácia és a társadalmi stabilitás tartópillérei, a prosperításban, kiszámíthatóságban, intézményi stabilitásban érdekelt individuumok. Kreátorok, kultúrahordozók, dinasztia-építők. Döntően inkább nyugatosok, de civilizációsan nyitottak (vagy nem). Ezek egy része, vagy mind együtt. A magyar polgár talán ilyen, talán nem, talán részben igen, talán részben sem.

Kolosi Tamásnak a magyarországi rendszerváltozásról idézett kedvenc gondolatmenete a polgárság két frakcióját, a tulajdonosi és a képzettségi polgárságot (a XIX–XX. század fordulóján a német tudományosságban divatos fogalomhasználatnál *Besitzbürgertum* és *Bildungsbürgertum*) különbözteti meg. A tulajdonosi polgárság elsősorban haszonorientált, míg a képzettségi polgárság elsősorban értékorientált. Nálunk a rendszerváltás nagy kérdése az volt, hogy sikerül-e a két réteg „kapuit” minél szélesebbre tárni, el lehet-e érni, hogy elég széles és elég erős legyen az új magyar középosztály, az új magyar polgárság.

A kötet gondolkodó magyar polgárokat (művészeket, tudósokat és vállalkozókat) szólaltat meg arról, milyen szerintük a (többi) magyar polgár, hol terem, mit akar és mit nem, és ha mégis igen, akkor miért. Műfaji megkötés nem volt: esszé, tárcsa, vers, társadalomtudományos okfejtés, történelmi tabló; jöhetett

bármilyen, ami elgondolkodtat, újfogalmaz. Minden, aminek hozzáadott értéke van, amitől több lesz az olvasó: mennyiségben és minőségben is.

A kötetet Kolosinak Tamásnak dedikáljuk. Ő egy olyan magyar polgár, aki magába sűríti a tulajdonosi és a képzettségi polgárt: könyvkiadással és kereskedelemmel foglalkozó vállalkozó, társadalomkutató, vélemény- és kultúraformáló egy személyben. Bennünket, szerkesztőket a saját munkahelyeinken (a Magvető Kiadón és a Tárki Zrt.-n) keresztül több mint két évtizedes munkakapcsolat és baráti viszony köt hozzá. Mindkét intézmény jól ismert Magyarországon, és mindkét intézmény belső munkakultúrájának része a nyitott, érvekre alapozott vita, a független gondolkodás és alkotás. Ez a kötet e két intézménynek is közös vállalkozása. A könyv születésnapjára ajándék, de a szövegek tartalmának, tónusának meghatározásakor kifejezetten azt kértük a szerzőktől, a cikkük általában a magyar polgárról, a polgárosodási folyamatról szóljon. Legyen hozzájárulás ahhoz a diskurzushoz, amelyben tisztáznunk kellene, hol is tart országunk a modernizációs, polgárosodási, nyugatosodási folyamatban (ha egyáltalán).

A felkért szerzők listája a szerkesztők megfontolásait tükrözi. Nem értékítélet, nem törekszik teljességre, sem kizárólagosságra. Kolosi Tamásnak sok barátja, ismerőse, a témához hozzászólni tudó kollégája van. A szerkesztőknek van rálátásuk erre a körre, de ez nyilván nem teljes, és nem is kizárólagos. Összességében azt reméljük, hogy az olvasó a kialakult képet érdekesnek, az írásokat gondolatgazdagnak, a kötetet önálló hozzáadott értéknek fogja tartani. Mert szerintünk a gazdasági, kulturális értelemben vett hozzáadott érték, illetve az annak létrehozására irányuló folyamatos törekvés a polgár, és általában a polgárság alapvető jellemzője. Ebben, úgy látjuk, kötetünk szerzői is egyetértének. A polgárosodási folyamat jellegét, tempóját illetően

a szövegek sokféle árnyalatot, értelmezést mutatnak be. Reméljük, hogy az olvasó egyet fog érteni velünk: érdemes volt arra törekedni, hogy művészek, tudósok és aktív vállalkozók egyszerre, egy kötetben mondják el a véleményüket ugyanarról a dologról. Hogy örüljünk.

Morcsányi Géza és Tóth István György

Polgárosodás Magyarországon

TÖLGYESSY PÉTER

Zsákcútából zsákcútába

AZ ISMÉTLŐDŐEN MEGREKEDŐ
MAGYAR POLGÁROSODÁS ELLENTMONDÁSAI

1989 fordulóján az egyik leggyakrabban használt kifejezés a „polgár” szó volt Magyarországon. Ugyan előtörténetének megfelelően a régi reformbaloldal szívesebben beszélt a gazdaság szükséges modernizációjáról, majd az európai felzárkózásról, a népi-nemzeti harmadik út hívei pedig első helyen inkább a nemzeti sorskérdések megoldását kívánták, mégis: a polgárosodás reménye, az öntevékeny állampolgárok cselekvésének kívánsága kezdetben még általánosan összekötő társadalmi vágyakozásnak tetszhetett. Ám az elmúlt negyedszázad bajai után már nem számított átfogó konszenzusképző célkitűzésnek a nyugatos polgárosodás igénye. Míg a Fidesz 1993 után hangsúlyosan polgári pártnak nevezte magát, addig jó ideje az ország jellegadó vezetője módszeresen „az emberek” megfogalmazást alkalmazza.

A magyar polgárosodás ezúttal sem bizonyult elérhetőnek egyetlen nekirugaszkodással. A sikertelen feltörekvő államokban gyakori módon a nyugatos mintakövető, a külvilágra nyitott piacgazdaságot célul tűző korszak antitéziseként nálunk is nemzeti öncélúságot és etatista kollektívizmust hirdető szakasz kezdődött. Mint a XX. században annyiszor, ismét a politikai akarat által megteremtendő történelmi igazságtétel bűvkörébe lépett a hazai közvélemény többsége. A piaci és a politikai verseny lehető kikapcsolásának szándéka a magyarok többsége számára kiismerhetőbb, otthonosabb világgal kecsegtet. A formálódó Orbán-rendszer immáron nem nyugatos polgárosodást, hanem a hazai

viszonyokhoz honosított, irányított kapitalizmust és demokráciát ígér, és az emberek régi beállítódásai szerint kísérli meg sikeressé tenni az országot.

A magyar társadalomban hatalmas a vágy, hogy a megannyi történelmi viszontagság után nálunk is nyugati polgár módjára, mindenféle politikai hatalmasságtól szabadon, kiszámítható joguralom védte biztonságban, korrupciótól mentesen lehessen boldogulni. Csakhogy a hazai polgárosodás két évszázados ismétlődő megrekedése ellentmondások sorával terhelte meg a magyarok értékrendjét. A nyugatos ideálokhoz való viszony a remélt minták elérhetetlensége következtében régóta jellegzetes kelet-európai, gyűlölve kívánó vágyakozásba fordult. 1989 reményei után hamarosan újból évszázados beállítódások mintázatai bukkantak elő.

Ország a Nyugat határvidékén

A magyar állam keletkezésétől kezdve a nyugati világ, a latin keresztény Occidens határvidékeként létezett. Hazánk szervesen betagozódott a Nyugat államrendszerébe, ám az itthoni gondolkodásban elejétől fogva benne volt a különbözőség ideája is. A mintakövető időszakokat, különösen a kudarcosabb években, a szembenállás szakaszai váltották fel. Ám mindent egybevetve az ország peremhelyzetében is kitartóan együtt mozgott az európai mag-országok kulturális változásaival. Az identitására büszke magyar nemesség harcosan kiállt saját értékvilágáért, álama szabadsága, később önálló alkotmányossága mellett. A hazai jobbágyság azonban többnyire csupán a felemás mezővárosi polgárosodásig juthatott. A literátor egyházi és világi értelmiség és főleg a csekélyebb létszámú városi polgárság kezdettől jelentős hányadban idegen származásúnak, de jobbára Hungarus tudatúnak számított. A magyar állam közép-európai, Habsburg

birodalmi keretekbe kerülésével tartósan rögzült a magyar élet antinómiája: az összbirodalmi érdekeket szolgálva a modernizációs szándékok általában kevésbé szervesen, kívülről, az uralkodó kormányzatától, a hozzá kötődő arisztokráciától és nemesi honorácioroktól érkeztek, a többség viszont a nemzeti identitást, sokszor a rendies viszonyokat védelmezve, sérelmi politikába menekülve dacosan ellenállt. Történelmünkben a nyugatos mintakövető magatartás és a hazai értékvilág képviselte jellegzetesen szétvált, és csak kivételesen találkozhatott. Ennek következtében a magyar politika visszatérően e két, kibékíthetetlennek látszó legitim kíváncsálom között vergődik.

A XIX. század kezdetétől a francia forradalom megrendítő hatására azonban az uralkodóház egy időre felhagyott Mária Terézia, II. József és II. Lipót reformer magatartásával. Az induló ipari forradalom különösen kiáltóvá tette hazánk lemaradását a Nyugat civilizációjától. Egy-két messzebbre látó arisztokrata, birtokos nemes lehetett a magyar polgárosodás igényének eltökélt képviselője. Személyükben végre találkozhatott haza és haladás ügye. A hagyományos jogászias ellenzéki nemesi politika mind határozottabban szabadelvű polgári tartalmat kapott, és egyre szélesebb csoportokat hódított meg. Pezsgő építkezés indult, átfogó reformgondolkodás ragadta magával az éppen formálódó nemzeti közvéleményt.

1848 tavaszának európai forradalmi hulláma Magyarországon békés rendszerváltást hozott. Alig három hét múltán a király szentesíthette a polgári fordulatot megalapozó törvényeket. A reformer elitnek azonban nem sikerült elkerülnie a magyar állam külön alkotmányosságának védelmében az uralkodóházzal folytatott nyílt háborút, amely az 1849-es tavaszi hadjárat szédítő sikereivel az ország függetlenségének kimondásához vezetett. Végül csupán két nagyhatalom katonai ereje tudta letörni a magyar szabadságharcot. A bukással a reformok hőseinek életpályája súlyosan megbicsaklott, ám a reformkor két évtizede, és

főleg a szabadságharc küzdelmei a nemzeti mitológia részeként olyan hajtóerőt adtak az országnak, amely lényegében az első világháborús összeomlásig kitartott.

1849 után a központosított birodalom vezetése sem szakíthatta a polgári átalakulással, hanem végigvitte a jobbágyszabadítást, közigazgatási és iskolai reformokat vezetett be, sőt egyenesen a hátramaradott hazai viszonyok civilizátoraként próbált fellépni. Az uralkodóház így sem tudta tartósan konszolidálni hatalmát, többszöri alkotmányos rezsimváltás után végül európai nagyhatalmi státusának megvédése érdekében kiegyezésre kényszerült a nemzettel. A régi Habsburg Birodalom kettős állammá alakult, amelynek mindkét fele parlamentáris keretek között működhetett tovább. Ezzel úgy sikerült az egyik legősibb európai nagyhatalom formálisan egyenrangú tényezőjévé emelkednie az országnak, hogy az éledező nacionalizmus korában, a Kárpát-medence nemzetiségi sokfélesége közepette minden magyar továbbra is egyetlen nemzeti államban élhetett.

*Szabadelvű felzárkózás:
a dualizmus korának polgárosodása*

Európa birodalmi keretek között élő kis népei közül a legteljesebb autonómiát a magyarok vívták ki maguknak. A lengyeleknek, cseheknek, íreknek és finneknek messze kevesebb kellett beérniük. Alighanem a dualizmus korában kerülhetett hazánk a legközelebb a Nyugat körülményeihez. Budapest egyedül az amerikai városokéhoz fogható sebességgel emelkedett igazi európai nagyvárossá. Gyorsan terjedtek a civilizációs vívmányok. A magyar társadalom ehhez képest kevésbé tudott kiszakadni régi rendies világából. A joguralom rendjének formális intézményeit sokszor felülírták a személyes függőségi viszonyok. A hazai kapitalizmus előrevivői kezdetben olykor külföldről jöttek, vagy

itthoni német, szerb, görög, majd mindinkább zsidó származású polgárok voltak.

A történelmi arisztokrata és nemesi politikai osztály sokáig teljességgel uralta a nagypolitikát, nemzetképe, beállítódásai és mitológiája egyébként is jobbra meghatározta a közgondolkodást. Kiállása, történelmi küldetése roppant asszimiláló erővel bírt: közeleti kultúráját a felemelkedő paraszti csoportok, a nem magyar származású polgárok is igyekeztek magukévá tenni. A szabadelvű nemesi elitek, nem gondok nélkül, de jobbra befogadták az alapvetéseikhez igazodó feltörekvő elemeket.

A történelmi vezetőréteg alapvetően magának tartotta fent a politikát, a kiépülő magyar állam vezető hivatalait. Lehetőség szerint próbálta megvédeni a régi mezőgazdasági birtokviszonyokat. Viszont a kapitalizmus gyorsan tért nyerő világában, a rohamosan szaporodó szabadabb értelmiségi hivatásokban, a tulajdonosi és képzettségi polgárság soraiban már csekélyebb szerepet töltött be. A paraszti polgárosodás jobbra megrekedt a családi birtokok kikerekítésének vágyánál, az egyházi, tanári, tanítói előmenetel keresésében. A piaci kapitalizmus versenyviszonyai közötti helytállás készségei messze inkább voltak meg a régi rendi társadalomból kimaradó csoportokban. A lendületesen fejlődő, erős nemzeti kisugárzással bíró országban azonban általában minden mozgékonyabb ember számára akadt előrejutási lehetőség.

A XX. század elejének fiatalabb generációja már beleszületett a reformkor óta hatalmasat előrelépett országba. A sikerek magától értetődőnek számítottak, az európai mag-országok világához képest rendies maradványok bántónak tűnhettek. Az elképzelt Nyugat nevében a szabadon lebegő hazai értelmiség polgári radikális része egyszerre feudálisnak minősítette és megkérdőjelezte a hagyományos magyar elitek politika- és nemzeti kultúraalakító szerepét. A századforduló szabadelvű Magyarországnál hirtelen nagy erővel megjelentek a tömegdemokrácia új igényei.

A legkülönbözőbb antikapitalista nézetek kaptak lábra. Elindult a modern szociáldemokrácia, a kisgazda, valamint keresztényszocialista mozgalom. Újra megjelentek követeléseikkel a legfontosabb nemzetiségek. A régi szabadelvű nemzeti konszenzus már korántsem számított általánosan elfogadott evidenciának.

A kiegyezés dualista rendszere mindvégig alapvetően népszerűtlennek bizonyult. Az ellenzék a pártszerkezet minden átalakulása után is váltig közjogi jellegű maradt. A berendezkedés lényegét tagadó, ezért az adott feltételek között kormányképtelennek látszó függetlenségi ellenzékkel szemben leválthatatlan párt kormányzott, amelynek uralomgyakorlását a választási rendszer, a nyílt közigazgatási nyomásgyakorlás és a választók korrumpálásának szokásszerűvé vált eljárása támogatta. A politika felhőrégiójában a parlamentarizmus elvileg kifogástalan intézményrendszerét súlyosan gyengítette a politikai váltogazdaság tényleges hiánya. Ezzel folytonosan csorbult a közhatalom szolgálatszerű gyakorlásának követelménye.

A kormányzó elit önértelmezése szerint a magyar állam területi egységének és civilizációs küldetésének megvédése, az alkotmányos szabadelvű kormányzás megtartása tette elkerülhetlenné a vezető párt hatalmát. Ezzel az osztrák parlamentarizmus folyamatos válságával szemben az ország erős emberei, Tisza Kálmán, majd végül a konzervatív liberális Tisza István mindvégig megőrizték a magyar állam cselekvőképességét. A korlátozott választójog következtében viszont a tömegdemokrácia új igényei és szereplői jobbra kimaradtak a parlamentarizmus és az alkotmányosság iskolájából. Így az intézményes politikán kívül rekedt közéleti erők sokszor a valóságos felelősség kontrollja nélkül adtak hangot különböző állampolgári reményeknek és értelmiségi konstrukcióknak.

A dinamikusan előrehaladó, új reformkorra készülődő, pezsgő magyar társadalom minden bizonnyal idővel kiforrt volna magából a modern tömegdemokrácia alkotmányos megoldásait. Ám

ez már nem adatott meg az országnak, mert véres világháborús harcok után a történelmi magyar állam összeomlása következett. Németországgal és Ausztriával szemben nálunk nem akadt parlamentárisan kellően iskolázott, felkészültebb politikai erő, amely legalább átmenetileg konszolidálhatta volna az 1918 őszén uralomra jutó új magyar tömegdemokráciát.

A nyugatos minták ellenében

Az állam elemi rendjének helyreállítása, a joguralom régi megoldásainak részbeni visszahozatala kétszeri rendszerváltás után a húszas évek elején a régi korlátozott parlamentarizmus, a korábbi leválthatatlan kormányzó párt uralmi gyakorlatának rekonstruálásával történt. Az alapvetően nyugatos, konzervatív liberális Bethlen István által véglegesített, politikai váltógazdaság nélküli parlamentarizmus bizonyosan szilárdabb és gazdaságilag eredményesebb hatalmi berendezkedést hozott, mint az első Osztrák Köztársaság demokráciája. Hazánk az elmúlt kétszáz esztendőben a harmincas évek végére jutott legközelebb szomszédunk gazdasági fejlettségéhez. Ausztria versengő pluralizmusa válságról válságra bukdácsolva 1934-re szabályos fegyveres polgárháborúba fordult, és már évekkel a hitleri Németországgal való egyesülés előtt megszűnt parlamentáris állam lenni.

Nálunk viszont a történelmi alkotmányosság és jogállamiság gyakorlata, sérülten ugyan, de egészen az 1944. márciusi német megszállásig megmaradt. Csakhogy a „demokrata” vagy a „liberális” jelzők kezdettől, már 1919 őszétől megbélyegző jelentést kaptak. A trianoni béke nemzetcsönkítő döntéseit a teljes hazai közvélemény a nyugati demokráciák gyalázatának látta. A korszak véleményformálói meglehetősen egyetértésben tették felelőssé a dualizmus kori parlamentarizmust és liberalizmust. Általánosan megrendült a hit a nyugatos polgárosodás ideáljában,

többen immár keleti, olykor kimondottan turáni orientációt dédelgettek az ország számára. A nyugatos megoldásoktól való elfordulásával a magyar közélet egész Európában trendindítónak számított.

Már a húszas évek elejétől formálódott egy sokféle, egymással akár élesen ütköző, a nyugatos polgárosodásban mégis egyként csalódott irányzatokból álló, sajátos antikapitalista konszenzus, amely az ország sikerét, a kíváncsú társadalmi igazságosságot a tulajdon és a különféle vezető pozíciók erőteljes újraelosztásával kívánta elérni. A nagy gazdasági világválság után a legkülönbözőbb új feltörekvő csoportok nevében megszólalók, igencsak eltérő eszmei alapon, de általában már nem hittek a piaci kapitalizmus és a parlamentáris jogállam, az állampolgári jogegyenlőség és a tulajdonosi jogbiztonság keretei közötti magyar felemelkedésben. Inkább a nemzeti érdek jegyében állami eszközökkel végrehajtott „őrségváltást” javasoltak a „törzsökös magyarok”, a keresztény középosztály és a legalább szavakban a nemzet igazi fenntartójának tartott parasztság javára. Az életlehetőségek és az állások, a tulajdon és a föld újraosztásával, a birtokon belüliek kiszorításával, döntően a „zsidók”, és részben a magyar nagybirtokosok kárára.

A politikai váltógazdaság nélküli parlamentarizmus meghaladásának igénye a harmincas évektől a választásokon leválthatatlan kormányzó párt vezetésében is megfogalmazódott. Két miniszterelnök is előállt a „korszellemet” hazánkban is megvalósítani követelő elképzeléssel, de sem Gömbös Gyula „új rendszerváltást” javasoló nemzeti munkaterve, sem Imrédy Béla „csodálatos forradalma” nem tudott szabályos rezsimváltást végigvinni. Az újra titkos 1939-es választásokon a fennálló rendszert lényegileg megváltoztatni kívánó törekvések jutottak többséghez. Mégis a „korszellem” hatását fékezve a kormányzó és a történelmi politikai elitek kisebbsége alapján véve megvédte a magántulajdon régi rendjét és a hagyományos politikai kereteket. A tár-

sadalmi őrsgváltás, elitváltás, valamint a nemzeti öncélúság követelése azonban így is további teret nyert. A „törzsökös nemzeti középosztály” helyzetbe hozásának igénye kormányprogramok központi elemévé emelkedett. Az elfogadott többszöri zsidótörvények brutálisan sértették az állampolgári jogegyenlőség elvét, és precedenst teremtve beavatkoztak a tulajdonviszonyokba. Ugyanakkor nálunk is megindult az alul lévő néposztályok, az elesettebb csoportok jóléti állami szociális támogatása. A kormány bevezette a kötelező minimálbért, a fizetett szabadságot és a nyolcórás munkaidőt. Kiterjesztette a társadalombiztosítást a mezőgazdasági munkavállalókra is, elindította a családi pótlékot, intézkedett a nyolcosztályos népiskolák felállításáról.

*Polgárok nélküli modernizáció:
a kommunizmus kísérlete a társadalmi igazságosság
megteremtésére*

Az újabb világháborús összeomlás után a szovjet megszállási övezetbe kerülő ország évszázados előtörténetét nemsokára elsöpörte a kommunista hatalomátvétel. A történelmi magyar eliteket, a régi tulajdonosi és képzettségi polgárságot jobbra elsodorta a politikai fordulat. A világháborús veszteségek, a holokauszt pusztítása, a kitelepítések gyakorlata, a Nyugatra menekülés többszöri hulláma az ötvenes évek végére a térség többi országához képest is kimagasló mértékben törte meg a korábbi elitcsoportokat. A magyar élet hagyományos keretei csaknem az előzetes félelmeknek megfelelően semmisültek meg alig néhány esztendő alatt.

Az új társadalmi rendszert a boldogabb kommunista jövő ígérete, a Nyugat országainak megelőzése és a dolgozó osztályok felemelésének tétele próbálta igazolni. A roppant erőfeszítésekkel felépített nehézipari létesítmények azonban gyorsan romló

életkörülmények, általános proletarizálódás árán születtek. A tömeges megtorlások terrorrendszerében a legfelső pártelit tagjai sem érezhették magukat személyes biztonságban. A kommunista állam komolyan vette a marxista állítást, hogy a jog nem kiszámítható normarendszer, hanem az uralkodó osztály akarata. Ez a nyugati világ peremén felemelkedő orosz birodalomban ténylegesen a vezér sokszor zsarnokian változó „igazságát” jelentette. Ahol a hatalom az akaratátvitel merő eszközeként használta a jogot. Keleties módon az „igazság” mindig az adott esetre és személyekre vonatkozott, valójában nem jogi normaként, hanem parancsként hatott.

A kommunizmus sztálini rendszere zárt, koherens egész volt, számos, egyenesen önpusztító vonással. Ezek megszelídítése, a kommunizmus egyfajta konszolidációja csupán Sztálin halála után indulhatott el. Az egyközpontú hatalmat nálunk végül a Kádár-rendszer stabilizálta, egyben hozzáigazította, honosította a magyar viszonyokhoz. A hatalom engedett kezdeti totalitarizmusából: jobbára változatlanul szoros állambiztonsági megfigyelés alatt tartotta állampolgárait, de személyes biztonságukat, intim szférájukat már messze kevésbé fenyegette. Továbbra sem szívesen hagyott valóságos teret az állampolgári öntevékenységek, különösen nem az önszerveződésnek. Ám már jóval inkább eltűrte az állampolgári érdekérvényesítést, a különböző termelési egységek, települések vezetői, a különböző szakmák-hivatások képviselői kifejezhették területük igényeit. A konfliktusképes akaratokat, állampolgári vágyakat egyre biztosabban beszámították a döntéshozatali eljárásokban.

A felülről kitűzött közérdek így azonban többnyire fel is oldódott az állandósult alkudozásban. Általánossá vált a szabálykerülés: az elvárt eredmények érdekében a helyi és a vállalati vezetők sorra lépték át a pártállam jogszabályait. De az új vállalkozások indulásakor sem annyira a piaci eredményesség és a gazdaságos tevékenység volt a siker legfontosabb előmozdítója,

hanem a szabályok megkerülésében és az üzleti partnerek kijátzásában tanúsított leleményesség.

A régi elitcsoportok túlélő tagjai és főleg leszármazottjai idővel jelentős hányadban visszaemelkedhettek a magasabb státuscsoportokba. Ám ehhez legalább a felszínen igazodniuk kellett a rendszer elvárásaihoz, és leplezniük kellett esetleges hagyományos gondolkodásukat. Vállalkozói tőkefelhalmozásra kifejezetten szűkös feltételek között nyíltott lehetőség. A modernizáltabb társadalomban viszont nagy számban volt szükség képzetesebb, technokrata és értelmiségi csoportokra. De ezek túlnyomó részének tudása jobbára a létező szocializmus viszonyainak ismeretére korlátozódott. Az általános európai fejlődés részeként történelmileg rövid idő alatt hatalmasra növekedett a hazai középrétegek aránya.

Mindent egybevetve tartósan igaznak látszott a kádári állítás: „aki dolgozik, boldogul.” Alig két évtized alatt roppant erőfeszítéssel és nem kevés leleménnyel magyarok milliói emelkedhettek fel az évszázados proletárlétből. Új civilizációs vívmányok sokasága ért el az emberekhez. A magasabb státusú családokéval egybevethető kiszámítható jólétben és biztonságban kétkezi dolgozók és kis egzisztenciák akkora tömegei élhettek, mint korábban és a kommunista rendszer összeomlása óta sohasem. Ami sokak előtt máig igazolja a kádári megoldásokat.

Mégis a nyugati polgári civilizációt meghaladni ígérő kommunizmus valójában újabb lemaradást hozott a térségnek. A könnyítések és reformok élhetőbbé tették a magyarok életét, de az államszocializmus uralmi szerkezete, minden jó szándékú értelmiségi bizakodás ellenére, lényegileg reformálhatatlannak bizonyult. A főhatalom legfőbb gyakorlójának, Kádár Jánosnak nem voltak illúziói rendszere természetét illetően: minden tapasztalásával pontosan tudta, hogy egyetlen szabadon hagyott hézagocska is archimédeszi ponttá válhat berendezkedése felforgatására. A társadalom öntevékenysége ezért mindvégig az állam figyelő tekintete, ellenőrzése mellett növekedhetett.

Mulandó nyugatos konszenzus

A megoldást a piaci viszonyok helyreállításában látó reformközgazdászok elsősorban a gazdasági hatékonyságot növelő intézményi fordulatot akartak, és kevésbé számoltak ezek társadalmi hatásával. Úgy hitték: jelentősebb átmeneti visszaesés után, belátható időn belül az új magyar kapitalizmus nem pusztán az ország, hanem az emberek többsége számára is érezhető felemelkedést hoz. Valódi tulajdonosokat akartak, és mellékesnek ítélték azok illetőségét vagy a pártállami hatalomhoz fűződő viszonyát. Preferenciáiknak döntően a külföldi befektetők és kisebb részt a kádári gyökerű technokrata csoportok feleltek meg. Kevésbé tartották fontosnak a létező hazai kisvállalkozók helyzetbe hozását.

A választásokat megnyerő Antall József méltányolta a régi reformerek tudását, de inkább társadalompolitikában gondolkodott. Polgári jobbközép politikájának támasztékául nemzeti tökéscsoportokat és főleg kiterjedt hazai középosztályt kívánt, miközben minél többet remélt megőrizni a Kádár-korszak jóléti vívmányaiból. Ám kormányára hamarosan rászakadtak az államszocialista gazdaság összeomlásának bajai. Már 1990 őszére elveszítette tavaszi választói támogatottságát, ereje jobbára kimerült a kormányzati hatalom megtartásáért folytatott küzdelemben. A meggyengült kabinet igyekezett minél kevesebb terhet helyezni a lakosságra. Engedte, hogy a munkahelyük biztonságát elvesztett emberek tömegesen nyugdíjas státusba meneküljenek. Kezdeti stratégiai megfontolásaiból alig valami érvényesülhetett. A közép-európai térségben nálunk valósult meg a legcsekélyebb arányú tulajdonosi kárpótlás, és a privatizáció java is a következő kormányra maradt.

A közel háromnegyedes többséggel kormányzó Horn-kabinet pályáját továbbra is az ország adóssághelyzete determinálta. A hatásos sérelmi politika emelte magasra a baloldal támogatottságát, ám végül ez a kormány kényszerült arra, hogy megszorí-

tásaival egyetlen csomagban hajtsa be hat korábbi esztendő elhalasztott állampolgári reáljövedelem-csökkentését. Beszorított helyzetében a kabinet minden addiginál inkább a készpénzes privatizáció lehetőségeit kereste. A térségben elsőként, meglehetősen előnytelen feltételekkel adta el az ország energetikai szektorát és bankrendszerének maradékát. Ha módja nyílt rá, Horn Gyula legszívesebben Kádár János módjára egyensúlyozott a reformerek piacosító javaslatai és a kisemberek reményei között. Így a megszorítások végrehajtása után a baloldal vívmánya lehetett a hatvanöt évnél idősebbek ingyenes utazása is.

Az első Orbán-kormány szimbolikus politikájával új jobboldali honfoglalás reményét adta közönsége legeltökéltebb részének. Míg a baloldali hatalom az örökölt status quo védelmében politizált, és a kádári évtizedekből érkezett gazdasági és értelmiségi véleményformáló csoportok vezető szerepének megtartása érdekében lépett fel, addig a Fidesz, választási ígéreteinek megfelelően, új erőviszonyokat kívánt. Az erőforrásokat igyekezett a dinamikusabb, feltörekvő családok felé átcsoportosítani. Iparkodott a hazai vállalkozókat, a jobboldali értelmiséget helyzetbe hozni. Minden lehetséges módon felépíteni törekedett gazdasági és médiahátországát. Ám a társadalmi változásokba belefáradt országban már nem kezdett nagyobb szabású reformokba, inkább megkísérelt ráülni a nekilendülő konjunktúra eredményeire.

2002 után a kormányzati gyakorlatot mind jobban áthatotta a politikai szembenállás logikája. A magát gyengének érző újabb baloldali kabinet kiterjedt jóléti intézkedésekbe kezdett, amivel ismét veszélyesen túlterhelte az államháztartást. Az ezredforduló után a közhatalom problémamegoldó képessége egyre gyorsuló ütemben tovább gyengült. A legnagyobb bajoktól a kormányok még megvédték az országot, ám kevés szakpolitikai programot tudtak eltökélten végigvinni. A hazai politika a túlságos közéleti szembenállás károkozását enyhítő módszerek egyikével sem tudott élni, a mind végletesebb hatalmi küzdelem egyre több ne-

gativ következménnyel járt. Az 1989-es fordulat a két világégés közötti korai tömegdemokráciákhoz hasonlíthatóan nálunk nem általános polgárosodást, hanem gyorsan növekedő társadalmi polarizációt és önveszélyes demokráciát hozott.

A történelmi krízishelyzet súlyát tovább növelte az MSZMP/MSZP-kormányok fél évszázados, felülről piacosító reformmodelljének látványos összeomlása. Az örökösen ismétlődő bajokra, az állandó megszorításokra adott reakcióként a közvélemény mind nagyobb része távolodott el a korábbi piacosító megoldásoktól. A választók nem csupán a régi baloldal pártjait hagyták el, hanem tömegesen kivonultak az évtizedes nyugatos konszenzus mögül is. A hazai közvélemény húsz esztendő sikertelensége után csaknem elkerülhetetlenül új remények vonzásába került.

Visszatérés az ország 1989 előtti előtörténetéhez

A kétharmados többség 2010 után a céljait elérni nem képes, frusztrált társadalomban új rendszerváltás igényével lépett fel. A főhatalom gyakorlója a felzárkózást nem hozó politikai váltogazdaság meghaladásával akar, válság idején is, cselekvőképes politikai állandóságot adni az országnak. Saját tartós kormányzása alatt kívánja megszüntetni a demokratikus versengés okozta bajokat. A történelmi közjogi hagyomány jobbára megszakadt, ám a Fidesz újra feltalálta a leválthatatlannak szánt centrális helyzetű kormánypárt uralmi megoldásait. A politikai váltogazdaság nélküli parlamentarizmus régi hazai gyakorlatát azonban már nem stabilizálhatja az évszázados tradíció ereje és a hagyományos politikai osztály kulturális hegemoniája. Ezért a kétharmados többség uralmának többszörös túlbiztosításába menekül, hiszen egyébként szerinte egyetlen választási vereségével visszatérhet az ország az új demokrácia első két évtizedének zavaros világába.

A második világháború utáni diadalmas nyugati demokráciák és jóléti piacgazdaságok fogalmai alapján az Orbán-rendszer kísérlete a '89-es eszmék tagadásaként értékelhető. Ám a miniszterelnök teoretikusabb megszólalásai szerint a korábban követett nyugatos minta az ország kudarcának legfőbb okozója. Épphogy a felemelkedésében újfent elakadt nemzet érdekében szükséges eltökélten átlépni a hibásan univerzálisnak tételezett módozaton. A Nyugat értékeinek és intézményeinek alkonya teszi elkerülhetetlenné szerinte az új formák keresését. Ahogy a világháborúk közötti kontinentális Európában olyan sokan, hatalmának alapvetését Orbán Viktor is arra építi, hogy a Nyugat társadalmi a piaci kapitalizmus és a joguralom megoldásaival tehetetlenek súlyosbodó gondjaikkal szemben. Amire a legfőbb bizonyíték, hogy velük Magyarország sem tudta orvosolni bajait.

A miniszterelnök a világ gazdaságban kevésbé eredményes országnak a piaci alkalmazkodás helyett az állami-politikai eszközökkel megvalósítható felemelkedés ígéretét kínálja. Mint a XX. században annyi más hazai politikai irány, nem bízik a szorgos nyugatos felemelkedésben, inkább az állam hatalmával óhajtja a fennálló körülményeket radikálisan megforgatni. A gazdasági erőforrások és a társadalmi pozíciók átcsoportosítását ajánlja a külföldi tulajdonosoktól és a velük összefonódott régi baloldali elitektől a körülötte álló, új, feltörekvő nemzeti felsőközéprétegek, végső soron az egész „érdemes” magyar társadalom javára.

A felülről, részben az Alkotmánybíróság által doktriner módon kiépített jogállam steril rendjében magukat védtelennek érző állampolgárok számára a hatalommegosztás és a joguralom intézményei többnyire végig megmaradtak az elitek ügyének. Folytonosan megerősített tapasztalatuk szerint ezek a hatékony igazságtétel helyett valójában inkább védelmezik a magasabb státusú csoportok gyakori normaszegőit, miközben a kisebbeket magukra hagyják bajaikkal. Az önerejüket kevésnek, az önmagukat esendőnek érző magyarok a joguralom személy-

telen rendje helyett inkább újra a paternalista állam jótéteményeihez fűzik reményeiket. Az elemi önszerveződésre is csekély mértékben képes, a piaci versenyviszonyokban alulmaradó emberek jelentékeny része inkább visszahúzódik a szabálykerülés, a felsőbbbséggel való alkudozás, a „mutyi” régóta rögzült, otthonosnak vélt hazai világába. A piaci versenyképesség készségeinek elsajátítása helyett továbbra is kicselezni reméli a világot, és részben állami előnyben részesítésétől várja előrejutását. Így viszont ismét elveszti polgári felemelkedése lehetséges eszközeit, a nagypolitika számára megmarad felülről irányítható, kiszolgáltatott alattvalónak.

Magyarország gazdasága a magántulajdon rendjén alapuló piacgazdaság, az ország visszatérhetett a nyugati világ intézményrendszerébe. Hazai és külföldi tulajdonú vállalkozások tömege indult útjára. Hatalmasat gyarapodott a fiatalabb generációk képzettsége, nyelvtudása. A tényleges polgárosodás eszményéhez az ország mégis alig kerülhetett közelebb. A magyar nagyvállalkozások többsége szemlátomást az állami előnyben részesítéshez kötődve szerzi legjövedelmezőbb üzleteit. A kisebb vállalkozások java része kevésbé képes kitörni a kisszerű létezésből. A szemben álló táborokra szakadt közvélemény szabályosan elbutult. Az ország egésze úgy vágott neki a nyugati civilizáció lényegi elemeit tagadó modell megvalósításának, hogy tulajdonképpen nem is döntött róla. Leszakadása miatt érzett haragjában nem is nagyon érti, mi történik valójában körülötte.

Hatalmi eszközöktől remélt felemelkedés

A Fidesz nem csupán a folyó jövedelmeket, hanem az üzleti és a médialehetőségeket, a művészeti erőforrásokat is kedvezményezettjeinek kívánja átcsoportosítani. Növeli az állami tulajdon szerepét, nem pusztán a közüzemek között, hanem a

versenyszférában is. Máskor viszont a hatalomhoz ezer szálon kötődő magánvállalkozásokat preferál lépten-nyomon, amit az erősen elkötelezetteken kívül mindenki más jó eséllyel rendszer-szintű korrupciónak lát. A hatalmi eszközökkel helyzetbe hozott személyek üzleti lehetőséghez, sebtében akár jelentős vagyonhoz juthatnak, ám ettől még nem biztosított vállalkozásaik tartósan eredményes működtetése. A piaci versenyképesség készségei híján tevékenységük folyamatos állami gyámolításra szorul.

A miniszterelnök, ahol csak lehet, egyébként is az államot erősíti, és az erő pozíciójából kíván mindenhová elérő befolyást gyakorolni. Nem hisz a piaci automatizmusokban vagy az uralomgyakorlás indirektebb formáiban, hanem inkább az állam szerteágazó eszközeivel közvetlenül mozgatná a társadalmat. A hatalom maga alá gyűrte a gazdaság régi erős embereit. Ahol csak teheti, centralizál: egyetlen, felülről irányított gépezetbe fogta össze a helyi közigazgatás, az egészségügy és a közoktatás csaknem valamennyi intézményét. Jobbára a településüzemeltetési feladatokra szorította vissza a korábban befolyásos polgármesterek hatáskörét. Módszeresen indoktrinálni törekszik az egész társadalom világlátását. Az udvari értelmiségi szerep felé tereli a véleményformálókat, a művészeti élet résztvevőit. Orbán Viktor víziójának lényege a nemzet történelmi ösztöneihez, mítoszaihoz és illúzióihoz igazított, a bajokra végre „az emberek” vágyainak megfelelő megoldást ígérő konstrukció ígérete. A miniszterelnök meglátása eredeti alkotás, ám nyelvi megfogalmazásaiban, kategóriáiban ott munkálnak a két világháború közötti időszak állításai, de jelen vannak az ötvenes–hetvenes évek marxista szemináriumainak, a Kádár-korszak népi piacellenességének tételei is.

A nyugati kapitalizmusmodellel retorikailag és részben valóságosan is sokban szakító Fidesz-politika nem a tartalmi demokráciaigénnyel, hanem a hagyományos joguralom-követelménnyel ütközik közvetlenül. A normaalkotást többnyire a politikai

akaratátvitel pusztá instrumentumaként használó berendezkedés érezhetően nehezen képes együtt élni a törvény- és a joguralom rendjével, a nyugati civilizáció egyik alapelvével. Törvényei, más jogszabályai rendszeresen egyénre, vállalatra és intézményre szólóan próbálják megvalósítani a központi szándékot. A jogi normák a változékony politikai akaratnak megfelelően akár egyetlen esztendőn belül is többször megváltozhatnak. Formális érvényességüket rendszeresen felülírják a felsőbbbség legkülönbébb módon kifejezett elvárásai.

Az Orbán-rendszer minden nyilvánvaló belső feszültsége ellenére betölti elsődleges feladatát: válság idején ad cselekvőképes kormányzati stabilitást a veszedelmes gazdasági és társadalmi feszültségektől, közéleti indulatoktól túlterhelt országnak. Hatalmi erejével, módszeres félelemkeltésével, valamint hallatlan bűnbakképző képességével valahogyan mégiscsak egyben tartja a kudarcaitól sérült, végtetekig megosztott nemzeti közösséget. 1989 nyugatos közjátéka után a miniszterelnök új rezsimjével a magyar társadalom visszatért korábbi előtörténetéhez. Orbán Viktor útkeresése újabban gyarapodó számú követőre talál a térség országaiban. A hazánknál sikeresebb államokban is egyre gyakrabban számolnak rendszerének tapasztalataival. A menekült-migráns áradat, de már korábban a görög válság is, mindaddig bajosan kezelhetőnek bizonyult az európai politika második világháború utáni eszköztárával. A magyar kormányfő előtt megnyílt a reménység: megoldásai Európa egészében trendindítóak lehetnek.

A hatalom 2014 három választásán is visszaigazolta állampolgári támogatottságát. A jobboldali törzsközönség jelentékeny hányada szerint Orbán Viktor kormányzásával a nemzet előtt a legszebb távlatok nyíltak meg. A kormány mindenkori vezető témáiban, utoljára a „rezsicsökkentés”-ben, vagy a menekültválság kezelésében a parlamenti ellenzék sem igen merészel ellentmondani a centrális helyzetű párt vízióinak, amelyek lakossági ro-

konszenzindexe általában megközelítette, vagy egyenesen meghaladta a nyolcvan százalékot.

Csakhogy nehéz elgondolni, hogy a Nyugat évszázados tapasztalatai, a polgárosodás civilizációs vívmányai ellenében tartósan előrejuthat az ország. Félő, hogy minden diadalmasnak tűnő előrehaladás egy történelmileg újra veszélyes zsákutcának bizonyuló rendszerben történik, ami a XX. században ismétlődő lemaradást hozott az országnak.

SZELÉNYI IVÁN

A „második *Bildungsbürgertum*-projekt” virágzása és hanyatlása¹

Az 1970–1980-as évek Közép-Európájában főként Jürgen Kocka úttörő munkásságának hatására divatossá vált a *Besitzbürgertum* (tulajdonosi polgárság) és *Bildungsbürgertum* (kulturális polgárság) megkülönböztetése.

A rendszerváltás előtti korban, amikor a reformértelmisség még idegenkedett attól a gondolattól, hogy az államszocializmus után egy kapitalista társadalom jön majd létre, amelyben a (nagy) tőkésék képezik az uralkodó osztályt, kényelmesebb volt civil társadalomról és polgárosodásról írni.

De miféle „polgárságról” volt itt szó? Ez kényes kérdésnek számított, hiszen az 1980-as évek közepéig még a szocialista rendszer radikális reformértelmissége sem szívesen vállalta volna fel, hogy reformprojektjének célja egy új nagypolgárság (durvábban fogalmazva: nagyburzsoázia) létrehozása lenne. A kispolgárság viszont inkább pejoratív fogalom volt. Ezzel a problémával jómagam is kínlódtam, különösen *A harmadik út?* című, 1986-ban írt, angolul 1988-ban, magyarul túl későn, 1992-ben megjelent könyvemben. Ebben az írásban – tévesen – úgy vélekedtem, hogy a szocializmus romjain egy civil társadalom jön létre, amelyben a magántulajdon és a nagytőke még nem játszik meghatározó szerepet, hanem valamiféle „vegyes” formációban a

¹ E tanulmány részletesebb, az irodalmat is áttekintő változata megjelent angolul in Peter Reill–Balázs Szelenyi (eds.), *Cores, Peripheries, and Globalization*, Budapest, CEU Press, 2011, 165–182.

domináns köztulajdonlást másodlagos szerepben kiegészíti az egyre inkább legitimmé váló kispolgárság (az a kistulajdonosi polgári osztály, amelyről valamikor Bibó István és Erdei Ferenc írt). Mentségemre legyen mondva, 1986-ban ez a kézirat távolról sem számított az államszocializmus apológiájának, mivel egy posztkommunista (ezt a fogalmat Zbigniew Brzezinskivel egy időben, az ő új fogalmáról mit sem tudva kezdtem használni) társadalom lehetőségéről szólt, inkább radikális kritikának lehetett tekinteni – persze radikalizmusát a történelem villámgyorsan lesöpörte az asztalról. Ezzel egybecsengett az a gyakorlat, hogy a reformértelmiség kezdte magát *Bildungsbürgertum*ként definiálni, amelynek első lépésben a szocialista piacgazdasággal való együttélésre képes civil társadalom létrehozása lett volna a feladata. A következő lépésre az 1980-as évek végén került sor, amikor a reformértelmiség elvesztette hitét a szocialista piacgazdaságban (Kornai János az elsők között volt, akik felhívták a figyelmet a piaci koordináció és a magántulajdonlás közötti elektív affinitásra). Ezek után ez az új *Bildungsbürgertum* történeti hivatásként azt vállalta magára, hogy létrehozzon egy, a szocialista társadalom méhében sem (vagy alig-alig) létező *Besitzbürgertum*ot. Ez a tanulmány ennek a rövid életű, második *Bildungsbürgertum*-projektnek a történetéről szól.

A Bildungsbürgertum eredeti fogalma és jelentésváltozásai

Mind a *Bildung*, mind a *Bürgertum*, illetve a két fogalom egybecapcsolása magyarázatot igényel.

A *Bildung* korunkbeli értelmezését általában Goethének (vagy Kantnak) tulajdonítják. Goethe *Wilhelm Meister vándorévei* című *Bildungsroman*jában tesz éles különbséget *Bildung* és *Ausbildung* (vagy *Erziehung*) között. Az *Ausbildung* a szakmai

képzést jelenti, míg a *Bildung* az emberfő kiművelését. A XX. század első felének fogalomvilágával élve az *Ausbildung* civilizációt, technikai ismereteket ad át, a *Bildung* tárgya viszont a kultúra, az a tevékenység, amely az emberi létezésnek értelmet és tartalmas célt ad.

A magyar *polgár* szó a német *Bürger*ből származik. A *Bürger*ből itt először *pürger* lett, ami idővel *polgárrá* magyarosodott. A *polgár* tehát – a nemestől és a jobbagytól megkülönböztetve – a „városlakót”, a „városi polgárjogot” elnyerteket volt hivatott leírni. Ezek a XIX. század végéig jórészt németek voltak, akikhez később csatlakozott a zsidó kereskedő és iparos polgárság (fontos kivételt jelentett a mezővárosok Erdei által jellemzett „paraszt-polgársága”).

A XIX. századra, a francia forradalom okozta társadalmi változás nyomán megváltozott a *Bürger* fogalma, s inkább a „burzsujt”, a tulajdonos polgárt jelentette. Ezért kínlódik Hegel *A jogfilozófia elméletében* a *Bürgerliche Gesellschaft* szerkezetével. A francia vagy angol „civil társadalom” fogalom megkerülte a problémát, ott a társadalom az egyenjogú egyének szabad szerződésén alapult. Igen ám, de németben a *Zivilgesellschaft* fogalma inkább az 1970-es évek újbaloldalának a találmánya: Hegel a *bürgerliche Gesellschaft*, vagyis a burzsoá társadalom szerkezetének az elemzésére vállalkozik. Ne feledjük: a XX. század Németországában a „polgári” pártoktól általában azt vártuk, hogy a tőke érdekeit szolgálják, a munka érdekeit hagyományosan a szociáldemokrata, vagyis nem polgári pártok képviselték – még ha az utolsó évtizedekben a politikai mező ilyen világos szétválása elhomályosodott is. Az világos volt az öregedő, a francia forradalom vérfürdőbe forduló zűrzavarából kiábránduló Hegelnek, hogy a forradalom utáni társadalmat nem lehet hitelesen „egyenjogú emberek szabad szerződéseként” leírni, azt jobban jellemzi a partikuláris érdekek (osztálykonfliktusok) kibékíthetetlen küzdelme egymással.

De hogy jön össze egymással ezután a *Bildung* és a *Bürger-tum*? Nehezen. A tőkés piacgazdaságnak *Ausbildung*ra (humán tőkére) van szüksége, olyan munkaerőre, amelynek megvan a szakismerete a rábízott feladatok elvégzéséhez. A *Bildung* ezzel szemben kételkedő, a status quót mindenkor megkérdőjelezni képes, önmagát megvalósítani akaró egyént (*Übermensch*et, az eredeti nietzschei értelemben) nevel. A közép-európai reform-értelmiség, amely oly kedvtelve vette át a *Bildungsbürgertum* fogalmát, feltehetően nem tudta, hogy a kifejezést valószínűleg egy protonáci történész, Kuno Brombacher használta először az 1920-as években, aki náci antikapitalizmusa folytán éppen arra az abszurdításra próbálta felhívni a figyelmet, hogy miként is lehetne a *Bildung*ot, s annak a termékét, az *Übermensch*et a *Bürger*rel, a burzsoá renddel összekapcsolni. Szerinte az *Übermensch*nek le kell győznie a burzsoáziát, s nem szabad annak kiszolgálójává válnia. Az „igazi értelmiség” (az intelligencia – ahogy azt Oroszországban, majd orosz hatásra Közép-Európában nevezték a XIX. században) megveti a pénzeszsákokat, s az újgazdagokat kulturálatlan bunkóknak tartja.

Az első Bildungsbürgertum-projekt

A második világháború után újra feltámadt a *Bildungsbürgertum* fogalma, de most már a *Besitzbürgertum*mal összekapcsolódva, mintegy a német *Sonderweg* előbb kritikusan, később inkább pozitívan értékelt jellemzőjeként. A háború utáni német historiográfiában a domináns nézet éppenséggel az volt, hogy a német polgári fejlődés azért akadt el, mert hiányzott a modernizáció végrehajtására képes *Besitzbürgertum*, a modernizációs projektet a *Besitzbürgertum* nélkül arra alkalmatlan *Bildungsbürgertum* vette át. Ám az önbizalmát visszanyerő német nemzeti tudat az 1970-es évektől már azt hangsúlyozta, hogy

a német modernizációnak éppen az volt az előnye, hogy – Angliával, vagy akár csak Franciaországgal ellentétben – a modernizáció folyamatát a *Bildungsbürgertum* vezette, s nem engedte meg a *Besitzbürgertum*, a pénzeszsákok mértéktelen uralmát (ez utóbbi álláspont állt közel Jürgen Kocka *Bildungsbürgertum*-interpretációjához).

Nem keverednék a német *Sonderweg* értékelésébe (a továbbiakból kitűnik, hogy én azt inkább kudarcnak, mint sikernek látom), annyit azonban érdemes a vitából elfogadnunk, hogy Németországban, s valószínűleg keletebbre, így mondjuk Magyarországon, Lengyelországban, sőt még Oroszországban is a modernizáció elindítását a XVIII. század végén és a XIX. század nagyobb részében igazi (nemzeti²) tulajdonosi polgárság hiányában a *Bildungsbürgertum*, az értelmiségi képzettségű polgárság, valamiféle „kulturális burzsoázia” vállalta magára. Ezt nevezem én a *Bildungsbürgertum* első projektjének. Maradjunk a magyar példánál. Mintegy évszázadon keresztül a magyar arisztokrata (Széchenyi, Eötvös, Kemény) és dzsentri (Kazinczy, Madách, Kölcsey) értelmiség, majd idővel a német és zsidó polgári értelmiség³ (a névsor hosszú, a felsorolás szükségtelen) döntő szerepet játszott egy polgári, a modern jogrendhez s piacgazdasághoz igazodó ország létrehozatalára irányuló kísérletben. Az is aligha vitatható azonban, hogy ez a kísérlet a XIX. század végére, a XX. század elejére válságba került, s a reformértelmiség jó része (talán azt is mondhatom, a legjava) kiábrándult a feudális rendnek és a kapitalizmusnak ama vegyülékéből, amely jó adag xenofóbiával és nacionalizmussal társulva kialakulóban volt, s az első világháború katasztrófájához vezetett. Az

² Amint utaltam rá, a XVIII–XIX. századig a polgárok többnyire németek, illetve zsidók voltak; a magyarok ugyanakkor vagy nemesek, vagy jobbágyok.

³ A német *Bildungsbürgertum* korán megjelenik, a zsidó polgárság korábban inkább tulajdonosi polgárságot jelent, s majd főleg a XIX. század végén, a XX. század elején jelenik meg a zsidó *Bildungsbürgertum* – gondoljunk itt a bankárfiúból polgárpukkasztó kritikai értelmiségivé váló Lukács Györgyre.

„első *Bildungsbürgertum*nak” elment a kedve a kapitalista modernizációs projekttől, s már a háború előtt, vagy ha nem, akkor a szörnyű háború után (főleg) a baloldali (Lukács, Brecht, Gorkij) s (nem jelentéktelen mértékben) a jobboldali (Knut Hamsun, Németh László, Heidegger) radikalizmushoz kezdett vonzódni. 1900 és 1918 között az első *Bildungsbürgertum*-projektnek vége volt. A kelet- és közép-európai „intelligenciának” tulajdonképpen elege lett a feudális rendszerekkel oly békésen együttműködő „újjgazdagokból”: „miért nekem kell ezeket a parvenü újjgazdagokat hatalomba segíteni, nincs-e egy olyan radikális megoldás, mely egyszerre tagadja a kapitalista kapzsiságot és a feudális úrhatnámságot?” Mind a bolsevikok, mind a nácik éppen ilyen alternatívát kínáltak.

A második Bildungsbürgertum-projekt

Az 1970–1980-as években különösképpen Közép-Európában újraéledt az a gondolat, hogy ebben a régióban, ahol a tulajdonosi polgárságnak különösebb jelentősége nem volt, egy „kulturális polgárságnak/burzsoáziának” kell betöltenie az élcsapat szerepét, amely a kommunista egypártrendszerből képes átmenetet teremteni a (kapitalizmust még nem akartak mondani) civil társadalomba. Erre épült az anti-politika, a civil társadalom projektje. Az 1980-as évekre e gondolatok körül szerveződött az a réteg (vagy társadalmi osztály), amelyet Szalai Erzsébet a „kései kádárista technokráciának” vagy a „Nagy Nemzedéknek” nevezett. Ennek a kései kádárista technokráciának – akárcsak a valami-vel korábban jelentkező „demokratikus ellenzéknek” – a radikalizmusa mérsékelt volt. A bolsevikokkal éles ellentétben a deklarált program éppenséggel nem a politikai hatalom megragadása volt: antipolitika volt a program, s nem a „minden hatalmat a szovjeteknek”. A cseh, lengyel és magyar *Bildungsbürgertum*

(Havel, Michnik, Konrád) különösen nagy szerepet játszott ennek az antipolitikai, harmadik utas politikának a megfogalmazásában. Ezzel egyáltalán nem az értelmiségi uralom projektjét fogalmazták meg, hanem sokkal inkább egy hatalommentes (mondhatnánk, bizonyos értelemben anarchista?) civil társadalom utópiáját.

A kapitalizmustól és a szocializmustól egyaránt különböző civil társadalom eszméje egyébként roppant vonzó volt a nyugati, főként a német újbaloldal számára is. Egy „rendes” baloldali számára a burzsoá vagy a *bürgerliche* fogalmak elfogadhatatlanok voltak, ezért Havellel, Michnikkel és Konráddal szemben érzett hálájuk zálogául a *bürgerliche Gesellschaft*ot mint *Zivilgesellschaft*ot definiálták.

Ez az utópia azonban rendkívül hatásos volt a kései államszocialista rendszerek bomlasztásában. A második gazdaság (az újratermelődő kispolgárság) mellett az államszocializmus bukásában még nagyobb szerepet játszott ez a második *Bildungsbürgertum*. A marxizmus relativizálásával, vagy éppenséggel később annak tagadásával megfosztották az uralkodó kommunista elitet a „nyelvüktől”, s ezzel elmélyítették a kései államszocializmus identitásválságát.

Amikor aztán az államszocializmus összeomlott, ez a második *Bildungsbürgertum* az aranykorát élte. Nemcsak a szocialista patriarchális rendszer helyébe sikerült civil társadalmat helyeznie („kapitalizmust kapitalisták nélkül”), hanem, ezen túlmenően, a politikai elit nem kevés tagja éppenséggel a második *Bildungsbürgertumből* rekrutálódott. Václav Havel és Göncz Árpád mint köztársasági elnökök, Antall József mint miniszterelnök ennek a politikai generációváltásnak a legkiemelkedőbb példái. Már-már úgy tűnt, hogy *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvünk lázálmos előrejelzése, az értelmiség útja az osztályhatalomhoz valami formában megvalósul. Nos, erről sok ok miatt szó sem volt. Bár tény, hogy a rendszer-

váltás politikai rendjében olyan humán értelmiségiek, akiket korábban a *Bildungsbürgertum* jeles tagjaiként tarthattunk volna számon, most az új politikai elit csúcspozícióiban találták magukat, de 1989–1990 körül szó sem lehetett arról, hogy magukat a *Besitzbürgertum* alternatívájaként határozzák meg. Ellenkezőleg: 1989-ben ez az elit már az új nagyburzsoázia élcsapataként látta önmagát.

Hadd adjunk ehhez némi „etnográfiai” evidenciát. Valamikor 1982–1983-ban diskuráltam Tardos Marcival, aki később a legelszántabb neoliberális közgazdászok egyikévé vált. Faggattam, merre vezet a gazdasági reform, különösen érdekelt a privatizáció kérdése. Marci akkor még ezt mondta: a nagytőke államosítása visszafordíthatatlan folyamat. Azt tudjuk, hogy miként lehet halból halászlét készíteni, de arról fogalmunk sincs, miként lehet halászléből halat csinálni... Nos, a régió közgazdászainak nem került túl sok időbe ezt is kitalálni. 1988 őszén vettem részt egy ENSZ szponzorálta konferencián Helsinkiben. Rajtam kívül a magyar résztvevők voltak Kornai János és Bauer Tamás. János akkor még *Az indulatos röpirat* című, kiváló könyvén dolgozott, s közelebb állt hozzám, mint Tamáshoz. János is, én is a fontolva haladás hívei voltunk. A privatizáció szükséges, de ott kell privatizálni, ahol nincs más megoldás. 1988-ban a magyar államszocialista gazdaság zérószaldós volt: annyi hiányt termelt, mint amennyi profitot hozott. Miért nem csak a ráfizetéses vállalatokat privatizáljuk, és a profitábilis üzemeket miért nem tartjuk meg közösségi tulajdonban? Tamás hallani sem akart erről: a cél csak az lehet, hogy a korábbi közösségi tulajdonnak egyértelmű magántulajdonost találjunk. Azon nem érdemes töprengenünk, hogy az új tulajdonos mennyiért kapja meg a tulajdont, s mennyire alkalmas az üzemeltetésére. Ha alkalmatlan, akkor a piaci verseny úgyis megfelelő tulajdonost állít majd a helyére. János akkor még el volt szörnyedve ettől... nekem a mai napig nem múlt el az aggodalmam. Mintha ez maga lett volna a

maffiaállam receptje... Persze az én keresztapám nem maffiózó, csak egy jószívű keresztapa, a te keresztapád viszont maffiózó...

Nos, 1989–1990-re a közép-európai *Bildungsbürgertum* mérésélte a modernizációs projektbeli ambícióit: most már egy *Besitzbürgertum* létrehozása volt a cél. Már 1990-ben elkezdődött, s a kilencvenes évek második felében felgyorsult a tulajdonosi (nagy)burzsoázia kialakulása. 1998-ban megjelent *Kapitalizmus kapitalisták nélkül* című könyvemben még alulbecsültem ennek a nemzeti burzsoáziának a térnyerését, s azt gondoltam, hogy – legalább Közép-Európában – az átmenet fő nyertesei az egykori menedzserek. Ebben volt sok igazság, de már akkor látnom kellett volna, hogy ezeknek a menedzsereknek egy része legalábbis úton van afelé, hogy tulajdonos burzsoá legyen (ennek talán legérdekesebb példája Csányi Sándor életútja, amiről azután Kolosi Tamással közös könyvünkben, a *Hogyan legyünk milliárdosokban* részletesebben írtunk). Ezzel párhuzamosan a korai rendszerváltás első fázisában döntő szerepet játszó, főleg humán értelmiséget (a Václav Haveleket, Adam Michnikeket, Göncz Árpádokat, Kis Jánosokat és társaikat) egy professzionális politikai osztály váltotta fel (amelynek prototípusa véleményem szerint Orbán Viktor). A politika terén amatőrnek mondható filozófusok, történészek, szociológusok helyébe a politika csinját-bínját jól értő politikai vállalkozók léptek.

2014 kora nyarán Orbán Viktor megtisztelt azzal, hogy negyvenéves külföldi tartózkodásom utáni hazatérésem alkalmából meghívott magához egy több mint kétórásra sikeredett négy-szemközti beszélgetésre. Ebből a beszélgetésből sokat tanultam (például az „illiberális demokrácia” Orbán-féle értelmezéséről), de ennek a dolgozatnak a témája szempontjából a legérdekesebb a következő kérdése volt: „Professzor úr, nem gondolt még arra, hogy megírja *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv folytatását?” – kérdezte a miniszterelnök. – Ó, válaszoltam, az úgy soha nem volt teljesen igaz, s a rendszerváltással,

ha volt is az értelmiségnek osztályhatalmi törekvése, az lekerült a napirendről. – Szó sincs róla – válaszolta Orbán –, én éppen-séggel azzal okoztam csalódást a magyar értelmiségnek, hogy 1998-ban, első kormányom idején nem a korábbi disszidens értelmiséget segítettem osztályhatalomba.” (Nem tudom szó szerint idézni Orbán Viktort, de körülbelül így emlékszem akkori diskurzusunkra.)

Nagyon érdekes megfigyelés. Bár úgy emlékszem, a budapesti *Bildungsbürgertum* körében az Orbán-gyűlölet már 1998 előtt sem volt ismeretlen (a Fidesz az 1992–1994 körüli fordulatával ellenfélle vált), de Orbánnak valószínűleg igaza van: ha 1998-ban markánsan nyitott volna azok felé, akiket később „ballib” értelmiségként nyomatékosan kizártak a hatalomból, akkor a „második *Bildungsbürgertum*” legalábbis elegánsabban fogadta volna el, hogy másodhegedüssé válják a kialakuló tőkés társadalmi-gazdasági rendben. Amit én „második *Bildungsbürgertum*-projektként” határoztam meg, már 1990-ben elindult a hanyatlás útján, de Orbán Viktornak valószínűleg igaza van: végső veresége 1998-ban, illetve 2010-ben következett be. Ha odáig nem lett volna világos, 2010 óta félreérthetetlen: a hatalmat Magyarországon s általában a posztkommunista világban a politikai osztállyal szövetséges nagyburzsoázia gyakorolja. Ezt nevezte a „második *Bildungsbürgertum*” egyik legjelesebb képviselője, Magyar Bálint maffiaállamnak. A maffiaállam nem más, mint az a rendszer, amelyben az osztozkodásból a második *Bildungsbürgertum* ki-marad, s a koncon a politikai osztály és a hozzá hű tulajdonosi polgárság osztozkodik. Nem korruptabb, mint az azt megelőző posztkommunista rendszerek, csak másképp korrupt.

FELCSUTI PÉTER

A magyar polgár – „s megint előlről”

I.

Gyermekkoromban édesanyám és a barátai (édesapám korán meghalt), ha valakiről le akarták szedni a keresztvizet, „pógárnak” nevezték. A szándékolt vidékies akcentus és a hangsúly egyaránt kifejezte a lenéző elmarasztalást. Szüleim inkább iskolázatlan, mint iskolázott emberek voltak, részt vettek a munkásmozgalomban, majd a kommunista rendszer „oszlopai” lettek. Biztosan nem voltak polgárok. Látványosan nem izgatta őket a magántulajdon; édesanyám – a családi legendák szerint – elajándékozott egy „sváb házat” (a háború után kitelepítettek vagy elmenekültek ingatlanjait szétosztották az „arra érdemesek” között), mi tanácsi lakásban laktunk (igaz, szép nagyban). Nyaralni állami üdülőkbe jártunk, ahol a szülők és a gyerekek csoportosan töltötték el az időt. A privátszféra nemigen volt jellemző. Sok könyvünk volt, főleg munkásmozgalmi és antifasiszta. A Lenin-összes és Anna Seghers *Hetedik keresztje* megvolt, Márai biztosan nem.

Ennek a személyes motívumnak a felidézésével egyáltalán nem azt akarom állítani, hogy a letűnt rendszer hívei között ne lettek volna olyanok, akiknek a habitusát valamilyen definíció alapján ne lehetett volna akár polgáriként is jellemezni. Ám a rendszer névadója és az általa tudatosan vagy másképp – de mindenképpen autentikusan – sugárzott értékek biztosan nem voltak polgáriak („a krumpliceves legyen krumpliceves”). Puritán, vagy inkább igénytelen volt, nem tartotta sokra az anyagiakat, és gyanakodott mindenre, ami polgári (pláne értelmiségi).

A lakosság nagy része biztosan nem osztotta szüleim, vagy éppen Kádár „közösségi” értékrendjét, de a „nadrágos emberek” és azzal szemben, amit képviseltek, biztosan sokaknak voltak fenntartásaik.

Kellő ismeretek híján csak találgatni tudom, hogy a rendszer-váltást követően hogyan változott, és milyen új tartalmat nyert a „polgár” kifejezés. A pártokon kezdetben biztosan nem múltott; a meggyőződés okán vagy a politikai haszon reményében egymással versengve próbálták a maguk számára kisajátítani ezt a kifejezést, majd ugyanolyan könnyen el is ejtették. Emlékezhetünk a Fidesz első kormányzására, amikor mindenki „polgár” volt, majd e pártnak a vereséget követő sikeres újrapirozicionálása óta jobbra csak „emberek” vagyunk. Nincs szó autonómiáról, civil kurázsiról, nyitottságról más eszmék iránt, Európáról. Jó esetben „keményen dolgozunk”.

Természetesen – és ezt fontos hangsúlyozni – az országban mindenütt vannak kisebb nagyobb csoportok (lokálpatrióta egyesületek, vallási-karitatív alapon szerveződő csoportosulások, vagy egyszerűen csak baráti társaságok), amelyek tudatosan vállalják és gyakorolják a polgárinak számító erényeket. És további százezrek, talán milliók is, akik különösebb szerveződés nélkül ugyanezt teszik családjuk, barátaik körében, vagy a munkahelyeiken. Ám példájuk láthatóan nem emelkedik követendő mintává a társadalom egésze számára, értékrendjük nincs különösebb hatással a közéletre, pláne a politikára.

Számomra furcsa és elgondolkodtató ez a legújabb kori „értéksemlegesség”; erősek az áthallások a kádári Magyarországgal, amely kimondva-kimondatlanul azt üzent a lakóinak, hogy magánemberként bármit csinálhatnak, de az „értékcsinálást” és az arra épülő politizálást bízzák a hatalomra. A lakosság többsége pedig örömmel vagy közömbösen ezt tette akkor, és, úgy tűnik, ezt teszi ma is.

Természetesen fel lehet tenni a kérdést: egyáltalán muszáj-e, hogy polgárok legyünk? Mielőtt megpróbálnánk erre a kérdésre választ adni, minimális előfeltetvésként annyit elfogadhatunk, hogy minden ember „jó életre” (hosszú élet, anyagi javak, táplálkozás, egészség, lakhatás, oktatás, biztonság) vágyik, az viszont, hogy ezt miként tudja vagy akarja elérni, helytől és időtől függően változik, mert elegáns kifejezéssel ez „társadalmi konstrukció”.

Elképzelhetünk például egy olyan országot, amelynek „jó” diktátora van, aki elég okos ahhoz, hogy alattvalóit ne korlátozza a magánéletükben, az egész ország számára fontos kérdésekbe azonban nem enged beleszólást. De mert a „jó” diktátor országlásának nyomán a gazdaság virágzik, lakói gyarapodnak, biztonságban érzik magukat, és főleg elégedettek a sorsukkal. Ugyan kinek lehetne ezzel szemben erkölcsi – érték- – alapon ellenvetése? Igaz, a nyugati értelemben vett demokrácia, a beleszólás korlátozott, talán a lakosság jóléte és választásai túlságosan függenek a hatalomtól. A külső megfigyelők gondolhatják, hogy az ő értékrendjük alapján ezeknek az embereknek az élete inkább nyárspolgári, mint polgári; hogy sok mindenről lemondanak, amit az utóbbiak az értelmes és szép élettel azonosítanak. Összességében azonban nincs olyan „objektív” erkölcsi vagy másféle platform, amelyről kétségbe lehetne vonni egy ilyen ország lakóinak a jogát arra, hogy ezt az életformát és értékrendet válasszák maguknak.

Ez a példa természetesen hipotetikus, s mint ilyen, sántít is. A diktátorok ritkán „jók”, többnyire inkább rosszak és a társadalmak értékrendje sem fogható fel ennyire viszonylagosan. (A mára univerzálisakként elfogadott emberi jogok sérülését semmilyen hagyományos értékrendre való hivatkozással nem lehet tolerálni.) Tény viszont, hogy például Délkelet-Ázsia számos, hosszabb ideje gyorsan növekvő országában az uralkodó érték-

rend erősen különbözik a nyugatitól; a lakosság mást gondol az élet céljáról, a munkáról, az államról, az egyénről, a jogokról és kötelességekről, és a jelek szerint gyarapodik, elégedett, de biztosan nem elégedetlenebb, mint sok kortársuk Nyugaton. Nem tudjuk, hogy a lakosság viszonylagosan azért elégedett-e az életével, mert országa sikeres, vagy ezek az országok azért (is) sikeresek, mert a lakosság viszonylagosan elégedett az életével. Az azonban bizonyos, hogy a „polgár” kifejezés, ahogy mi használjuk, aligha illik ezekre az emberekre.

Magyarország azonban nem Délkelet-Ázsia, történelmileg, kulturálisan és mentálisan Európához – igaz, annak periferiájához – tartozik. Nem hihetjük, hogy a sikeres felzárkózást végrehajtó ázsiai országok értékrendje akármennyire is megfelelné, vagy alkalmazható lenne Magyarországon. (Bár a mostani miniszterelnök egy röcke pillanatig legalábbis ezt látszott hinni, de már elég régen nem beszél erről. Igaz, a polgárosodásról sem.) Ezért a fenti minimális előfeltevést valamennyire kibővítve, de azzal még logikai összhangban maradván annyit nyugodtan mondhatunk, hogy Magyarországon a gazdasági-társadalmi felemelkedéshez nyugati értelemben vett polgárosodásra van szükség, és fordítva, a gazdasági-társadalmi felemelkedés folyamata minden bizonnyal erősíti a polgárosodást. A két folyamat közötti kölcsönhatás természetét sem ismerem igazán, de a mondanivalóm szempontjából ez most nem is lényeges; azt állítom ugyanis, hogy Magyarországon már hosszabb ideje nem beszélhetünk felemelkedésről, ezért szükségképpen polgárosodásról sem, illetve vice versa. Épp ellenkezőleg, két és fél évtizeddel a rendszerváltás után talán már nem korai a kijelentés, hogy az ország történelmének sokadik modernizációs felzárkózási kísérlete megbukott. És – vagy éppen ezért – azt sem mondhatjuk, hogy a magyar lakosság különösebben boldog, vagy elégedett lenne a sorsával.

Természetesen megvan a kockázata annak, ha az ember ennyire végletesen határozott véleményt nyilvánít a nagyon hosz-

szű távú folyamatok menetét illetően, hiszen minden embert, még a legélesebb eszűt is, valamennyire fogva tartja saját kora. John Maynard Keynes, a 20. század talán legokosabb közgazdásza az első világháború végén megjósolta „az eddig ismert társadalmi rend eltűnését”, és tévedett. A 2008-as válság óta is sokan jóslták itthon és külföldön a nyugati kapitalizmus összeomlását, ennek azonban – szerencsére – semmi nyomát nem látni annak elenére, hogy a válság, az értékzavar, az elbizonytalanodás, az útkeresés tovább tart.

És persze senki nem lát a jövőbe, így bármikor jöhetnek olyan előre nem látott változások, amelyek új kényszereket vagy lehetőségeket teremtenek a magyar társadalom számára is. Ezt megengedve, számomra a kudarc ténye bizonyítottnak tűnik.

Legfontosabb állításom, hogy a magyar társadalom válsága mostanra krónikussá és általánossá vált, a társadalom életének minden fontos területére kiterjedt, létezése mérhető és egzakt módon igazolható. Helyhiány okán csak felsorolom, illetve utalok arra, amit e válság bizonyítékainak tartok. (Az ismert kognitív torzítást – az ember jellemzően azokat az információkat és tényeket veszi figyelembe, amelyek az álláspontját alátámasztják, és hajlamos arra, hogy figyelmen kívül hagyja azokat, amelyek nem – természetesen nem tudom kizárni; az alábbi megállapításokat azonban a legjobb tudomásom szerint meglehetősen szakmai konszenzus övezi.)

– Az elmúlt húsz évben Magyarország a gazdasági növekedés és felzárkózás területén egy rövid időszakot leszámítva sokkal rosszabb teljesítményt nyújtott, mint a többi visegrádi ország. Ezt a gyenge teljesítményt tükrözi, egyszersmind magyarázza is az a nagyon sokféle versenyképességi lista (a gazdaságpolitika kiszámíthatósága, a kormányzás, a szabályozás és az intézményrendszer minősége, a jogbiztonság, a korrupció stb.), amelyeken az ország évek óta monoton módon egyre lejjebb

csúszik. Az elmúlt időszakban elindult növekedés döntően az EU transfereknek köszönhető, amelyek hatása a fenntartható növekedésre nagyon is kérdéses, viszont paradox módon éppen azt az állami paternalizmust és a piaci szereplők körében válaszként kialakuló járadékvadász magatartást és korrupcióra való hajlamot erősítik, amely az előrehaladás egyik fő akadálya. Alacsony szintű a beruházási tevékenység, az innováció és a piaci munkahelyteremtés.

- Ijesztő mértékű a szegénység növekedése; a lakosság egyharmada él a szegénységi küszöb környékén, ami számomra kísértetiesen felidézi a száz évvel ezelőtti „hárommillió koldus” országát. A többi visegrádi országban ezek a mutatók javulást, nálunk romlást mutatnak.
- Romlik az oktatás színvonala.
- Romlik az egészségügyi ellátás minősége és a lakosság egészségi állapota.
- A magánnyugdíjpénztári vagyon felélése és a lakosság előregeése előrevetíti a nyugdíjrendszer fenntarthatatlanságát.
- Erősödik az idegengyűlölet, a rasszizmus, az előítéletesség és a türelmetlenség.
- Általános a bizalmatlanság és az elégedetlenség.

Ez a kudarc bizonyosan összefüggésbe hozható a többség által vallott értékrend anomáliáival, amelyekre – és ez a második állításom – a politikai elit minden meghatározó csoportja a maga hatalmi érdekeit szem előtt tartva folyamatosan rájátszik, és amelyeket a demagógia, a populizmus, valamint a konkrét politikai intézkedések révén erősít. Ez tovább mélyíti a válságot, és csökkenti egy újabb fordulat létrejöttének esélyét, illetve oda vezet, hogy – ha egy ilyen fordulat mégis bekövetkezne – hosszabb időre lesz szükség a fenti negatív folyamatok irányának megváltoztatásához.

Ezeket az anomáliákat jól ismerjük; sokan sokféleképpen elemezték a gyökereket, az okokat, és kínáltak magyarázatokat

akár Mohácsig visszamenőleg. Ezek némelyike az összehasonlítás szempontjából szóba jövő országokéinál talán szerencsétlenebb, de nehezen hihető el, hogy a történelem ennyire determinisztikus lenne, tehát hogy csupán ezekkel az anomáliákkal meg lehetne magyarázni a magyar társadalom ismétlődő kudarcait, miközben más hasonló helyzetű országok (amelyeknek biztosan szintén megvan a „maguk baja”) nálunk láthatóan sikeresebbek.

Valójában az emberi történelem tele van útágazásokkal és véletlenszerű fejleményekkel. Azok a bizonyos gyökerek és okok, együtt a változó, gyakran véletlenszerű külső és belső körülményekkel, szinte minden pillanatban sokféle lehetséges utat nyitnak meg az adott társadalom előtt, és az már az adott korban élőkön múlik, hogy melyik utat választják, és milyen gyorsan haladnak rajta. Ebben pedig nagy szerep és felelősség jut az elitnek, hiszen a társadalom fejlődésének irányát meghatározó döntéseket legtöbbször ők hozzák meg.

Harmadszor tehát azt állítom, hogy bár a magyar társadalom értékrendjében fellelhető anomáliák biztosan növelték a kudarc kockázatát, de az, hogy ez valójában bekövetkezett, a rendszerváltás utáni politikai elit – egy lehetséges ideálhoz, illetve minden jel szerint a környező országok elitjéhez képest – nagyon alacsony minőségével magyarázható.

II.

Nem vitatható, hogy a tömegdemokráciák korában a politika döntően a hatalom megszerzéséről és megtartásáról szól, de nem szólhat csak arról. A közgondolkodás torzulását mutatja, hogy Magyarországon a politikai elemzők, újságírók és más véleményformálók körében hosszú évek óta tökéletesen legitimé vált, hogy a pártokat és vezetőiket szinte kizárólag abból a szempontból értékeljék, hogy mit és mennyire ügyesen tesznek

a hatalom érdekében. „Ügyes” – csettintenek elismerően, amikor a párt vagy a politikus csökkenő népszerűségét nyilvánvaló hazugsággal, csúsztatással, rágalommal vagy demagóg javaslatokkal igyekeznek „életre galvanizálni”. Nem az számít, hogy mi igaz vagy helyes, csak az, hogy mi hasznos. „A politika a pillanat urálásának művészete” – ahogy egy politológus pontosan, egyszerűsmind nagyon árulkodó módon nyilatkozta nem olyan régen.

Gondolhatnánk (talán az említett véleményformálók is azt gondolják), hogy az ilyen haszonelvűség valójában az értékelvűség *proxyja*, hiszen a választók elég bölcsek ahhoz, hogy „elválasszák a tiszta búzát az ocsútól”, azaz felismerik a politikus alkalmatlanságát, és a választásokon ítéletet mondanak róla. Ez azonban – ha optimisták vagyunk – jó esetben hosszú távon, tendenciaszerűen lehet igaz, miközben addig kialakulhat és fenn is maradhat egy rossz egyensúly, amely a hatalomtechnika eszközeivel ügyesen bánó politikus számára lehetővé teszi a hatalom megszerzését és hosszú időn keresztül történő megtartását. A demokrácia csak esélyt ad, nem garanciát a felemelkedésre. Magyarország is jó példája annak, hogy a demokrácia eszközeivel milyen könnyen lehet magát a demokráciát meggyöngíteni.

Továbbá a véletlennek is nagyobb a szerepe, mint sokan gondolnák. A történelmi folyamatok alakulását befolyásoló emberek egyéniségének összetevői véletlenszerűek, viszont annál fontosabbak. Mikuláš Dzurinda, Donald Tusk vagy Orbán Viktor – mindhárman jobboldali politikusok Kelet-Európában, de a demokráciáról, a társadalom és a gazdaság szervezéséről nyilvánvalóan alapvetően másként vélekednek. Emberi habitusuk is más, ami – Magyarország esetében egészen biztosan – jelentős hatást gyakorol a társadalmi-politikai folyamatok kimenetelére.

III.

Magyarország mérete és fejletlensége okán nem alakítója, hanem követője, gyakran egyszerűen elszenvedője azoknak a történelmi és eszmetörténeti folyamatoknak, amelyek a nagyobb országokban és centrumokban indulnak el, hogy aztán kiterjedjenek az egész világra. A külső körülmények a maguk ellentmondásos módján mindig is nagy hatást gyakoroltak a magyar politikai elit különböző csoportjainak nézeteire és konkrét tevékenységére, és ezek a körülmények azután döntő szerepet játszottak például a mostani – általam krónikus válságként jellemzett – helyzet kialakulásában is.

A rendszerváltás idején joggal lehetett gondolni, hogy ezúttal minden külső feltétel adott a felemelkedéshez; a nyugati kapitalizmus politikai, katonai és gazdasági szempontból egyaránt discsósége csúcspontján volt, és mindezt alátámasztotta egy vonzó és hitelesnek tűnő eszmerendszer, a politikai liberalizmus. A Nyugat okkal érezhette úgy, hogy vele „véget ért a történelem”, és a csatlakozni kívánó országok gyors sikerre számíthatnak, ha megfogadják a tanácsait. A magyar politikai elit és vele együtt a társadalom nagy többsége hasonlóképpen okkal gondolhatta, hogy az ország történelme folyamán először végre a gazdag és szerencsés győztesek táborához csatlakozik. A politikai elitnek ez a része (a baloldal és a liberálisok, de a jobboldal egy része is) tehát meggyőződéssel fogadta el és hajtotta végre a Nyugat által ajánlott gazdaságpolitikai és intézményi recepteket. Nyilván nem arról van szó, hogy ne látták volna a receptek alkalmazása nyomán kialakuló súlyos társadalmi és gazdasági problémákat és a lakosság erősödő frusztrációját. Ezt azonban – vélhetően mint a „transzformációs válság” következményét – elkerülhetetlennek és átmenetinek gondolták. (Érdekes, hogy ezekben a körökben sokan ma is ugyanígy vélekednek, amit én az önreflexió és az elmaradt szembenézés tünetének tartok.)

A politikai elit másik része, a Fidesz, érzékelte ezt a frusztrációt, és a maga hatalmi szempontjai és ideológiai fordulata jegyében viszonylag hamar az egyszerűség kedvéért „globalizációellenesnek” és „nemzetinek” nevezhető álláspontra helyezkedett. Mindez azonban tulajdonképpen következmény nélkül maradt mindaddig, amíg a Nyugat erkölcsi és politikai autoritása, „role model” státusa megkérdőjelezhetetlen volt.

Az alapvető változást a Pax Americana kudarca, de különösen a 2008-ban elindult válság hozta. Ez utóbbi esetében nem egyszerűen gazdasági visszaesésről beszélhetünk, hanem a liberális kapitalizmus legitimitását jelentő alapelvek és igazságok megkérdőjeleződéséről, illetve – Joseph Stiglitz Nobel-díjas amerikai közgazdász erős érzelmi töltetű szavait (*distrust, disillusionment, disenfranchisement, disempowerment*) kölcsönvéve – kiüresedéséről.

A mi szempontunkból kiváltképp fontos, hogy a globális válság az Európai Unió intézményi válságába torkollott. Az expliciten ki nem mondott, de általánosan vélelmezett axiómát – hogy az Unió a politikai föderalizmus felé halad – csapás érte, amelyet az elhúzódó gazdasági pangás, illetve mostanában a menekültkérdés kezelésének kudarca tovább erősít.

A bal- és a liberális oldal, amelynek értékrendjében a liberális kapitalizmus és az európai projektum meghatározó szerepet játszik, gyakorlati politizálásával erkölcsi, politikai és gazdasági értelemben a csőd szélére juttatta az országot. Az azóta eltelt időben elmulasztotta a szembenézést saját tévedéseivel és bűneivel, így arra sem teremt esélyt, hogy értékrendjében és politikai gyakorlatában megújuljon. Tevékenysége kimerül a Fidesz politikájának meddő bírálatában („maffiaállam”), illetve esetenként felüllicitálásában, ami azonban a szembenézés hiányában nyilvánvalóan nem lehet sikeres. Inkább pótcsелеkvésről van szó, amely paradox módon hozzájárul ahhoz is, hogy a baloldal által vallott, egyébként sokak számára vonzó értékek (jogállami-

ság, nyugati orientáció) a lakosság jelentős csoportjai szemében diszkreditálódjanak.

A Fidesz a 2008-as válságot – valamelyest joggal – globalizációellenes kritikája igazolásaként élte meg, ebből levont következtetései azonban véleményem szerint tragikusan elhibáztak, és esetenként bűnösök. Hatalomra kerülése óta a liberális demokrácián túllépve a többségi demokráciához közelített (ami inkább visszalépés), és feladni látszik az ország nyugati orientációját. Erőteljes állami beavatkozás és központosítás révén a győztesek kijelölésével törekszik a társadalom és a gazdaság szerkezetének radikális átalakítására. Értékrendje középpontjába a sikeresnek aligha nevezhető múlttal való folyamatosságot, és egy, a globalizált világban nehezen értelmezhető, zéró összegű nemzetállami koncepciót helyezett.

Számomra ez a magyarázata a legújabb kori kudarcnak.

IV.

Adott tehát egy elhúzódó értékválság a világban, idehaza pedig egy hasonlóan tartósnak tűnő lecsúszás, amelynek fő oka és felelőse a magyar politikai elit, amelynek csoportjai a maguk módján – a hatalom akarása, szellemi restség, reflexiótlanság, hübrisz, torz értékrend – alkalmatlanok arra, hogy a magyar társadalom legjobb érdekeit szolgálják. Kié a nagyobb felelősség; azé, aki az országot válságba vitte, vagy azé, aki elmélyítette, krónikusá tette azt? Egyáltalán van-e értelme az ilyen kérdésfelvetésnek? Természetesen van, nemcsak erkölcsi-politikai értelemben, hanem a fejlődéshez szükséges tanulás érdekében is. A válasz megadásához azonban ma még hiányzik a történelmi perspektíva. Sok függ attól, hogy a következő évtizedekben milyen irányba fejlődik a világ; megújul-e a nyugati kapitalizmus és értékrend, fennmarad-e az európai projektum, milyen teljesítményt

nyújt a magyar gazdaság és társadalom a világ többi részéhez képest. Addig csak spekulálni tudunk – mindenki a maga értékrendje szerint.

Ahogy említettem, a politikai elit mindkét nagy csoportja a saját hatalmi érdekeit szolgálva demagóg, populistá politikát folytat, és rájátszik a magyar társadalom gyengeségeire. E téren azonban minőségi különbség van kettőjük között. Az a mód, ahogy a Fidesz a hatalom megszerzése és megtartása érdekében gyakran a társadalom legrosszabb, bátran alantasnak nevezhető ösztöneire és beidegződéseire – vélt sérelmek, kisebbségi érzés, xenofóbia, önzés, bűnbakkeresés stb. – apellál, az univerzálisnak nevezhető erkölcsi normák és értékek alapján meg- és elítélhető. Ez a politizálás, amely súlyos történelmi tapasztalatokat idéz fel, és veszélyeket hordoz a jövőre nézve, véleményem szerint csak erre a pártra jellemző (a szélsőjobbot, mint e pillanatban még nem meghatározó csoportot, figyelmen kívül hagyva). Ezért úgy látom, hogy a Fidesz felelőssége elválik a politikai elit többi csoportjának egyébként ugyancsak nem elhanyagolható mértékű felelősségétől; nagyobb és súlyosabb annál.

V.

„És a belgák hová álljanak?“, azaz mi lehet a kritikai értelmiségi dolga és felelőssége a nem túl derűs jelenben, és a nem sok jóval kecsegtető közeli jövőben? Igazából már az is elég, ha valóban kritikai: tárjon fel okokat, elemezzen összefüggéseket, bíráljon álláspontokat, mondjon ítéletet – erkölcsit és szakmait – politikai és politikusi magatartások, cselekedetek felett! Vitatkozzon az övétől eltérő, vitaképes és nem vitaképes álláspontokkal – kelő empátiával és nyitottsággal az első, elvi éllel a második vonatkozásában! Mérlegeljen megoldási alternatívákat! Az igazságot tartsa szem előtt, ne az általa preferált oldal érdekeit! És ne

íróasztalának, ne szűk baráti körben legyen kritikai, hanem a közösség egésze számára!

Ez nem csak erkölcsi parancs. Az eszmék fejlődése gyakran megelőzi a történelem menetét, ezért akkor is van értelme a kritikai jelenlétnek és részvételnek, ha nem kecsegtet gyors eredménnyel vagy változással. Ezen is múlik, hogy a magyar társadalmat milyen állapotban találja egy újabb történelmi lehetőség.

RÓBERT PÉTER

Polgárosodás-projekt: kiemelt program – bizonytalan ideig szünetel

Polgár, polgári, polgárosodott – olyan kifejezések, amelyekhez értékek, normák kapcsolódnak. Lehet, nem mindig volt ez így; lehet, ez nem szükségszerű, de én ebben az írásban elsősorban *normatív* módon közelítek a témához, nem feltétlenül törekszem tudományos, kutatói objektivitásra. Miközben a polgár, a polgárság egy társadalmi kategória, tárgyszerűen vizsgálható, leírható, figyelembe véve történeti kontextusában is változó jellegét. Sem a szöveg terjedelme, sem a felkészültségem nem teszi azonban lehetővé, hogy érdemben kifejtsem a téma történeti hátterét. A fogalmi definíció tekintetében is azt rögzítem, én miről beszélek. A polgárság – nyilván jelentősen leegyszerűsített társadalomszemlélettel – a társadalom *közepén* helyezkedik el, a feudális társadalomban a földbirtokos és a parasztság között, a kapitalista társadalomban a tőkés és a munkás között. Ezzel megengedem magamnak, hogy ne tegyek különbséget a polgárság és a középosztály között. Túlteszem magam azon is, hogy a politikai szóhasználatban tőkés és burzsoá ugyanaz; ilyen szempontból én talán kispolgárról beszélek, de mivel ehhez a kifejezéshez negatív tartalom kötődik, ezért nem használom. Számomra a polgárság pozitív értelemben véve normatív fogalom.

A vágyott polgárság/polgári középosztály

A rendszerváltást követően egyértelműen fogalmazódott meg, hogy Magyarország ne csak piacgazdaság legyen, hanem polgári társadalom is. A negyven év szocializmus ebből a nézőpontból is *kitérőnek* minősült, egy polgárosodási folyamat megszakadásának, amely 1990 után folytatódhat. Olyan kérdések merültek fel, hogy kik és milyen tőkeformák felhasználásával, átváltásával válhatnak egy polgári társadalom sikeres, nyertes tagjaivá. Több kérdésben vita folyt: milyen mértékű lesz a csere vagy a reprodukció a posztoszocialista társadalomban? Mennyire cserélnek helyet az elsők és az utolsók? Honnan jönnek a régi-új vállalkozók? Tőkések hiányában menedzserek vezénylik le a kapitalista átalakulást? Az új vezetők, menedzserek a korábbi „helyettesek” közül kerülnek ki? Mennyire generációváltás a rendszerváltás? Ha a kérdőjeles mondatok mögé mindenütt elhelyezném a forrásokat, a bibliográfia a rendelkezésemre álló betűhelyek túl nagy részét vinné el; inkább azt emelem ki, amiben érzésem szerint konszenzus volt.

A posztoszocialista átalakulást segíti, annak stabilitását erősíti, a nyilvánvaló költségek és veszteségek mértékét csökkenti, ha a tőkés piacgazdaság mellett létrejön egy erős polgári középosztály. Legalább három vonatkozásban sorolhatók érvek emellett.

1. *Gazdasági érv*: a polgárság anyagi ereje biztosítja azokat a szabadon felhasználható pénzübeli és időbeli forrásokat, amelyek fogyasztói bázist teremtenek. Ez a szükségletek kielégítésével mind makro-, mind mikroszinten hozzájárul a gazdasági stabilitáshoz, a gazdasági növekedéshez.

2. *Kulturális érv*: a polgárság a társadalom kulturális életének alappillére, a kulturális javak legnagyobb fogyasztója, olyan értékeket és normákat képvisel, amelyek a társadalomban a stabilitást, a szolidaritást, a toleranciát, a másság elfogadását biztosítják.

3. *Politikai érv*: a polgárság stabilizál annyiban is, hogy politikailag mentes a bal- vagy jobboldali szélsőségektől, támogatja és fejleszti a demokratikus politikai berendezkedést, annak intézményrendszerét.

Ezek az érvek együttesen alapozták meg azt a *polgárosodás-projektet*, amely a rendszerváltás után – legalábbis a retorika szintjén – elindult, hogy megteremtse, újrateremtse a tulajdonosi polgárságot és a képzettségi polgárságot, a szakirodalomban is megkülönböztetett két középosztályi csoportot.

Normatív polgári jellemzők

Milyen a(z) ideáltipikus) polgári középosztály tagja, melyek egy polgári társadalom ismérvei? Az egyik specifikum a *bizalom* magas foka mind az egyének között, mind mikro-makro viszonylatban, az egyének és a társadalmi intézmények között. A polgárság mindkét fő alkotóelemét, a tulajdonosi és a képzettségi csoportot egyaránt a bizalom kitüntetett fontossága jellemzi: az előbbi bízik üzleti partnere és egész piaci környezete tisztességében; az utóbbi bízik munkáltatója és az egész munkaerőpiaci szabályrendszer korrektségében.

A polgár autonóm, önálló ember, így tekint önmagára, s elvárja, hogy így tekintsenek rá. Tudatában van kötelezettségeinek, ismeri jogait, felelős módon vállalja cselekedetei következményeit. A polgár szuverén ember, függetlenségének, szabadságának biztosítója egyfelől anyagi-jövedelmi helyzetének stabilitása, másfelől a jogbiztonság, a jog kiszámíthatósága, a törvény előtti egyenlőség. A polgár nem kiszolgáltatott ember, nem kerül megalázó helyzetbe, sem munkavállalóként, sem állampolgárként.

A polgár autonómiájának, önállóságának, függetlenségének fontos ismérve, hogy saját ítélete, véleménye, meggyőződése, értékei és normái szerint választ, dönt, cselekszik. A polgári társa-

dalomban erre megvan mind a joga, mind a képessége. Társadalmi, politikai, emberi magatartását nem pillanatnyi (gazdasági) érdekek, rövid távú megfontolások, politikai megfelelés, lojalitás, felsőbb elvárások határozzák meg. Döntéseiért, cselekedeteiért ilyen irányból politikai retorzió sem érheti.

Polgárosodás-deficit Magyarországon

Társadalomszerkezet

Szokás a polgári középosztályt foglalkozási csoportokkal meghatározni, leírni. Ebből a szempontból sem a képzettségi, sem a tulajdonosi polgárság nem volt jó helyzetben 1990-ben. Ha a képzettségi polgárságot, nyilván leegyszerűsített módon, a diplomás értelmiségiek között keressük, a szocialista évtizedek során elsősorban két csoport erősödött, a műszaki és a pedagógus értelmiség. Ők ugyanakkor, a mobilitási vizsgálatokból tudhatóan, döntően első generációs értelmiségiek, származásukat, családi hátterüket, szocializációjukat tekintve nem polgári közegeből kerültek ki. A hagyományosabb polgári foglalkozási kategóriák – jogászok, orvosok – zártabbak maradtak, az oda tartozók száma sem nőtt meg jelentősen.

A rendszerváltás után a felsőoktatás expanziója nyilván szélesítette a potenciális polgári középosztály bázisát. Ennek ellenére kétséges, hogy a polgárosodás ezzel arányosan nőtt volna. Hiába mutatnak ki jelentős bérprémiumot a közgazdászok a diplomásoknál, a hazai keresetek mellett nehéz a polgári önállóság, függetlenség, öntudat *jövedelmi bázisát* fellelni a magyar társadalomban. Ebből a szempontból lényegtelen, ki hogyan érvel abban a vitában, hogy a hazai bérszínvonal az ország gazdasági teljesítményének tükrében valójában nem alacsony, vagy mégis az. Nyilván lényeges itt a köz- és a magánszféra különbsége. Bi-

zonyos tradicionális középosztályi foglalkozások, mint az orvosok esetében – a közszférában mindenképpen – az alacsony fizetésekből (is) adódó demoralizáló hálapénz teljesen ellentétes bármiféle polgári normával. A jogi pályán is inkább a magánszférás ügyvédi praxis teszi lehetővé polgári egzisztencia kialakítását. Az ügyészség, a bíróság esetében viszont a függetlenség hiánya, a kiszolgáltatottság ássa alá a polgári viszonyokat, ami a csúcson, a „kiemelt ügyekben” mindenképpen jelen van. A köztisztviselői, hivatalnoki kar tekintetében is az elvárt lojalitás és parancsvégrehajtó bürokrata magatartás teszi kétségessé a polgári mentalitást. Ehhez járul a „mindennapi” korrupció, amiről szintén nagyon sok hivatkozható kutatás, elemzés létezik.

A tulajdonosi polgárság az államosításokat és a szocialista tervgazdaság évtizedeit követően alacsony számú volt 1990-ben. Ugyanakkor általános meggyőződés volt, hogy a számos kutató által leírt második gazdaság, amely keresztbe metszette és „piacivá” tette az állami újraelosztás hierarchiáját, gyors és sikeres piaci átalakulást alapoz meg Magyarországon. Nehéz és értelmetlen lenne azt elemezni, hogy vajon polgárosultabb új vállalkozói osztály jött volna-e létre, ha nagyobb lett volna a *reprivatizáció*, ha több régi tulajdonosi család kapta volna vissza államosított vállalkozását, javait. Ehelyett a hazai privatizáció inkább olyan sajátos mobilitást eredményezett, melynek során vállalati vezetők váltak tulajdonossá. A folyamatban szerephez jutottak a kárpótlási jegyek és könnyített hitelkonstrukciók a menedzseri kivásárlás fedezeteként, s nagy teret kapott a politikai tőke gazdaságivá válása. Meglehet, egy tőkehiányos országban ez volt az „útfügő” megoldás az „eredeti tőkefelhalmozásra”. Ez egy más habitusú vállalkozói osztály. Esetükben az állami szektorra épülő szocialista második gazdaságból kinövő, ügyeskedésre, kijátszásra, kiskapuk keresésére és kreatív megtalálására szocializáló piaci világ szemlélete mindmáig ellene hat a kockázatot vállaló, innovatív, rövid távú, gyors megtérülés helyett hosszú távú befekte-

tésekben gondolkodó polgári vállalkozói mentalitás általánossá válásának. Mindez különösen nem várható el azoktól, akik nem is vállalkozók, hanem kényszerből önfoglalkoztatók, mivel saját magukon kívül senki nem alkalmazná őket. A vásár persze két-tőn áll. A hazai vállalkozói társadalom egy nemcsak a nemzetközi gazdasági folyamatok, hanem a hazai politikai beavatkozások miatt is kiszámíthatatlan gazdasági környezetben és egy nemzetközi mércével mérve kiemelt újraelosztást megvalósító, ezért *túladóztató* politikai közegben gyakorta a túlélésért küzd, nem is viselkedhetne másképp, polgáribban. A tapasztalat azt mutatja, hogy a vállalkozói sikerben nagy szerep jut az aktuális kormányzathoz fűződő politikai viszonyoknak, s ez a viszony még tán bennfentesek számára is meghökkentően instabil tud lenni, még a vállalkozói elit sem érezheti magát teljes biztonságban a politikával összefonódó gazdasági hatalom játékterén.

Bizalom

A modern társadalmak minőségét alapvetően határozza meg a bizalom mértéke vagy hiánya. Három szempontból is érdemes vizsgálni a kérdést. Az emberek egymás iránti bizalma az egyik, s éppen a Tárki értékvizsgálatai mutatták ki, hogy ez a fajta bizalom Magyarországon nemzetközi összehasonlításban milyen alacsony. A *személyközi bizalom* hiánya hatással van a gazdaság működésére, a gazdasági szereplők magatartására, ezzel kihat a piaci viszonyokra. Még fontosabb a téma szempontjából, hogy csökkenti a társadalmi kohéziót, növeli a társadalmi kizáródás mértékét, összességében rombolja a polgári mentalitás számos elemét.

Egy következő szempont az emberek bizalma a gazdasági és politikai intézmények iránt. Ismét nemzetközi adatok alapján, ez a bizalom is alacsony mértékű Magyarországon. Személy szerint azonban nem ennek az *alulról felfelé irányuló* intézményi bizalomnak a hiányát tartom a legnagyobb problémának, vagyis

hogy az emberek nem bíznak a politikusokban, a pártokban, a parlamentben, vagy alig jobban a jogrendszerben; nem bíznak a gazdasági szereplőkben sem, kiváltképp nem a bankokban, bennük még a politikusoknál és a pártoknál is kevésbé. Ennél súlyosabbnak minősítem a *felülről lefelé irányuló* intézményi bizalom hiányát, nevezetesen, hogy az állami szervek, kormányhivatalok, munkáltatók nem bíznak az emberekben állampolgárként, munkavállalóként. Sok jelét tapasztalhatja ennek bárki a mindennapi életben. A példa, amit választottam, tán apróságnak tűnhet, de úgy érzem, cseppben a tenger. Szolgáltató vállalatok küldenek rendre formanyomtatvány-szerű leveleket óraállások éves leolvasásáról, kéményellenőrzésről stb. Ha nyelvész lennék, szakszerűbben tudnám elemezni e levelek stílusát. Számomra parancsokból és felszólításokból állnak, törvényekre hivatkoznak, büntetést helyeznek kilátásba, ha valaki nem tesz eleget kötelességének. Olyan embereknek íródnak ezek a levelek, akiknek köztartozásuk sosem volt, törvényt sosem szegtek. Nem többedik felszólításról van szó, az első értesítés hangneme ez. A hatóság szól így a potenciális törvénszegőhöz – vagyis mindenkihez – egy nem polgári országban.

A nemzetközi szociológiai osztálymodellekben a (felső)középosztály – mind a magán-, mind a közszférában – egyik meghatározó jellemzője, hogy az odatartozók munkája autonóm, bizalom alapul, nehezen ellenőrizhető (monitorozható). Számomra megdöbbentő, hogy Magyarországon az állami szervek, munkáltatók mennyi időt, energiát, humánerőforrást használnak arra, hogy az ilyen dolgozókat *ellenőrizték, elszámoltassák*. Még értelmetlenebb, mire érzik magukat feljogosítva azokkal kapcsolatban, akik állami alkalmazottak, vagyis közpénzből kapják fizetésüket. Miközben náluk ezt az eljárást sem a bérek nagysága, sem a munkafeltételek, sem a munkahely biztonsága nem indokolja.

Jó példának érzem, ami a pedagógusokkal történik. Nagyrészt állami alkalmazott, alacsony fizetésű, középosztályi csoport,

akik esetében éppen keresetük javítására dolgoztak ki modellt. A magasabb fizetés feltétele azonban az önelszámolás, az adott esetben sok évre visszanyúló munka visszamenőleges számszerűsítése, központi ellenőrzésre alkalmassá tétele, a vonatkozó kormányhivatal által kifejlesztett „kézikönyv” előírásai alapján. Mindez a minőségbiztosítás jegyében történik, miközben a hazai közoktatás minősége a PISA eredmények, valamint számos közgazdász és oktatáskutató elemzése szerint gyenge. Központi ellenőrzéstől, elszámoltatástól nem is fog javulni.

Nincs mód további példák sorolására, ahol a munka minőségét mennyiségi mutatókkal próbálják megmérni hivatalnokok. Pályázat útján elnyert kutatási támogatás korábbi kedvezményezettjeként megemlítem viszont azt az ellenőrző, elszámoltató eljárást, amely a közpénzből kutatókra vonatkozik. Pályázaton kutatási pénzt elnyerni a bizalom megnyilvánulása – lehetne. Valójában kiterjedt apparátus ellenőriz minden számlát, előírás a kutatási pénzből történő kiadások előzetes engedélyeztetése, a közbeszerzés kötelezettsége minden vonatkozásban fennáll. Közpénzt felhasználni illő felelősséggel kell. Minden ilyen felhasználót potenciális csalóként, sikkasztóként ellenőrizni és elszámoltatni kevésbé jelez bizalmat, polgári környezetet. Érdeklődéssel olvasom közgazdász kollégák elemzéseit, becsléseit nehezen mérhető társadalmi jelenségek, viszonyok számszerűsítéséről, „beárazásáról”. Kíváncsi lennék, mennyi közpénzt visz el a közpénzt felhasználók iránti általános bizalmatlanság, az ő folyamatos, kistílű ellenőrzésük és elszámoltatásuk.

Ezt a gondolatot nem áll módomban tovább részletezni abba az irányba, hogy az ellenőrzés, elszámoltatás mértéke és a közpénz összege mintha *fordított arányban* állnának. Nem beszélve arról, amikor a (gazdasági) ellenőrzés a (politikai) megfélemlítés és retorzió eszköze lesz. Ez nem a polgári társadalom megnyilvánulása.

Jogok és kötelezettségek

Jogász nem lévén, itt olyasmiről írok, amihez nem értek megfelelő mértékben. Úgy érzem tehát, a következő gondolatmenet az én *jogérzékelésem* lenyomata.

A köteleességek maguktól értetődően kötelezőek. Kérdés lehet azonban az ezekre vonatkozó törvények, előírások mennyisége, stílusa. Polgári társadalomban a törvényhozás, szabályozás mögött széles társadalmi egyetértés áll, ezen alapul a törvények, szabályok stb. betartásának kötelezettsége. Túlszabályozott, túlleellenőrzött társadalomban az előírások egy részét mindenki feleslegesnek tartja, nem veszi komolyan, csak formálisan, látszatra, esetleg kifejezetten hamis módon teljesíti. A deficit abban jelentkezik, hogy egy idő után nehéz lesz különbséget tenni, hogy mit kell betartani és mit nem. A határ elcsúszik, elvész a morális kötelezettségérzet *bármely* törvény vagy szabály betartására.

A köteleességek mellett mindig vannak jogok is. A jogok azonban nem maguktól értetődőek, szemben a kötelezettségekkel. Még azok sem, amelyek esetleg törvényben, rendeletben szabályozott járandóságok, mint egy segély vagy ellátás. Lehet ennek csak adminisztrációs, technikai oka, de ilyen esetekben is kérvényezni kell, formanyomtatványon és az ügyben az illetékes hivatal majd döntést hoz. Vannak azonban másféle jogosultságok, amelyek megszerzéséhez szintén elvárások kapcsolódnak, de az elvárás teljesítése nem jelenti a jogosultság automatikus érvényesülését. Hadd említsek példát az egyetemi életből, lehetne máshonnan is. Ha valaki adjunktus akar lenni, elvárás vele szemben, hogy legyen doktori fokozata. Ha valaki docens akar lenni, elvárás vele szemben, hogy habilitáljon. De ha ezeket vagy más további elvárásokat teljesíti is, még nem fogják ezért előléptetni. Ehhez pályáznia kell, és akkor mindjárt lehetőség van a mérlegelésre, arra, hogy csak „megfelelő” kérelmező esetében szülessen kedvező döntés, aki ezt lojalitással, alkalmazkodással kiér-

demli. A polgári társadalom biztonságára itt sem lehet számítani. Az ilyen rendszer azt célozza, hogy ne öntudatos polgárok legyenek a társadalomban, akiknek jogaik vannak, hanem *alattvalók*, akik kérelmeznek. Senki ne gondolja, hihesse, hogy valami jár neki, valamit kiérdemelt. Kérvényezzen, s majd döntés születik arról, érdemesnek találják-e, megfelel-e az elvárásoknak, beleértve azokat is, amelyek sem leírva, sem kimondva nincsenek.

A felelősség kérdése akkor merül fel, ha sérül vagy kérdésessé válik a törvények, előírások betartása. Abban az esetben, ha a szabályszegésnek nincsen következménye, senkit nem vonnak felelősségre, akkor a jogrend, a jogbiztonság sérül. Ha a felelősség megállapításakor szemponttá válik, hogy kinek az ügyéről van szó, jóval súlyosabb a helyzet. Nem egyszerűen a törvény előtti egyenlőség elve sérül, az egész polgárosodási folyamatot ássa alá az olyan tapasztalat, amikor a felelősségre vonás valószínűsége és mértéke *fordítottan arányos* a szabályszegés mértékével, vagy a szabályszegő társadalmi pozíciójával. Van olyan érzésem, hogy a kisebb vétkek megtorlása valószínűbb, mint a nagyobbaké, és hogy a társadalmi létrán felfelé haladva nő annak az esélye, hogy a vétkes elkerülje a felelősségre vonást a mai Magyarországon.

A polgári Magyarország hiányának néhány tényezőjét kívántam bemutatni, amelyek *számomra* különösen zavaróak. Úgy érzem, a világ, amelyben most élünk, egy furcsa „házasság” szülötte. A kommunista rendpárti gondolkodás örökségének és a porosz rendpárti gondolkodás ideájának találkozásából jött létre ez a mai posztkommunista ellenőrző, elszámoltató, bizalmatlanságot sugalló rendszer.

A társadalmi egyenlőtlenségek elemzői felhívják a figyelmet arra, hogy számos rendelkezés – például adószabályok, juttatások – haszonélvezői nem a társadalom alján lévők, nem a rászorultak, hanem a náluk jobb helyzetű, gyakorta középosztálynak

nevezett csoport. A társadalom szerkezetének vizsgálatakor viszont az derül ki, hogy ez a középosztály – ennek ellenére – igen vékony, töredezett, és főként csak *relative* „közép”. Különféle alcsoportjai rendelkeznek bizonyos középosztályi jellemzőkkel, de körülményeik, életvitelük összességében elmarad egy elvárható polgári szinttől, főleg nyugati mércével mérve. A másik oldalról, a szegénység felől közelítve, a Társi Monitor kutatásaiban is alkalmazott, kilenc elemből álló, nemzetközi sztenderdet követő, s nyilvánvalóan normatív deprivációs indikátorok esetében 2014-ben csupán a magyar háztartások *ötöde* nem minősült depriváltnak egyetlen mutató szerint sem. A példák kiragadottak, de váratlan kiadás fedezésére a magyar háztartások közel háromnegyede képtelen, egy hét nyaralást a háztartások közel kétharmada nem engedhet meg magának. Egy középosztályi társadalom nem így fest, ahol már egy drágább óra, egy divatos táska, egy jobb lakás is *politikai céltábla* lehet.

A polgárosodás-projekt Magyarországon *bizonytalan ideig szünetel*. Hovatovább már retorikailag sem létezik. Egy időben nem volt politikus, aki ne a polgárokról beszélt volna. Helyettük ma a politikusok nyilatkozataiban és a közpénzből fizetett társadalmi reklámokban *magyarokról* van szó. A polgárok már a szlogenekből is eltűntek, helyettük csak magyarok vannak – alacsony bérért keményen dolgozó (dolgoztatott) magyar emberek.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

Róka fogta csuka

MIÉRT GYENGE ÉS SZŰK A MAGYAR KÖZÉPOSZTÁLY,
ÉS MITŐL VÁLTOZHATNA MEG MINDEZ?

Merthogy a magyar középosztály gyenge is, meg szűk is. Vagyis, pontosabban, egy bizonyos definíció szerint széles ugyan, de gyenge, egy másik definíció szerint pedig lehet, hogy vannak erős tagjai, de ők nagyon kevesen vannak. Erről szól ez az írás. Meg arról, hogy véleményem szerint miért is alakult ez így.

De kezdjük az elején. Közepe mindennek van, a jövedelemeloszlásnak is. A középérték körül, az annál mondjuk húsz százalékkal följebb és lejjebb levőket elnevezhetjük (jövedelmi) középosztálynak. Ez a népesség Magyarországon – nemzetközi összehasonlításban is – viszonylag széles. Nálunk a népesség kb. egyharmada lakozik ebben a jövedelmi sávban, ami több, mint az európai országok többségében, de persze kevesebb, mint pár skandináv országban.

A baj az, hogy ez az így definiált közép gyenge, jövedelme a decens léthez nem elégséges, és nincsenek tartalékai egy akár kisebb jelentőségű válsághelyzet kezelésére sem: a magyar jövedelmi középosztály háromnegyedének gondot okozna egy váratlan kiadás (drágább autóalkatrész, tönkrement mosógép, csőtörés stb.) fedezetének az előteremtése, mintegy kétharmada, habár szeretne, nem engedhet meg magának egy egyhetes külföldi nyaralást, egyharmadának probléma a rendszeres húsfogyasztás stb. (Tóth, 2015a, 2015b) Akiknek ekkora arányban ilyen gondjaik vannak, azok számára tulajdonképpen nem is megfelelő címke a „középosztályi” elnevezés.

Azok viszont, akik – egy hagyományos középosztály-definícióhoz illeszkedve – elég megtakarítással és folyó jövedelemmel rendelkeznek a fenti kiadások fedezéséhez, viszonylagos biztonságban tudhatják magukat időskorukra, betegségük idejére, képesek gyermekeiket jó színvonalon taníttatni, és még a lakásuk is megfelelő minőségű – kevesen, és nem is középen vannak ma Magyarországon. Egymást követő szociológiai vizsgálatok szerint ez utóbbi, tehetősebb csoport valahol ott kezdődik, ahol, alulról kezdve a névsorolvasást, a népesség kétharmada már véget ért. A szociológiai értelemben vett középosztály tehát ott kezdődik, ahol a relatív értelemben definiált jövedelmi középosztály véget ér.

Lehet, hogy mást is lehetne még találni az okok között, de szerintem az alábbi elemzésben felbukkanó öt tényező mindenképpen ott kell hogy legyen annak magyarázatában, miért alakult így mindez.

Az első egy történelmi közhely: a középosztály Magyarországon soha nem volt igazán erős. A magyar társadalmat a két világháború között erős vagyonkoncentráció, a kis- és középvállalati szektor alulfejlettsége, az ország kétharmadának elvesztését követően nagy mértékben funkciótlanná és deklasszálttá váló, de jelentős súlyú közbürokrácia jellemezte. A gyenge középosztály (már akkor is) egyszerre volt oka és következménye a befagyott társadalmi viszonyoknak, az átfogó, az országot a nyugati társadalomfejlődéshez hasonló pályára állítani szándékozó társadalmi reformok elmaradásának. Hogy is lehetett volna erős a középosztály egy olyan társadalomban, ahol az akkor még domináns agrárszektorban a földtulajdonosok fél százaléka az összes földbirtoknak csaknem a felét birtokolta, miközben a mezőgazdaságból élők kétharmadának egyáltalán nem volt földtulajdona (lásd Andorka, 1982: 33–34). Nyilván nem lehet erős középosztályról beszélni ott, ahol a pénzügyi és ipari szektorokat mintegy 50 család birtokolta, miközben a közepes vállalkozások gyakorlatilag hiányoztak. A korszak végén pedig a náci megszállás a zsidó-

sággal együtt a polgárosult középosztály jelentős részét is megsemmisítette.

A második ok: a háború utáni orosz megszállás alatt kiépített rendszer kifejezetten olyan hatalmi struktúrát teremtett, amelyben a középosztály nem a rendszer oszlopaként, hanem éppenhogy annak ellenségeként volt beállítva. Az idővel létező szocializmussá szelidült proletárdiktatúra, miközben a kezdetekben jelentős csoportos társadalmi mobilitást, területi átrendeződést és bizonyos mértékű modernizációt ért el, a középszernek teret adott ugyan, de az egyéni vagyonosodásnak, a független középosztályi egzisztenciák tömeges kialakulásának lényegében útját állta, vagy legalábbis csak abban a mértékben tűrte, hogy a háború után kialakult geopolitikai leosztás társadalmi és legitímációs feltételei még éppen meglegyenek.

Ahogy azt Kolosi (1987: 196) leírta, a nyolcvanas években a magyar társadalom tagjainak mintegy kétharmadát jellemezte az ún. státus inkonzisztencia. Mindez természetesen elsősorban, ha lehet egyáltalán ebben az időszakban ezt a fogalmat használni, a „középosztályt” érintette. A társadalmi szerkezet tetején mintegy hatszázaléknyi konzisztens elitet lehetett találni, akik minden tekintetben az elithez tartoztak, a társadalom alján mintegy húszszázaléknyi konzisztensen deprivált csoport helyezkedett el, miközben a köztes társadalmi csoportok kulturális, anyagi és lakásvizonyaikat tekintve inkonzisztens pozíciókat foglaltak el: az egyes társadalmi dimenziókban különböző helyzetben voltak. Mindezt még jelentősen formálta a széles körű újraelosztási rendszer, amely a hiánygazdaság (Kornai, 1980) körülményei között sok esetben nem tompította a társadalmi különbségeket, hanem, különösen a központilag kontrollálható erőforrások (lakás, jó minőségű egészségügy stb.) esetében egy másik szempont, a lojalitás mércéje szerint módosította őket (Szelényi, 1990).

A rendszerváltáshoz kapcsolt egyik pozitív várakozás az volt, hogy a piacgazdaságba és demokráciába történő átmenet egyben

a középosztály megerősödését (?) – megteremtését (?) is magával hozza majd. Mivel azonban a tulajdonosi középosztály gyakorlatilag nem létezett, vagy legalábbis nagyon erőtlen volt, az intellektuális középosztály viszont csak szelektíven és korlátozottan volt érdekelt a piaci viszonyok térnyerésében (különösen azokban a közszektorokban, oktatásban, egészségügyben, kultúrában, ahol az állami szerepvállalástól maga is nagyobb biztonságot és beleszólást remélhetett; Kolosi és Tóth, 2012), az átmenet ebből a szempontból felemásra sikerült. Miközben a gazdaság és a politika működésmódja viszonylag gyorsan átalakult, és a magyar viszonyokra hamarosan illettek a piacgazdaság és a demokrácia meghatározásai, a társadalomszerkezetet továbbra sem az erős középosztály által dominált „terhes babapiskóta” (Kolosi, 2000) alakzata jellemezte.

Időzzünk el kicsit ott, hogy mi is történt az átmenet során, és mindez hogyan érintette a középosztály kialakulását/megerősödését! Mindenekelőtt rögzíteni kell, hogy Magyarországon a rendszerváltást nem a mélyben fölgýülemlett feszültségeket felszínre hozó, erőteljes és magának teret követelő polgárság kényszerítette ki, hanem sokkal inkább az történt, hogy a növekedési tartalékaik már sokkal korábban felemésztő, az utolsó tíz évét gyakorlatilag csak túléléssel töltő, a válságról válságra evickélést nagyobb baj nélkül kizárólag az egyre növekvő külső eladósodás segítségével finanszírozni képes ország hatalmi elitje mögýl kizuhant egyetlen jelentős külső támasza, a Szovjetunió. A magyar átmenet jelentős karaktereleme volt a külső eladósodottság, amelyről némi erőtlen hezitálás után a magyar elit úgy döntött, hogy nem az átütémezéssel vagy a nem fizetéssel járó rázósabb utat választja, hanem a belső folyamatok időszakos megszorításokkal tarkított menedzselése, a vagyonelemek és piacok értékesítése révén igyekszik „kínőni” a rendkívül nagy GDP-arányos kamatterheket.

Bár általában nem mondható el a magyar privatizációról, hogy a „külföldnek történő kiárusítás” jellemezte volna, azért összes-

ségében nem eredményezte sem a kis- és középvállalati szektor elégséges mértékű megerősödését, sem az erős közalkalmazotti osztály létrejöttét, sem pedig általában az erős középosztály létrehozását (Mihályi, 2010). A folklórban „spontán privatizációnak” nevezett, a szocialista vállalatok menedzsmentjének első vagy második vonala által levezényelt tulajdoni átalakulás, bár valamelyest erősítette a magyar tulajdonosi középosztályt, természeténél fogva nem tudott tömegesen közép-egzisztenciákat teremteni. Az Antall-kormány e-hiteles, kárpótlási jegyes kísérelte a nemzeti középosztály megteremtését szolgálta ugyan, de egyfelől nem tudta teljesen kifutni magát, másfelől határozott eredményei ellenére sem tudott tömeges hatást elérni. Ráadásul a következő (Horn Gyula által vezetett) kormányzat a tőkehiányos nemzetgazdaság, a jelentős adósságheggyel küszködő államháztartás kontextusában a privatizációs folyamat felgyorsítását egyes szektorok nagy cégeinek egyben való értékesítésével látta megoldhatónak. Mindez sok pozitív eredménnyel járt (egyszeri jelentősebb privatizációs bevételek az államháztartásnak, gyors lebonyolítás stb.), a tulajdonosi középosztály megerősítését azonban csak nagyon áttételesen (például egyes magyar beszállítók megerősödése révén) segíthette, ha egyáltalán segítette.

A tulajdoni átalakulás számottevő külföldi működőtőke-beáramlást, új technológiai eljárásokat, jelentős fejlesztéseket hozott a magyar gazdaságba. A termelékenységjavulás pozitív oldalát mindannyian élvezhettük, közvetlenül a szolgáltatások színvonalának javulása, közvetve pedig a potenciális GDP-pálya emelkedése és más hatások révén. Látni kell ugyanakkor, hogy a jelentős technológiai platformváltás és hatékonyságjavulás összességében negatív hatásokkal is járt. Miközben az ún. szocialista berendezkedés időszakában a magyar gazdaság jelentős technológiai lemaradást halmozott fel, elavult és alacsony hatékonyságú iparszerkezetet konzervált, a rossz hatékonyság egyik oka/velejárója éppen az volt, hogy látszólag sok embernek

tudott látszólag termelő munkát adni, ezáltal kvázi elrejtve a magyar munkásság rosszul képzett, nyelveket nem beszélő, alkalmazkodásra jelentős mértékben képtelen részét. A privatizáció, a gazdasági rendszerváltás és a magyar gazdaságra elég brutális következményeket is ráengedő csődtörvény egy csapásra láthatóvá tette, és kapun belülről kapun kívülre helyezte a munkanélküliséget. Most már jól látható, hogy akkoriban az egymást követő kormányzatok rosszul kalibrálták, hogy a munkahelyrombolás és a munkahelyteremtés között milyen ösztönzőkkel és átképzési lehetőségekkel lehetne a produktív világba átmenteni a kiszorított tömegeket (Köllő, 2009). Egészen biztosan ez volt az egyik oka a torzult magyar társadalomszerkezetnek: „alulról” nagy tömegű deprivált rétegek alakultak ki, akiknek fölfelé, egy bármilyen szempontból is decensnek tekinthető középosztályi lét felé történő mozgáslehetőségei minimálisra szűkültek. A mai magyar középosztály relatív gyengeségének harmadik legfontosabb okát tehát éppen a rendszerváltást követő (hatékonyság, makromutatók, nemzetközi felzárkózás stb. szempontjából egyenként sikeresnek tekinthető) évtized fejleményeire kell visszavezetnünk.

Ez mind nem lenne akkora gond, ha időközben a magyar politika jól meg tudta volna oldani azt a feladatot, hogy miképpen lehet a járadékosok országát az erős tulajdonosi és képzettségi polgárság által dominált középosztály országává átfordítani. De, legalábbis rövid távon, (mostanáig) nem sikerült megoldania. És ez a negyedik ok. Ha abból a klasszikus politikafelfogásból indulunk ki, hogy egy igazi baloldali politika szavazótáborát jelentős mértékben az állami juttatásokból élő járadékosok (nyugdíjasok, segélyezettek), valamint az adófizetői pénzekből megrendelt szolgáltatások beszállítói (közalkalmazottak, közhivatalnokok, állami beszállítók, egészségügyi és oktatási szakemberek stb.) adják, akkor talán nem erős azt mondani, hogy a baloldali kormányzatok eleinte nem is nagyon akartak változtatni ezen

a helyzeten. Később pedig az történt, hogy a szocialisták ellenzékét akkor még egy zászló alá gyűjteni képes Fidesz 2002 után bekövetkezett populista fordulata (petíciók, nemzeti konzultációk, államháztartási reform elleni megnyilvánulások, „szociális” népszavazási akciók stb.) előbb „kilopta” a szavazótábort a szocialisták alól, majd pedig a gazdasági válság idején, és főleg a 2010-es győzelem után a kormánypárt lényegében a saját szavazótábora fogságába került. Egyre abszurdabb újraállamosítási kísérletekkel, mentőakciókkal, központosításokkal, néha akaratlanul, máskor kifejezetten akarva hozott létre olyan helyzeteket, ahol a háztartások egyre nagyobb mértékben függtek magától az államtól (járadékosként, közalkalmazottként, köztisztviselőként, állami pályázati pénzekre utazó vállalkozókként stb.), miközben az efféle intézkedésekkel tűzdelt programot a propaganda éppen a középosztály megerősítéseként állította be.

A középosztálynak persze szerves része a közalkalmazotti réteg is, sőt egy erős közalkalmazotti és közhivatalnoki réteg talán a középosztály egyik legfontosabb bázisa minden mai nyugat-európai demokráciában is. Mivel azonban Magyarországon a közszektorok (államigazgatás, oktatás, egészségügy, szociális szféra stb.) reformja az egyes területeken különböző okok miatt, de nagyjában-egészében azért mégiscsak elmaradt, ezek a szektorok sem tudnak a stabil középosztály bázisává lenni. Ezekben a szektorokban még ma is jelentős részben olyan állapotok uralkodnak, mint a nyolcvanas években a rendszerváltás előtti szocialista nagyvállalatokban (túlfoglalkoztatás, rossz munkaszervezés, nem szakmai előrejutási kritériumok stb.). Az egészségügyben és az oktatásban (csakúgy, mint az államigazgatásban) még ma is sokan keresnek keveset. Hosszan lehetne listázni azokat a foglalkozásokat, amelyeknek a művelői Nyugat-Európában stabil középosztályi életfeltételeket tudnak teremteni, nálunk viszont a velük elérhető életszínvonal a deprivációs lét határát súrolja. Csak két példával élve: a magyar tanári fizetések a fel-

sőoktatást végzettek magyarországi átlagfizetéseinek körülbelül felét teszik ki (ez az OECD-ben a második legalacsonyabb, lásd OECD 2014: 455), az orvosok nemzetgazdasági átlaghoz vett keresetei pedig Magyarországon a legalacsonyabbak az OECD országok között (lásd OECD 2013: 75). Miközben bizonyos tipikus középosztályi foglalkozásokban (például orvosok esetében) Magyarországon kb. a nemzetgazdasági átlag másfélszeresét lehet elérni, ez az arány az OECD országok többségében legalább kétszeres. Egy luxemburgi ápolónő, aki a luxemburgi átlagfizetésnél körülbelül negyven százalékkal keres többet, kvalifikálhat arra, hogy középosztályinak tekintsük, de a magyar átlag nyolcvan százalékát kereső magyar kollégájáról mindezt már nem lehet elmondani (OECD 2013: 81).

Középosztályinak lenni persze nemcsak azt jelenti, hogy decens jövedelmünk van, hanem azt is, hogy többé-kevésbé stabilak az életkörülményeink, kiszámítható az életpályánk. Ebben a tekintetben megint egy furcsa paradoxont láthatunk. Magyarországon a rendszerváltás során a régi szakszervezetek súlyosan diszkreditálták magukat és elvesztették tagságukat, újak ugyanakkor nem tudtak igazán megerősödni, ezért a szakszervezeti szervezettség rendkívül alacsony maradt. Nálunk a sztrájkok és egyéb munkaügyi akciók száma is végig rendkívül alacsony volt a rendszerváltás során. Ugyanakkor a magyar munkaügyi szabályozás egészen a legutóbbi időig meglehetősen erős volt, gazdaságpolitikai szempontból talán túlzottan is akadályozva a reformokat, megnehezítve az elbocsátásokat és új felvételeket, gátolva ezáltal a gazdaság hatékony alkalmazkodását. Témanánk szempontjából mindezt valahogy úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a magyar munkaügyi szabályozás a foglalkoztatottságon belül tartott sok közalkalmazottat és közszférában foglalkoztatott munkavállalót, de mivel ezt a védelmet sokaknak biztosította, nem vált lehetővé, hogy a fenti kategóriák jövedelmei valódi középosztályi létet biztosítsanak ezeknek a csoportoknak.

A 2010 utáni új munkaügyi szabályozás mindehhez annyit tett hozzá, hogy a munkaerőpiaci flexibilitást növelte ugyan, egyúttal viszont csökkentette is a munkahelybiztonságot. Ma tehát egy elvileg középosztályi foglalkozást űző magyar munkavállalónak a jövedelmei úgy maradtak relatíve alacsonyok, hogy közben a munkahelybiztonsága is romlott. A közalkalmazotti réteg változatlanul nagy létszáma, de minden látszat ellenére alacsony egzisztenciális és szakmai biztonsága a hazai középosztály gyengeségének ötödik oka.

Összefoglalva tehát: Magyarországon gyenge és szűk a középosztály. Ez régóta így van, és ebben a rendszerváltáshoz kapcsolt pozitív várakozások ellenére sem történt jelentős változás. És ha mindez így van, akkor egy furcsa helyzettel, egy „róka fogta csuka” szituációval állunk szemben. Ha annak, hogy a dolgok Magyarországon nagyjából tizenöt éve elkezdtek elromlani (márpedig elkezdtek: Kolosi és Tóth, 2012), oka volt az, hogy nem volt erős és független középosztályunk, amely lerázhatta volna magáról a számára nem megfelelő perspektívákat kínáló politikai elitet, akkor most miben lehet reménykedni?

Irodalom

- Andorka R., 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*, Budapest, Gondolat.
- Kolosi T., 1987: *Tagolt társadalom*, Budapest, Gondolat.
- Kolosi T., 2000: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*, Budapest, Osiris.
- Kolosi T.–Tóth I. Gy., 2012: Előszó, in Uők (szerk.), *Társadalmi riport 2012*, Budapest, Társi, 7–15.
- Kornai J., 1980: *A hiány*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Köllő J., 2009: *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a posztszocialista gazdaságban*, Budapest, Osiris.
- Mihályi P., 2010: *A magyar privatizáció enciklopédiája. 1–2. [Encyclopaedia of the Hungarian Privatization. 1–2.]*, Budapest, Pannon Egyetemi Kiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- OECD, 2013: *Health at a glance. OECD indicators*, Paris, OECD.
- OECD, 2014: *Education at a glance*, Paris, OECD.
- Szelényi I., 1990: *Új osztály, állam, politika*, Budapest, Európa.
- Tóth I. Gy., 2015a: Jövedelem-eloszlás 2009–2014 között, in Szivós P.–Tóth I. Gy. (szerk.), *Jól nézünk ki (...?!). Háztartások helyzete a válság után. Társi Monitor jelentések 2014*, 11–44.
- Tóth, I. Gy., 2015b: In search of the middle class: Hungary. Paper prepared within the frame of the ILO project on „The long trends in the world of work and effects on inequalities and middle-income categories”. Kézirat.

História és kontextus

GOMBÁR CSABA

Mikor fejeződik már be...?

Társadalmi önismeretünk manapság absztrakt statisztikai és jobbára csak biopolitikailag felfogott fogalmakra korlátozódik. Egyrészt csak városiokról, illetve falusiokról, ilyen-olyan iskolai végzettségűekről, vagy korcsoportokról, decilisekről, quintilisekről, másrészt öregekről és fiatalokról, nőkről és férfiakról, ebbe vagy abba a leszármazási, etnikai kategóriába sorolt egyének csoportjairól esik szó. Ebben a napi hírekben „permetezett” társadalomképben nincsenek egymástól eltérő érdekű és értékírányultságú rendek, rétegek vagy osztályok. A társadalom tömege strukturálatlan masszának tetszik – s minél tovább halljuk ezt magunkról, annál inkább ilyenén is leszünk.

Talán meg lehetne kérdezni, milyen is lehetne egy ideális társadalom. A kérdés maga még nem utópia. Egy ilyen kérdésre adott válasz akár élesebb fényt vethetne a ma létező társadalomra. Ráadásul orientálhatná a társadalmat formáló aktuális társadalompolitikai döntéseket. Manapság azonban – ha egyáltalán felötlenek ilyen szempontok – nagyjából annyi a közös bennük, hogy az ideális társadalomban nincs se túl sok szegény, se túl sok gazdag, és az emberek békében és boldogságban élnek.

Persze eszem ágában sincs most találgatni, hogy a statisztikai vagy biopolitikai szempontok szerint képződött felszíni csoportosítások „alatt” mélystruktúraként vagy „felettük” ideológiai álmoként van-e valamiféle társadalmi szerkezet, amelyre egy kíváncsú társadalomkép ráépülhetne. Csupán azon tűnő-

döm, hogy a polgárosodás fogalmának van-e, lehet-e ma társadalomalakító ereje.

„A pénzgazdálkodás több hosszú évszázad tényezője. A polgárság felemelkedése a kopott és ingerlő séma szerint – mikor fejezi már végre be az emelkedését ez a polgárság, a föld alatti üregektől az atomkorszakig, hitvány kézikönyveinkben? – nem más, mint a kereskedőréteg felemelkedése a kereskedelem szükségességének és közérdekű hasznosságának megfelelően.”

Az idézet Pierre Chaunué a XVII–XVIII. századi európai civilizáció változásáról szóló, magyarul *Klasszikus Európa* címmel kiadott (és immár klasszikussá lett) művében olvasható (Chaunu, 2001: 245). Olvassunk el még néhány mondatot: „A pénz elvakít, a pénz polarizál, a pénz mozgósít. A polgárság felemelkedése nem más, mint egy olyan embercsoport felemelkedése, amelyik kezében tartja a csodálatos pénzügyi gépezet kezelését. De ez az embercsoport sokkal tájékozottabb korának társadalmi és gazdasági valóságában annál, hogy ne tudná, jobban, mint a nemesek és földművesek, hogy a vagyon és a hatalom forrását nem az őket magukat is szülő kereskedelembe kell keresni, hanem a földet művelők népes seregében. A kereskedelembe szerzett pénzével hozzálát ennek az egyetlen valóságnak a meghódításához, amely ezenfelül tekintélyt és megbecsülést biztosít. Annál is inkább, mivel a rendekre való tagozódás sokkal kevésbé misztikus valami, mint azt hinni törekszünk. A föld felvásárlása egyben a nemesi birtokkal járó földesúri jogok megvétele, ez pedig az államnak a megvételeit jelenti, ennek a valóságos nagy valóságnak, amely hatalmat biztosít az emberek felett.”

Pierre Chaunu az „ancien régime” sémával vitatkozva, a történeti folytonosság talaján állva, klasszikusnak a XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig tartó időszak Európáját nevezte. A mai Európa keleti részét, ezt a perem-Európát, a civilizálódás folyamata szempontjából inkább barbárnak tartja, „amely nem fogadja el az új rend imperializmusát”.

A polgárosodás fogalma a középkor évszázadaihoz képest valami roppant mértékű társadalmi változásra utal, bár ez – akár haladásként, vagy civilizálódásként felfogva – maradéktalan közkedveltségre nem számíthatott, és ma sem számíthat, szemben a polgárosodás iránti, a „hitvány kézikönyveinkben” oly elterjedt, merőben pozitív várakozásokkal.

Szóval a polgárság Pierre Chaunu szerint emelkedik, és a polgárság számára a pénzgazdálkodás közben tartása teszi lehetővé a „valóságos nagy valóság”, vagyis az állam megvásárlását mint emelkedésének gyorsítóját. Ennyit a valamikori kezdetekről.

Evelyn Waugh *Man at Arms* című trilógiáját olvasom, amit a Brit Birodalomról és a második világháborúról írt. A szöveg helyenként szarkazmusba fordul, de többnyire csak ironikus, alaphangját a vesztes szomorúsága hatja át, mélabús elfogadása a realitásoknak (Waugh, 2011: 612). Ahogy a főhős szerint apja, Mr. Crouchback a világot látja, Lampedusa *Párducának* Salina hercegére emlékeztet. Röviden: Mr Crouchback ugyan elveszítette ősei kastélyát, s mindazt, ami avval járt, de a világot továbbra is a hite és a szó szoros értelmében értendő, jó (szerinte lehetőleg katolikus) emberek csoportja, és az azoktól merőben különböző, polgárosodott és furtonfurt polgárosodó emberiség kettősségében látja. Nem várja, hogy a műveletlen és érzéketlen arisztokraták vagy polgárosodott közemberek – legyenek azok ilyen vagy olyan párti miniszterelnökök, vagy az ő családjába furakodott, ambiciózus felkapaszkodók – rendesen viselkedjenek, de ha véletlenül igen, azt örömmel vegyes meglepetéssel nyugtázza, ám jómaga mindenkor toleráns és humánus. Veszteségei, persze, mégsem akkorák, hogy ezt ne engedhetné meg magának.

Evelyn Waugh előszóként a kilencszáz oldalhoz csak annyit fűzött: meglepetten észlelte, hogy regénybeszédének nem szándékolt következménye az angliai katolicizmus nekrológja lett. Waugh konzervatív katolikusságából következett, hogy mélyen

elítelte a II. Vatikáni Zsinat azon döntését, miszerint az a latin helyett immár vernakuláris nyelven követeli meg a liturgia végzését. És milyen igaza van. Egyszer Pannónhalmán azt fejtegettem, mekkora hiba volt elhagyni a misék veretes latinját. A hitnek is jobbat tett, hogy nem értették az emberek. Hiszen (anélkül, hogy tudna az ember latinul) nem jobban hangzik-e így: „*Domine, non sum dignus*”? Az apát úr – értve a tréfát – csak szörnyülködött konzervativizmusomon.

2014 februárjában Kijevben brutális forradalom (Moszkvából nézve nacionalista kormánypuccs) tört ki. Már persze olyan mai, mediatisált forradalom, ami jól fotózhatóan egy tenyérnyi helyen zajlik, miközben a milliós város éli a maga életét. A „valóságos nagy valóságot”, az állami hatalmat a régiek kezéből új oligarchák vették ki, akik – mondják – mintha nem is lennének igazán újak. Mondogatták, hogy az oligarcha régi elnök, Janukovics és pereputtya zsákmányként ragadta magához az államot – amit aztán forradalom formájában zsákmányoltak el tőlük.

Valaha a karikatúrák pénzeszsákokon ülő, kövér, szivarozó bankárként ábrázolták a pénzoligarchákat, akik zsebükbe gyömöszölik az államintézményt. Ma, a vicclapok fogytán (hová tűntek a vicclapok?), a virtualitás és a globalitás lassan mindent átfogó mélyárama nehézkesen tekinthető át, ezért a feltételezett zsákmányszerzést a kereső ész számára újra oligarchák személyesítik meg. Az oligarchák azok a „kőgazdag” figurák lennének, akik nem szívelik, nem tűrik, ezért inkább zsebre rakják a demokratikus jogállam legitim uralmát, vagyis *mon*-archiáját, és osztozva a koncon, ők, többesszámuán, *olig*-archikus módon, demokratikus homlokozatok megtartásával próbálnak uralkodni. Egyszerűbben szólva, a gazdagságukat mint hatalmi potenciált politikára konvertálják. A feudumokon ülő, középkori oligarchák is ezt tették, de nekik még nem kellett a demokráciával bajlódniuk.

A Szovjetunió szétbomlása után Ukrajnában is kialakult egy piacon érvényesülő vállalkozói réteg, és ez vetemedett – mint már annyiszor a történelemben – az államhatalom megszerzésére. Lehet mondani, hogy „ezek” ellopták a szabadságot, vagy hogy maffiózók, akik polipként tekeredtek rá az ukrán társadalomra – s ezt mondják is; kétségtelen ugyanakkor, hogy „ezek” az ukrainai polgárosodás tevőleges elősegítői. Kétségtelen? A mai kiművelt és szorongó európai polgároknak nem könnyű átérezni a hiányos Európa dilemmáit. Szörnyülködésnél nem is futja többre.

Kívülről száz éve ismerem ezt a környéket: lóvasút, remíz, Ságvári Endre 1944-es lövöldözéses lebukása – de nem voltam még ebben a vendéglőben. „Meg kéne ebédelni” – mondja (a párizsi) Kende Péter. Be is mentünk. Nem tudom, milyen lehetett régen, de ha most egy szóval kellene jellemezni, azt mondanám: polgári. Nem olcsó, nem drága, csendes, kényelmes, disztingvált, megbízható, kulturált, kvalitásos. Együttal milyen különös helye történelmünknek. Egyszerre utal irodalmi emlékezetünkre, Mátyás királyra, Ilonára, a szép molnárlányra, a reformkorra, és a molnárlány legendájára ráakodik Ságvári legendájának mai hercehurcás kétségbevonása. Mintha a történetileg alig-alig létező, de a Márai Sándor eszményítette polgáriasság jelenne meg a vendéglő hangulatában. A polgár és a polgáriasság vonzó arca.

És ha Pokoltanya, akkor is polgárosodás – volt valamikor. Pokoltanya egy vasúti megálló volt Tápiógyörgye és Újszász között, ma már nem létezik. Györgyey Illés uraság családja a kiegyezés után Morvaországból jött, és Györgyén birtokot vásárolva, kastélyt építve komoly gazdálkodásba kezdett. De a sárba fúló utak miatt terményeit nem tudta elszállíttatni. Ezért kérvényezte, járta ki a múlt század elején, hogy egy birtokának kedvező helyen, Pokoltanya néven létesüljön megálló a szolnoki vasút vonalán,

amire ő terményeit a helybéliek által csak lórénak vagy kutya-vasútnak nevezett, saját beruházású iparvasúton hordathatta rá. Megjegyzendő, hogy az ilyen lóvontatta, keskenyvágányú hálózat nem utolsósorban a cukorrépa-termesztés felfuttatásával párhuzamosan épült meg; hossza, több földbirtokos összeszerveződésével, csak a hatvani és a szolnoki vasúti fővonal között akkoriban meghaladta a 300 kilométert. A nevét Györgyeyre Táflerről magyarosító család persze a tápiógyörgyei kastélyban a vidéki földesurak életét élte, de a nagy vasútépítési láz során szerzett és a mezőgazdaságba fektetett vagyont igyekeztek korszerűen használni. Mindez nyilvánvalóan modernizálódás volt, és a társadalom valamelyes polgárosodása. Anyai nagymamám, Kőszegi Eszter hozzájuk került belső cselédnek, pesztonkának, s földművelő családjához képest ettől valamelyest ő is változott. Azt nem merném mondani, hogy polgárosodott, de olyanokat tudott mondani például rám, hogy „miért apprehendál ez az infámis kölyök?” – ami azért eltért a falusi szomszédok szóhasználatától.

A tankönyvekben időtlen idők óta ismétlődik a „kopott és ingerlő séma”: el vagyunk maradva, mert a kíváncstól mindig lemaradó polgári fejlődés hazánk történetében többszörösen torzult, megszakadt, felfüggesztődött. A pártállami egyentankönyvek Magyarország elmaradottságát a „sötét” középkorból eredeztetik; és abból, hogy eredményes polgári forradalom hiányában a rendiség a XX. század közepéig is fenntarthatta állampolitikai bástyáit, vagyis hogy Magyarországon feudálkapitalizmus volt. Magyarország akkori népessége túlnyomóan falusi szegény emberekből állt. Ahogy Kosáry Domokos ismételte többször a két háború közti időről: megdöbbentően és szégyenteljesen szegény emberekből. Ez volt a szegényparasztság, amely a nagybirtokrendszer eresztékeiben vegetált. Csakhogy ez a nagybirtokrendszer a XX. századra a mágnás családok és a köznemesség

kezeből bérletek formájában egyre inkább a polgárság kezére jutott. Emiatt írta ki szociális dühét akkoriban Sinka István is átköződó könyvében, a *Fekete bojtár vallomásaiban*. Netán ugyanaz történt nagy lemaradással, mint amit Pierre Chaunu írt a franciaországi XVII. századról, hogy a „valóságos nagy valóságot”, vagyis a politikai hatalmat vásárolják meg a kereskedelem és a hitel ágazataiban meggazdagodottak?

Látszólag igen, de félrecsúsztatva az idealizálthoz képest, és tragédiákba torkollóan. Hazai viszonyainkat tekintve ugyanis ez a probléma a „zsidókérdés”, vagy ahogy Kende Péter fogalmazza: a zsidó–magyar együttélés kérdésével szövődött össze (Kende, 2015). Mint XX. századi gazdasági, kulturális és politikai életünkben úgyszólván minden. Nem csak arról volt szó, hogy a polgárság gyöngye pártjai által törekedett volna az államhatalom megszerzésére. Igaz, hogy a zsidó vagy zsidónak tekintett emberek túlnyomó többsége szegény volt Magyarországon, de arányuk a kereskedelem és a hitel szférájában, a nagyipar, a nagykereskedelem és a birtokbérlet terén viszonylag magas. Ez táplálta a zsidóellenesség növekedését, és mint az akkori állampolitika által is a szegénység alapmagyarázataként taglalt jelenséget, korabeli szóval, a „térfoglalás” politikai közérzetét. Semlegesen – ha lenne semlegesség a politikai térben – ez utóbbi nem volt más, mint a polgárság térfoglalása a rendies földbirtokstruktúrában. Bár alapjában nem felekezeti problémáról volt szó, a társadalmi osztálykonfliktusoknak etnikai szembefordításokkal és szembefordulásokkal való súlyosbításával volt mit antiszemitizmusra érlelni.

Nos, míg például a német *Verbürgerlichung* vagy az angol *embourgeoisement* mint a polgárosodás fogalma – ha részben tartalmazza is – nem telítődött zsidóellenességgel, addig a magyar szóhasználatban, a mi polgárosodási folyamataink felfogásában viszont ez máig hat. Ettől az egyébként agyontaglalt kérdéstől, ha a polgárosodásról beszélünk, nem lehet eltekinteni.

Mint egyébként attól se, hogy a XX. század második felében az uralgó szocialista államideológia sikerrel törekedett a termelő magántulajdon eliminálására, és velejéig polgárellenes és antiliberális volt. Ezen indoktrináció következtében a polgárosodás szó a magyar nyelvet használók fülében nem mondható feltétlenül pozitív csengésűnek. S ezen az sem változtat, hogy a XIX. századi reformkorban, majd az 1848-as forradalmas időkben és később a kiegyezés után szabadelvű elődeink a polgári iparkodást, az iparosodást és a haza „hasznos polgárát” etc. mint szavakat, de mint fogalmakat is, igencsak pozitív értelemben használták.

De az urak és parasztok világának meghaladása nem a polgárosodás által valósult meg, hanem a polgárságot és a félig-meddig kifejlődött polgáriasságot szétrobbantó könyörtelen változás során következett be. A „létező szocializmus” a maga végleteken szabadságghiányos, kikényszerített egalitarianizmusával, a történelmi hierarchiák széttörésével, hatalmas társadalmi mobilitással ítéletvégrehajtóként végzett a feudalizmussal és a társadalomfejlődés Kelet-Európában mindig megrekedő polgári válfajával is. A XX. század utolsó évtizedére aztán – egy újabb változással – Kelet-Európa, benne Magyarországgal, visszatért a kapitalizmus kebelére, újabb lehetőséget kapott, hogy immár a történeti polgárság nélkül, de befogadhassa a polgárság szellemét, vagyis azokat a kulturális és civilizációs értékeket, amelyeket a polgárosodás nevében a szabadon lebegő értelmiség jelesei mindig hiányoltak.

De, sajna, nem lehet eltekinteni attól, hogy a polgárosodás kívánatossága, feladatként való kitűzése – gondoljon hirdetője szelíd piaccgazdálkodásra, vagy mindent átítató marketizációra, vagy csupáncsak civilizálódásra – azon nyomban többágú ellenérzésbe és politikai reakcióba ütközött és ütközik. És akkor még nem is szóltunk a 2008-as világméretű recesszió nyomán a világszerte, Kelet-Európában pedig még fokozottabban kialakult

banktőke-ellenességről, a liberalizmus és a tőkések, kiváltképpen a bankárok fogalmi egybesöpréséről, sőt a banktőke és a zsidó szó legújabb kori, történelmileg újra és újra ismétlődő, politikai szándékú egybemosásáról a közbeszédben.

Ám nyilvánvalóan piacgazdaságban, magyarul kapitalizmusban élünk. És ahogy többszerre olvasom, könnyebben tudjuk elképzelni az élet megszűnését a Földön, mint azt, hogy ezt a kapitalizmust valami más váltsa fel. Tulajdonviszonyaink, jogrendszerünk, közéleti és politikai intézményeink összetéveszthetetlenül polgáriasodottnak tetszenek.

Laki Mihály és Szalai Júlia gazdasági elitünk jeleseivel készült interjúsorozatából az derül ki, hogy ez az úgazdag réteg – a szerzők várakozásával ellentétben! – nem mutatja a polgárosodás minden jelét: közéletileg nem aktív, és tartózkodik a kulturális mecenatúrától is. A szerzők szerint a társadalomjobbító közéletiség számon kérendő, hiánya pedig felrovarandó (Laki–Szalai, 2004).

Kétségtelen, hogy az előző századforduló idejére egy nem nemesi származású, vékony nagypolgári réteg is kifejlődött Magyarországon, amelyben jelen volt az iskolázottság, a műveltség és a közéleti szerepvállalás. A műveltség és a közéletiség fátyla azonban igencsak vékony volt. Erről győződhet meg bárki, aki elolvassa ennek előzményeként Kövér György munkáját a tisztaeszlári drámáról (Kövé, 2011), amelyből kiderül, hogy a rendi társadalomból kikászálódó, kraválos Magyarország mily nehézkesen váltott műveltséget, hogy az 1880-as években gyakorolt közéletiség legalább annyira szolgálja a maradiságot, mint az azzal szemben álló haladárok hitét, és a belügyminiszter-miniszterelnök Tisza Kálmán által kikényszerítve az európai civilizációt. – Csak paradoxonok vannak, nem ideális társadalom.

Olvasom, hogy az *English Heritage* listáján szereplő történelmi épületek közül hetven kastély rabszolgatartó vagy rab-

szolga-kereskedelemből származó pénzen épült. A polgárosodás lajtorjáján Anglia felettébb magasra jutott – ha nem a legmagasabbra. Az angol Parlament, a British Museum s a kikötőit jobbra még elhagyni sem kényszerülő flotta szimbolizálta ezt, „le egészen” az angol úri szabók világszerte elterjedt divatjáig. Egy idő után már csak a műveltség mint kulturáltság, a *gentlemanlike* viselkedés, a parlamentáris formák betartása – egyszerűen, a civilizáltság lett az angol polgár ismérve, és kikerültek a képből a Karib-tengeri rabszolgatartók, a cukor- és gyapotbárók, meg a brit kolonizáció egésze.

A XIX. századi európai társadalom- és politikatörténet egyik fontos fogalma a *honorácior*, illetve a honorácior párt. Honorácioroknak mondták azokat a tiszteletre méltónak tartott személyeket, akik tehetőségük alapján műveltekké lettek (fordítva kevesebb a példa), és aktívak voltak a közéletben. Max Weber elemzéseiben ők azok, akik még nem a politikából, hanem a politikáért éltek. A hazai szóhasználatban *lateiner*nek nevezték azokat, akik a vagyoni cenzus alapján nem, de iskolázottságuk következtében már teljes választójogot nyertek, és így besorolhatók a honorácior fogalomkörébe. Emiatt a tehetőség, az iskolázottság és a közéleti szerepvállalás egybeszővődött a polgárság-polgárosodás szociológiai terminusában és eszményített felfogásában. Így nálunk a XIX. században a lateinerek egy kisse megnemesedtek, de igazi, bevett nemesek sose lettek, kapitalisták is csak módjával – ha egyáltalán.

Márai Sándor és írásai különös státussal bírnak a magyar polgár fogalmának értelmezésében. Olvasói szemében a szerző a kassai polgári miliő ábrázolásával a polgáreszmény megtestesítőjévé lett. Ő maga persze tipikus művész értelmiségi volt, rendezett életmódú bohém, szemlélete és ítéletei jelentősen eltértek a hazai tulajdonos, vállalkozó polgárokétól. Nehezményezte és megvetette kora Magyarországnak torz, rendies maradványa-

it, de mint értelmiségi, „szabadon lebegett” kora társadalmi és politikai tagoltsága felett. Úgy tartotta, hogy a XVI. századtól az urak és a parasztok közé ékelődve a harmadik rend, a burg-lakók, a kézművességgel, kereskedelemmel, befektetéssel, hajózási vállalkozásokkal foglalkozó *burgerek*, azaz a polgárság csak az akkori jogszemlélet következtében volt besorolható a rendiségbe, inkább rend-idegen volt, léte és fejlődése pedig a rendi társadalom felbomlásához vezetett. Ez a polgárság némileg szimbiózisban élt ugyan az értelmiséggel, de azonos sosem volt vele.

A német szociológia és társadalomtörténet régóta különbséget tesz a tulajdonnal rendelkező polgárság, és az iskolázottsága alapján polgárnak elfogadott társadalmi csoportok között. Ez a *Besitzbürger* és a *Bildungsbürger* különbsége. A *Bildungsbürger* terminusa leginkább az értelmiségre vonatkozik, de ha valaki mélyebben beleolvas a jobbára a rendek, rétegek, osztályok közt lebegő értelmiség történetébe, az erősen vonakodik az értelmiséget a polgársághoz, a burzsoáziához sorolni.

A XX. század utolsó és egyetlen derűs évtizedében vélte megtörténni az amerikai David Brooks a burzsoázia és a bohémek (értsd a művészek és az akadémiai értelmiség) *bobo* névvel jelzett szerves összeolvadását – ami azonban nem következett be (Brooks, 2000). S negyedszázaddal a rendszerváltás után mondanánk-e azt például, hogy a közoktatás százezernyi diplomás pedagógus alkalmazottja valamiként egy kalap alá vehető a tulajdonos, vállalkozó *Besitzbügerekkel*? Aligha.

Mai ismereteink tehát arra utalnak, hogy a hagyományosan tagoltnak érzett, tudott és tapasztalt társadalom tagolatlan tömeggé lett. Erről a tömegről, úgy tetszik, csak absztrakt statisztikai és biológiai természetű információk vannak forgalomban. Világoszerre nemcsak a struktúrakutató szociológusoknak tört bele a bicskájuk, hogy strukturált társadalmakat találjanak a mában, hanem sok-sok, a hagyományos, osztály- vagy rétegérdekekre

alapozott politikát folytatni akaró pártpolitikusnak is. Nemcsak Magyarországon strukturálatlanodott a társadalom ebben az értelemben, hanem szerte a modernitásban. A mi térségünkben a történelmi-társadalmi szövet erőszakos szétszaggatásával ez már előbb bekövetkezett, mint Európa nyugati felében. Magyarországon a Fidesz-párt néhány éve egy ideig „polgárosított”, a hazai polgári réteg erősítéséről mondott ezt-azt, de mára ezt elhagyta. A problémák nem csomósodnak társadalmi nagycsoportokként. Konfliktusaink pedig nem a mennyországban, nem a kommunizmusban, nem a jövőben oldódnak meg – hanem csak vannak.

A polgárság, polgárosodás etc. szavak megszokottak, s gyakorta előbukkannak, de strukturális jelentésük már nincs. A polgárságnak a rendiséggel, később mint a hanyatló múlt maradványaival szemben volt magyarázó és vívőereje – és persze mint kapitalista vállalkozókat jelölő fogalom a burzsoáziának a hadra kelt munkásosztály ellen. Mára azonban nemcsak az arisztokrácia és a köznemesség párolódott múlttá, hanem a szervezett munkásosztály is. A polgárság térnyerése kiteljesedett, a polgárság felemelkedése befejeződött. A polgárság kezében tartja a „valóságos nagy valóságot” is. Társadalmunk csakpakk polgári társadalom lett, és persze hogy polgári lett az egész politikai miskulancia az állammal együtt – történelmi viszonyításban. De nem úgy, hogy csak a polgároké lett, mert hisz tagolatlan társadalmunkban velük szemben nem állíttatnak más, ellenérdekű rendek vagy osztályok. Csak úgy és csak annyiban polgári az állam, hogy a polgár, a polgárság fogalma társadalomszerkezeti értelmében kiüresedett, és nem jelent semmit.

Ami miatt viszont talán mégis érdemben emlegetjük, használjuk a polgár vagy a polgárság szót, az a műveltség, a kifinomultság a barbársággal szemben, szóval a civilizáltság. Polgári módor – szemben a parlagiassággal, ilyesmi. A polgárságnak, polgárosodásnak mint fogalomnak ez az értelmiségi töltetű, ci-

vilizációs tartalma ma is érvényes és értelmes a maga végtelen nagy általánosságában. Így tehát csak polgárosodjunk – noha ezzel nem sokat mondunk.

Irodalom

Brooks, D., 2000: *Bobos in Paradise*, New York, Simon and Schuster.

Chaunu, P., 2001: *A klasszikus Európa*, Budapest, Osiris.

Kende P., 2015: *Magyarság, zsidóság, emberiség*, Budapest, Kalligram.

Kövér Gy., 2011: *A tisztaeszlári dráma*, Budapest, Osiris.

Laki M.–Szalai J., 2004: *Vállalkozók vagy polgárok?*, Budapest, Osiris.

Sinka I., 1987: *A fekete bojtár vallomásai*, Budapest, Püski.

Waugh, E., 2011: *Sword of Honour*, London, Penguin Classics.

GYÖRGY PÉTER

A Buddenbrook-paradigma és a Zuckerberg-galaxis – kreativitás és kapitalizmus

„Ha rájött a szomorúság órája, gyakran kérdezgette magát Buddenbrook Tamás, mi is ő még voltaképpen, mi jogosítja fel még arra, hogy kicsivel is többre becsülje önmagát akárme-lyik egyszerű tehetségű, nehézkes és kispolgárian korlátolt polgártársnál. Fiatalságának lendülete, képzelőereje, vidám idealizmusa odavolt. Játszva munkálkodni és a munkával játszani, félig komoly, félig tréfára vett becsvággyal törni olyan célokra, melyeknek az ember a köztudatban csak viszonylagos értéket tulajdonít – ilyen derülten szkeptikus megalkuvásokhoz, ilyen szellemes féldolgokhoz sok frissesség kell, humor és jókedv, ámde Buddenbrook Tamás kimondhatatlan fáradságot és elkedvtelenedést érzett magában.” (Lányi Viktor fordítása.)

A Buddenbrook ház 1901-ben jelent meg, Thomas Mann ekkor huszonhat éves volt. Max Weber negyvenegy, amikor 1904 őszén/1905 tavaszán megjelent *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, s a tíz évvel fiatalabb Mann elégedetten állapíthatta meg, hogy regénye és a közgazdaságtan, illetve a kibontakozó szociológia jelentős műve között számos fontos azonosság lelhető fel: s ő volt az első. Vitathatatlan, hogy mindkét, nem pusztán németül írt, de a századvég német szellemiségétől, habitusától elválaszthatatlan mű egyaránt a *Bildung*: tehát a munka, a munkával megszerzett vagyon, azaz a hatalom, és az identitás kérdésével foglalkozik – értelemszerűen más retorikával. A modern birodalmi német önazonosság, tehát az Én felépítésének folya-

matos, önreflexív munkájában kiemelkedő szerepe volt a műveltségnek, a végül annál jóval összetettebb *Bildung*nak, a társadalmi lét, az elsajátítandó morális kompetenciák tudáseggyüttesének. Elméletben ez szabta meg a fantázia és a kötelesség határait, s ez vezetett végül, mint azt *A Buddenbrook ház*on túl, Mann műveinek sorában látjuk, válsághoz, majd szökéshez, melynek során a polgárból művész lett. De az is igaz, hogy Mann igencsak csábítónak tartotta a polgár szerepét is, melyet tehetséges művészként jól alakított, még jobban használt, hamar felismerte annak előnyeit: a korán szerzett tekintélyt, a hatalom képzetének kényszerítő erejű szemiotikáját. S persze át is élte szerepét, otthonos volt benne, és valóban, éppúgy, mint fiatalkori regényének hőse, pedantériával és kötelességtudattal fedte el mindazt, amiről közben ő maga írt. Weber és Mann, a német kapitalizmus világszellemének teremtményei, hősei, elbeszélői, kritikusai, egyaránt a racionalizmus és a munka szent szövetségének kritikus értelmezői és hívei voltak, azokhoz tartoztak, akik szerelem és halál minden öröme és rettegésére ugyanazt a gyógyszerzt adták: a tartás, az önfelegyelem kúráját, miközben többé-kevésbé Freud kortársai voltak, de amúgy saját életük példájából is ismerték azt a végtelen fáradtságot, amely Buddenbrook Tamást is elérte.

Az a kapitalizmus, amelynek a protestáns etika volt a jó szeleme, s Buddenbrook Tamás az ideáltípusa, a munka és a játék, a kérlelhetetlen számítás és az irónia elválaszthatatlanságára épült. A polgárok okos kalandorok is voltak, akik az általuk is hozott szabályok betartásával fizettek a kiváltságért, amelyet közben igencsak kiköveteltek. Nem egyszerűen engedelmesek voltak, ellenben kötelességtudók, s távol álltak a kispolgárok korlátoltságától, amelynek lényegét a szellemi horizontokon túli dolgok irracionálisában való kínos bizonyosság jelentette. Ugyanakkor az első világháború előtti német kapitalizmus egyszerre volt birodalmi és lokális, alattvalóitól a *Vaterland* és a *Heimat* mást követelt, és mást is kapott. A lokális közösség, a *Heimat* volt

a mindennapi élet kerete, a büszkeség és kiváltság terepe, azaz a világpolitikai hatalmi döntésekben részt vevő Birodalom kapitalizmusában mindvégig fennmaradt némi életidegenség, vidékies tartózkodás, a metropoliszoktól való távolságtartás. Azaz a racionális munka által felépített társadalmi identitás normái kijózanítóan hatottak azokra, akik elvesztették a mértéket.

De – mielőtt még aranykornak tekintenénk a wilhelmiánus Németországot – jobb tudnunk, hogy a Békeidők világa, az 1920-ban elhunyt Weber világa, Mann első és mindörökre elveszett otthona értelemszerűen az utóbb történt iszonyat felől nézvést tűnik aranykornak. Annyi azonban valóban igaz, hogy az eltérő léptékű közösségek rejtett és nyílt hálózataiban való párhuzamos megfelelés, tehát az identitásépítés különféle terei elég nyilvánvalóan befolyásolták, esetenként megszabták az invenció, a tehetség, az új teremtésének formáit és normáit. A kérdés az, hogy a kapitalizmus szelleme (tehát a racionálisnak tekintett növekedés) és a közösségek kultúrája között milyen szerződéses rendszerek működnek, azaz mi tekinthető legitim piaci, művészi viselkedésnek, és milyen következményekkel jár a határok – szükségyszerű – átlépése.

A lényeg: milyen terepeket biztosítanak az eltérő társadalmi-kulturális kontextusok a kreativitásnak? Annyi bizonyos csupán, hogy az elmúlt bő egy évtized során komoly változást tapasztalhattunk a kreativitás jelentése és gyakorlata között. Úgy vélem, hogy ez a fogalom, pontosabban képesség – amelyet Mann még nem használhatott, de amelynek elvesztését Buddenbrook Tamás oly fájdalmasan érzékelt – nem kizárólag a zárt individualitás, a tehetséges nagy ember hagyományának egyik pszichologizáló, korszerűbb metaforája, hanem egy, a weberiánus kapitalizmustól, illetve hegelianus esztétikától eltérő magatartás és teljesítmény metaforája, azonosítója. A kreativitás fogalmi és politikai, azaz tudomány- és használatstörténete nyilván csak elég szerény

mértékben fedi egymást: s ebben a szövegben kizárólag az utóbbira utalok. Azaz nem foglalkozom az etimológiával, a „creatio ex nihilo”, a semmiből való isteni teremtés genealógiai összefüggéseivel, a hosszú távú, bonyolult kultúrtörténet finom összefüggéseivel, hanem a hidegháború követelte pszichológiában az intellektuális képességek operacionalizálhatósága kapcsán felvetődött értelmezéssel azonosítom: jelesül a *divergens problémamegoldással*, amelyet az okkal kritizálható amerikai Joy Paul Guilford „azonosított”. Azaz a kreativitás egyik legfontosabb sajátossága, hogy addig távoli megközelítések rendelkeznek egymás mellé. Minden egyébtől nem függetlenül Sigmund Freud műve ennek az eljárásnak, a hagyomány melletti elkötelezettség mimikriájába rejtőző radikális kreativitásnak az archetípusa.

Van azonban még egy, közel kortárs kontextus, amelyet tulajdonképpen tárgyunk előtt említenünk kell. Ugyanis a kreativitás és a (kortárs) kapitalizmus közötti összefüggések csak szerény mértékben azonosíthatók a teremtés metaforáját követő modern művészet azon hőseinek műveivel, akik mind egy-egy addig ismeretlen világot fedeztek fel. Az Új (imaginárius földrészek, belső kontinensek) meghódításában a kooperációra kényszerítettségnek rendszerint csupán csekély szerep juthatott. A modern művészi kreativitás hősei – Arnold Schönberg, Marcel Duchamp, Samuel Beckett, Paul Celan, John Cage – a zárt individualitás identitáspolitikáját követték. Az avantgárd művész Nyugaton: elől és kívül van, köszönő viszonyban sincs a társadalommal, a korral; a radikális újító vagy magányos, vagy legjobb esetben egy szekta ura. És döntően hontalan, vándorló, száműzött, azaz nincs semmiféle viszonya olyan lokális közösséggel, mint az 1933-ig megadatott Mann-nak. Az osztrák Schönberg 1926 és 1933 között a berlini Porosz Művészeti Akadémia zeneszerzői mesteriskolájának professzora volt, majd Bostonban, Kaliforniában élt, igaz: geometrikus sírja a bécsi Zentralfriedhofban található. Beckett két nyelven írt és élt, elhagyta Írországot,

Franciaország lett az otthona, de nem a hazája. Paul Celan franciaországi menekült volt, ott lett öngyilkos. A fentiek közül Cage élte egész életét ugyanabban az országban, az Egyesült Államokban. Duchamp Franciaországban született, élt Argentínában, az Egyesült Államokban: végig a maga közegében.

De soha nem voltak piaci szereplők. Amit a modern művész teremt, az az ő saját személyiségének lenyomata: azaz nem pusztán szerzői jogai csorbíthatatlanok, de az alkotás újdonsága és az élete közötti összefüggések is kizárólagosak. (Schönberg nem véletlenül emlékeztette ügyvédei útján Thomas Mannt, hogy az általa a *Doktor Faustus*-ban leírt zenei modell az *ő találmánya*. S Mann kénytelen is volt engedni, és Schönberg nevét a könyv végén megemlíteni.)

Azaz valóban úgy tűnik, hogy a hidegháború kettéosztotta világ *kulturális hőszai* a művészet hősei voltak, ők képviselték a „világszellemet”, az újat. Jackson Pollock, az absztrakt expreszszionizmus emblematikus alakja például nem pusztán addig ismeretlen dimenziókat tárt fel, hanem egy másik, addig nem létezett művészetfogalmat követett, illetve teremtett meg. Vagyis a nagy modern művészek kreativitása egyben azt is jelentette, hogy munkásságukkal átírták, részben érvénytelenné is tették az addigi művészetfogalmakat. Szó sem volt kooperációról, ellenben kizárólagosságról igen. Mindannyian magányosak voltak, párhuzamos univerzumok teremtoi, felfedezői, lakói.

A továbbiakban a kortárs globális kapitalizmus azon kreatív, hipergazdag kalandorairól lesz szó, akik számára az alkotás, tehát az új dimenzió felfedezése egyértelműen *piaci* tevékenységük lényege. Azaz a kreativitás nem pusztán egy új imaginárius világ megteremtésében, hanem éppen a piac addigi jelentésének, dimenzióinak, gyakorlatának átírásában áll. A modern művészek nagy alkotásait tartjuk számon, ellenben a kortárs kreativitás nem egyéni, *hanem együttal ipari tevékenység is, amelynek*

legitimitását nem a megközelíthetetlenség, utolérhetetlenség, illetve a megértéséért folytatott küzdelem morális, intellektuális kötelessége hozza létre, hanem a kreatív termék azonnali és feltételek nélküli használhatósága adja meg. A felhasználók számára a piacra való belépés összegei folyamatosan csökkennek, ennek megfelelően a hálózatok hálózatainak hálózatai épülnek egymásra, folyamatos kommunikációcserek zajlnak: a *social network* olyan mező lett, ahová mindenki beléphet. Azaz a kapitalizmus jelen korszakában a kreativitás, az új létrehozása demokratizálódott, amennyiben a piacok teremtése nem beláthatatlan logisztikai követelmények függvénye, hanem *mások által teremtett, működtetett infrastruktúrák újrahaznosítása, kisajátítása – ez a kortárs kreatív iparágak közös jellegzetessége.* És mindez lassan közhely, ahogyan azt sem nehéz belátnunk, hogy mindehhez a társadalmi, kapcsolati tőke bőségére, ismeretségek sűrűségére van szükség: nem véletlen, hogy a globális piacok létrehozásának több lokális centruma van a Szilícium-völgytől Londonig, s a korszak társadalomtervezői mást sem szeretnének, mint *hubot* csinálni a régiójukból: a virtuális hálózatok politikai földrajza önmagában véve is pénzt érő felfedezésekből áll. Nincsenek nagy elméletek többé, a tervezés helyét átvették a folyamatos jelent uraló intuíciók, a befektetések melletti érvelések maguk is műalkotások, a prezentáció nem más, mint az önmegvalósítás egyik közönséges műfaja. Kulturális hősök és szélhámosok elválaszthatatlanok lettek egymástól: Thomas Krens, a Guggenheim múzeumlánc tervezője végül belebukott a nagy tervbe, de közel járt hozzá, hogy a Las Vegas Guggenheim/Ermitázs valóság legyen, ami nem szorul magyarázatra: két nagy erejű kánon, a globális amerikai köz- és az európai univerzális magaskultúra montázs igaz, önmagát beteljesítő prófécia lett volna, és a csőd is beszédes. Az angol Damien Hirst *For the Love of God* című műve egy 8601 apró, rózsaszín gyémánttal borított emberi koponya. Maga a *diamond skull* 14 millió fontba került, s

végül (ha minden igaz) 50 millióért adták el egy ismeretlen befektetőkből álló csoportnak, amelynek maga a művész is a tagja volt. Hirst legfontosabb szempontja a *rekord* volt. Ha teljes mértékben igaz, ami történt, akkor ez minden idők legdrágább műtárgya. Már ha az, s nem annak paródiája.

Vélhetően – a fentiekre is – igaz, hogy soha ilyen gyorsan, ilyen kevés munkával és kooperatív kreativitással ennyi pénz még nem cserélt gazdát, mint manapság. A Zuckerberg-galaxis (belátom, erőszakolt, némiképp brechtianus) metaforája a kreatív amerikai kapitalizmus globális diadala mellett a túl sok pénz morális pánikjára reflektál. Nem véletlen, hogy a világ hipergazdagjai radikálisan új filantrópia-politikát alakítanak ki, mert a nemzetállami nagyságrendű pénzek magánemberek tulajdonában új morális stratégiát követelnek, a kapitalizmus új interpretációját. Azaz: „a tőkés” új felelősségét teremtették meg, ami persze megint csak összefügg a hírnév által keresett hírnévvel, mert már nem a pénz szül pénzt, hanem a hírnév által keresett pénz teremti újabb hírnevet. A pénz önmagában nem mitikus csereeszköz többé, mintha itt és most valóban vége lenne a Tőke uralmának, Marx interpretációjának. A mitikus hatalom a nagy kreatívoké, akik ismeretlen területeket tesznek a piac részévé, és ismeretlenné egyben. Hiszen a Facebookban például semmi ismeretlen nincs: minden egyes kulturális cselekedete évszázados gyakorlatokra megy vissza. „Csak” a technológia azonnali társadalmiasításának és az immateriális közegeknek a házassága teremtett forradalmat, és ugyanakkor annak paródiáját, entrópiát és disztópiát egyszerre, mindent és annak az ellenkezőjét. Trendek tesznek tönkre trendeket, miközben újabbakat teremtenek, nem várt hasznok sorozata tűnik fel, befektetések válnak kiszámíthatatlanná, „szegény legények”: a start up hősei a korszak sztárjai, mindenki segíteni akar, és mindenki azt ígéri, hogy új, új, új, amit ő ajánl. És az új még soha nem volt ennyire ismerős, ennyire evidens, ennyire populáris. Mindez éppúgy érvényes a kortárs művészetre, amely

immanens része lett a hálózatoknak – a kínai Ai Weiwei régen nem műtárgyakat, hanem kommunikációs stratégiákat teremt –, amelyek annyiban lokálisak, amennyiben a Documenta, vagy a Tate Modern az: a hálózatok politikai földrajzának *hubjai*.

A protestáns etika hőse, Buddenbrook Tamás ürességet érzett, egyszerre vesztette el munka- és jókedvét. Mark Zuckerberg 31 éves, az általa megélt, megjelenített kulturális és politikai gazdaságtani probléma a teljesítmény és a jövedelem, a jutalom közti, aránytalanságnak is csak nehezen nevezhető viszonyában áll. Naponta keletkeznek foglalkozások, kompetenciának alig csúfolható érzületek. A hullámok gyorsan váltják egymást, egyik nap a kommunikációs marketing divatjára ébredt valaki, s amire lefeküdt aludni, az már ki is ment a divatból. Másnap *personal trainer* lett, aztán *coach*, vagy épp *mood-manager*, aztán memetikus lesz, majd az emergens evolúció és a marketing összefüggéseit kutatja, harmadnapra food manager lesz, és a kognitív marketinget tanulja és tanítja, aztán galériatulajdonos lesz, illetve kurátor, végül művészeti tanácsadó, aki multinacionális vállalatoknak mondja meg, hogy mire költés okosan a pénzüket, a művészeti világból egy hajnalon átlép az irodalmi termelésbe, és pontosan megmondja, hogy milyen típusú fikcióban, milyen nyelven hány oldalanként, s miként kell közöszlőniük a hősöknek ahhoz, hogy a „mű” a tervezett példányszámot elérje, aztán megtanulja, hogy mindezen tudásokat összekeverje egy mással, hangművész lesz, aki kiállítja a leleteit, író, akinek mondatait meztelenül suttoadják el, megtanulja, hogy miként kell élnie a repülőtéren.

Akármit tesz, tevékenysége közelebb van Thomas Mann utolsó, befejezetlen regényének, az *Egy szélhámos vallomásai* főhőisének, Felix Krullnak a munkásságához, mint a protestáns etika rémes hagyományához: a munkához.

„Ha azt kérdik, milyen volt benső viszonyom a világhoz vagy a társadalomhoz, csak azt mondhatom: csupa ellentmondás. Bár-

mennyire vágytam is szerető kapcsolatba kerülni vele, nemritkán tűnődő hűvösség tolakodott közbe, valamilyen lebecsülő szemlélet, amely magamat is csodálatba ejtett. Példa erre az a gondolat, amely néhanap foglalkoztatott, ha az étteremben vagy a hallban, hátam mögött szalvétát tartva, éppen tétlenül álldogáltam, és elnéztem a kék frakkos személyzettől körülhízelgett és minden jóval ellátott hoteltársaságot. A személycsere lehetőségének gondolata volt ez. Csak a ruházatot, a kikészítést kellett volna fölcserélni, igen sok esetben a kiszolgálók éppen úgy uraságok is lehettek volna és viszont: nem egy vendég, aki hanyagul cigarettázva terpeszkedett a nádfonatú karosszékekben, bevált volna pincérnek. Pusztá véletlen, ha fordítva állt a dolog, a gazdagság véletlene; mert a pénz arisztokráciája könnyen fölcserélhető, véletlen arisztokrácia.”

Vállalkozók és vállalkozások

LAKI MIHÁLY

Magyar nagyvállalkozók a Nemzeti Együttműködés Rendszerében, avagy a polgárosodás esélyei

A Szalai Júliával magyar nagyvállalkozók körében folytatott kutatásaink (Laki–Szalai, 2004; 2013) két fordulója között egy évtized telt el. Első munkánk legfontosabb információs forrása a 48 magyar közép- és nagyvállalkozóval 1999 és 2001 között készült vállalkozás- és élettörténeti interjú volt (Laki–Szalai, 2004).¹ A nagyvállalkozók e csoportjának tagjai – őket nevezzük „régieknek” – többféle társadalmi csoportból érkeztek, és eltérő módon szerezték tulajdonukat: „Az általunk felkeresett vállalkozók körében éppúgy fellelhattük a nyolcvanas évek kisvállalkozóit, mint a szocialista nagyvállalatok és szövetkezetek vezetőit.” (Laki–Szalai, 2004: 224.)

2004-es könyvünk utolsó oldalain – óvatlanul – kiléptünk a leíró kutató szerepéből, és a vizsgált csoportnak a hazai társadalom fejlődésére gyakorolt, remélt kedvező hatásait mérlegeltük. Így fogalmaztunk: „Témaválasztásunknak a kezdetektől fogva fontos motívuma volt az a feltételezés, hogy a nagyvállalkozók jelenthetik az egyikét azoknak a társadalmi csoportoknak, amelyekből az Európai Unióba tartó Magyarország társadalmának kulturális és életformamintát kínáló, közéleti és politikai szerepet vállaló új közép- és nagypolgársága rekrutálódik majd (ponto-

¹ A forrásanyagot az általuk érintett gazdaság- és politikatörténeti korszak – a késő hetvenes évektől a rendszerváltás utáni évtized végéig ívelő időszak – makrogazdasági statisztikáinak és szakirodalmának, valamint a kilencvenes évek témánk szempontjából releváns sajtójának bőséges feldolgozása egészítette ki.

sabban: közülük rekrutálódhat talán a legnagyobb eséllyel). Nem zártuk ki, hogy a nagyvállalkozóknak csak egy része válik, válhat nagypolgárrá (mi több, még ők is csak némi időbeli eltolódással, történelmi fáziskéséssel), ezért inkább a nagypolgári életforma és értékrend jeleit, kezdeteit, nem pedig kifejelett formáit kerestük.” (Laki–Szalai, 2004: 228.)

Tíz évvel később, 2009 és 2011 között, megkerestük a korábbi kutatásban megkérdezetteket. Sikerült 33 olyan mélyinterjút készítenünk, amelyek alanyait tíz évvel korábban már megismerhettük. Rekonstruáltuk a vállalkozásaikban, gazdasági szerepeikben, a vállalkozást övező közéleti jelenlétükben és tevékenységükben az első interjú óta eltelt tíz évben történt fontosabb változásokat, meghatározó eseményeket, és felrajzoltuk az új tulajdonos életének egyéni jellemzőit, valamint társas kapcsolatrendszerének legfontosabb vonásait is.² Új elemzési forrásunk volt a később (a kilencvenes évek végén, az ezredforduló után) induló, sikeres, jórészt növekedésre képes vállalkozókból álló „újak” csoportjával készült 31 interjú. Az időszak makrogazdasági statisztikáinak és szakirodalmának, valamint a témánk szempontjából releváns sajtójának feldolgozására is sort kerítettünk (Laki–Szalai, 2013).

Baljós árnyak

Az általunk felkeresett, a kilencvenes években még dinamikusan növekvő közép- és nagyvállalkozások többségének lendülete megtört, növekedése megállt a 2000 utáni években (jóval a 2008-ban kezdődő gazdasági világválság előtt). A „régiek” közel

² Az újabb beszélgetéstől elzárkózók, a fel nem lelhető történetét, vállalataik sorsát is igyekeztünk nyomon követni: esetükben elsősorban a sajtóban, az interneten talált forrásokra, közlésekre, illetve az utódaikkal készült beszélgetésekre támaszkodtunk.

fele számolt be vállalkozása összeomlásáról, vagy arról, hogy el kellett adnia cégét, és napjainkban már csupán kisvállalkozó. Az ezredforduló éveiben folytatott kutatásunk fontos felismerése volt, hogy az akkor felkeresett közép- és nagyvállalkozók, a „régiek”, azért voltak sikeresek, mert képesek voltak a szocialista rendszerben, a hiánygazdaságban felhalmozott tudásukat, készségeiket, kapcsolataikat hatékonyan újrendezve hasznosítani. Az állami vállalatok vagy az informális vállalathálózatok irányításában, a munkaerő mobilizálásában szerzett készségeiket, a vállalatok közötti piaci és kölcsönös kisegítési folyamatok során felhalmozott kapcsolati tőkét működtetve építették fel vállalataikat. Korábbi elemzésünk idején főleg a vállalkozók e tudásának, készségeinek és kapcsolatainak pozitív hozadéka ötlött a szemünkbe. Tíz évvel később világosabban látszottak az árnyoldalak: a szocializmusban felhalmozott tudás, készségek és kapcsolatok „túlfutó” működtetésének kockázatai, az öröklött adottságok negatív hozadéka. A lassú és nem elegendő alkalmazkodás jellegzetes eseteit regisztráltuk. A rendszerváltás utáni évek gyors növekedésének forrásai: a privatizáció után bőségesen rendelkezésre álló épület- és gépállomány, az összeomló állami nagyvállalatoktól örökölt, átvett piacok, a munkahely tudatosan alakított „családias” vonásai a megváltozott szabályozási és piaci környezetben gátjaivá váltak a további sikeres működésnek. A „régiek” vonakodva küldték el a felesleges (nem hatékony, tanulásra nem képes) munkaerőt, halasztották a technológia korszerűsítését, a számukra szokatlan túlkereslet, telítődés miatti piacváltást.

Kutatásunk fontos felismerése volt, hogy tulajdonaikkal együtt a tulajdonos irányító vállalkozók is visszahúzódtak, szerepeikben „zsugorodni” kezdtek. A polgárosodás esélyeinek romlását jelezte, hogy a velük készült újabb interjúkban a közélet és a politika színtereiről való visszahúzódásról beszéltek, és általánosan tűnik, hogy ezek a néhány éve még kiugró teljesítményű em-

berek már nem kívántak jelentősen különbözni szűkebb-tágabb környezetüktől. Ez a radikális fordulat önmagán túlmutató jelentőségű: a személyes visszahúzódáson túl egy valamikor lehetségesnek és ígéretesnek ítélt vezető szerep és társadalomformáló szándék látványos feladását tanúsítja.

A 2009–2011-es kutatásunk a „régiek” és „újak” közötti sokdimenziós és mély különbségekre is rávilágított: e két csoport mintha nem is egyazon rétegbe tartozna, pontosabban, mintha két jól elkülönülő státuscsoportot képviselne. Ez más oldalról azt is jelenti, hogy a „régiek” kínálta minta nem talált követésre: a jórészt családi vállalkozásokból érkező „újak” más terekben, máshogy mozognak, más felfogással és módszerekkel gazdálkodnak, mások a törekvéseik, és mások az értékeik. Ahhoz azonban, hogy a nagyvállalkozókból mintaadó elit válhasson, éppen a közös értékek, törekvések és cselekvési minták összezsírozódásának kellene végbemennie.

A (nagy)polgári minták kikristályosodásának egyéb akadályai is voltak. A „régiek” defenzív beállítódása a közterektől és a politikai részvételtől való elfordulást, a magánszférába való visszahúzódást hozta magával; az „újak” pedig eleve elődeiknél kisebb léptékekben és a családi keretek felerősítésében gondolkodnak. Ebben az értelemben az ország dolgaiba tevőlegesen beleszólni kívánó (nagy)polgári attitűdnek a közép- és nagyvállalkozói körben nemigen maradtak letéteményesei.

Ingoványosabbá vált az ideológiai beállítódások megjelenítése is: feltűnő módon igazodva a közbeszéd ideológiai-politikai tartalmainak átrendeződéséhez, már a 2009–2011-ben készült interjúk alanyai is gyakran fűzték mondandójukba a „nemzeti” diskurzus jelzésértékű fogalmait, kitételeit, az ismert szófordulatokat. Az ideológiai-politikai hitvallás külsődlegessé és – szükség szerint – könnyen lecserélhetővé vált. Márpedig a (nagy) polgári mintaadás robusztus és jól felismerhető saját nyelvet kívánna: az ennek megalkotása és kicsiszolása elől való elhúzódás

a köz gondjairól lemondó, magát csupán magánemberként meghatározó és a felelősségvállalást is e privát léptékhez igazító magatartási ethoszt sejtetett – ez újabb oldalról demonstrálta a polgári mintaadás törekvésének feladását.

Végül a (nagy)polgári mintaadás akadályai között a „külföld-höz való viszony” elmélyült ellentmondásait is számításba kellett vennünk. A megkérdezett közép- és nagyvállalkozók számára Európa már ekkor sem volt a vágyott igazodási pont, a szabadság és a jólét letéteményese, hanem kellemetlen terhek forrása. Interjúalanyaink rendre felhánytorgatták az Európai Unió túlbürokratizált működését, az értelmetlennek minősített közösségi szabályokat, panaszkodtak az európai előnyök eloszlásának országok közötti egyenlőtlensége miatt. A multinacionális vállalatok képében hazai földön meghonosodott „külföld”-et pedig sokszor személyes vállalkozói kudarcaik okozóiként tüntették fel, amihez képest hátrébb sorolódtak az ellensúlyként felvonultatott előnyök: mindaz, amit a multiktól termelési kultúrában, szervezésben, menedzsmentben és a vállalati munkaerő-politika kérdéseiben tanulni lehet.³ Ez utóbbi előnyök pragmatikus felemlítése a nemzeti bezáródás erős igényével társult. A szabadság „privát” jószág lesz, közérdekű vonatkozásokban azonban a „külföld” sokszor gátak és a csalódottság forrása. Ez a beállítódás lemond az európai kulturális minták hazai követésének hajdani vágyáról, és arról az elgondolásról, hogy a magyarok európai polgárként teremthessék meg új identitásukat. Interjúalanyaink nem kívántak valaminő modernizációs programok élére állni. Ezzel viszont saját mintaadó szerepük alól húzzák ki a talajt: a feladással implicit elfogadták az ország provincializálódását és az ország perifériális helyzetének tartóssá válását.

³ Mindeközben mind a „régiek”, mind az „újak” bőséggel támaszkodnak a „külföldre”: a tanulási lehetőségektől a kikapcsolódásig és a kulturálódásig sokféle vonatkozásban kihasználják a mozgás és utazás szabadságát, a közvetlen gazdasági előnyökről nem is szólva.

A második könyvünk összefoglalójából és bevezetőjéből átvett megállapítások pontosan mutatják, hogy a mintaadó vállalkozói nagypolgárság megerősödésére, a nagypolgári jellemzők és értékrend megszilárdulására vonatkozó 2004-es előrejelzésünk tévesnek bizonyult.

Az 1989-es köztársaság bukása után

2010-ben nem szokásos kormányváltás zajlott Magyarországon. A választáson nyertes pártszövetség a kétharmados parlamenti többség birtokában, példátlan gyorsasággal, gyökeresen átalakította az alkotmányos berendezkedést. Az 1989-es láthatatlan alkotmányt új alaptörvényre cserélte. Megváltoztatták az államigazgatást, a közoktatás, az egészségügy szerkezetét, irányítását és finanszírozását. A korábbtól jelentősen eltérő működési szemlélettel és eszközökkel találkozunk a gazdaság szabályozásában, az adószervezetben, a szegények, a munkanélküliek segélyezésében, az önkormányzatok jogállásában és pénzkezelésében. Jelentősen növelték az állami tulajdon súlyát a gazdaságban.

Hogyan viselkedtek, milyen stratégiákat dolgoztak ki és követtek a megváltozott környezetben a megfogyatkozott gazdasági erejű, társadalomformáló szerepük jelentős részét feladó magyar nagyvállalkozók?

Két módszertani megjegyzés: 1. A terepkutatás során nem számoltunk az 1989-es köztársaság bukásával. Interjúalanyaink, a magyar nagyvállalkozók, tulajdonos-igazgatók (a lehetséges nagypolgári osztály-réteg egyik meghatározó csoportjának tagjai) sem építették be üzleti terveikbe, várakozásaikba a 2010 utáni intézményi és szabályozási változásokat. 2. 2012 után nem folytattunk terepkutatást, a régiekről és az újakról sajtóhírekből, internetes forrásokból (pl. honlapok) és személyes köz-

lésekből gyűjtöttünk információkat. A gyűjtést 2013–2015-ben sem korlátoztuk a korábbi interjúalanyainkra, hanem más magyar többségű vállalatok tulajdonos-igazgatóiról megjelent híreket, tudósításokat, velük készült interjúkat is jelentős számban dokumentáltunk. Megőrizzük a régiek és az újak mintájában szereplők névtelenségét, példáinkat a mintán kívüliek köréből választottuk.

Folytatódik a zsugorodás és a kivonulás

Az elmúlt két-három évben folytatódott az idős (nyugdíjas korú?) nagyvállalkozó-igazgatók kivonulása az üzleti életből. Egyesek átadták a cég irányítását gyermekeiknek, esetleg a kiválasztott utódnak, mások eladták a vállalatukat, és nyugállományba vonulnak. A kivonulást, a vállalateladást, vagy a jelentős (további) zsugorodást, zsugorítást az esetek egy részében nem a (viszonylag) szabad és önkéntes mérlegelés, megfontolt életkereset-maximálás, hanem erős kényszerek motiválták.

Ezek egy része piacvesztés, értékesítési és likviditási nehézség: ismétlődnek, újabb esetekben jelentkeznek a „régiek” jellegzetes üzleti tévedései. A piac további gyors bővülésével megalapozatlanul számoló üzleti terv okozta kudarc jellegzetes esete volt az Ulpius-ház Könyvkiadó összeomlása (F. Szabó, 2015). Ugyan-ezen a piacon hasonló sorsra jutott egy másik magyar nagyvállalkozó, Matyi Dezső, a piaci terjeszkedés mértékét elvétő, és ezért súlyos likviditási gondokkal küzdő Alexandra cégcsoport tulajdonosa (F. Szabó, 2014a; 2014b; Hamvay, 2014b). Más piacokon, ágazatokban is találtunk kivonuláshoz, zsugorodáshoz vezető piaci kudarcokat (például Vitézy, 2013).

A kivonulások, zsugorodások jelentős részét – vagy legalábbis felgyorsulását – azonban politikai befolyás vagy az új hatalomhoz közel álló cégek felvásárlási nyomása okozta. A Magyar Épí-

tő Zrt.-t az Orbán Viktor miniszterelnök baráti köréhez tartozó egyik vállalkozó vásárolta meg. „Az eddigi tulajdonosa, Tolnay Tibor nem árulta el a vételárat, amivel egyébként ő – elmondása szerint – elégedett. Egyértelművé tette ugyanakkor, hogy semmi nem kényszerítette a távozásra. Cége eladásánál azt tartotta a legfontosabbnak, hogy 108 dolgozójának az új tulajdonosok irányítása alatt is legyen munkahelye.” (*Gépnarancs*, 2015.) Egy, a mintánkban található másik vállalkozó az újonnan megvászárt fideszes polgármesterrel avatott fel egy közös projektben készült létesítményt, ám egy héttel később az önkormányzat felmondta, és egy másik vállalkozónak adta át az üzletet. Az ilyen esetek hozzájárultak az üzleti légkör átalakulásához.

Az állam megváltozott beszerzési politikájának számos vállalat bevételeit és hasznait, esetenként a további létét meghatározó szerepéről azonban főként a széles nyilvánosság előtt zajló Simicska-ügy győzte meg a vállalkozói társadalmat. Az állami megrendeléseket sok éven át sorozatban elnyerő, a Fideszhez közel álló, kellően nyereséges Közgép cégbirodalom (Bednárík–Nyusztay, 2015) az Orbán Viktor miniszterelnök és Simicska Lajos tulajdonos-igazgató közötti konfliktus kirobbanása után sorra veszítette el megrendeléseit, piacait. A cégcsoportot a gönyűi kikötő építésére beadott pályázatának szabálytalanságai miatt több évre kizárták a közbeszerzési piacról (Nagy, 2015). Több korábbi szerződését felbontották. A cégcsoport elbocsátásokra kényszerült, anyagi helyzete megingott (Kapitány Szabó–Varga, 2015). Ezzel egy időben a miniszterelnök vejének, falubéli szomszédjának és szurkolótársának a vállalatai kiugróan gyors forgalom- és haszonnövekedést mutattak. Tiborcz István – a vő – sorozatosan nyerte el az önkormányzatok megbízásait (Batka, 2015), Mészáros Lőrinc szomszéd pedig alig két év alatt feljutott a 100 leggazdagabb magyar listájára (Lencsés, 2015).

Ezek a központi és a helyi állam büntető és jutalmazó tevékenységéről tudósító történetek azt üzenték a magyar vállalkozói

társadalomnak, hogy a siker – legalábbis a közbeszerzési piacon – még a korábbi években tapasztaltaknál is nagyobb mértékben inkább politikai kapcsolat, mint piaci teljesítményfüggő.

Az állam vásárlásainak kisebb hányadával jellemezhető termék- és szolgáltatáspiacokon is jelentős, a vállalkozók várakozásait és üzleti terveit jelentősen befolyásoló változások történtek. Az ágazati különadók bevezetése és a bankállamosítások mellett a dohánytermékpiac újraszabályozása: államosításokkal egybekötött koncesszióba adása, másként a piaci szereplők körének kijelölése talán a legnagyobb visszhangot kiváltó eseménye volt a közbeszerzéssel nem vagy kevésbé érintkező termék- és szolgáltatáspiacoknak (Laki, 2015). A trafikosok története nem egyszerű eset. Az állam 2010 után radikálisan módosította a tankönyvpiac szabályozását, szereplőinek listáját és erősorrendjét (*Átlátszó*, 2013). Hasonló beavatkozásokra került sor a felszámoló szolgáltatások, a játékautomaták (*Origo*, 2013) és az állami építési beruházások tervezői piacán (*444*, 2013). Elkezdődött a patikapiac átrendezése is – hiszen akik nem tudták megvásárolni meghatározott időn belül a gyógyszertárukat, arra számíthattak, hogy az állami tulajdonba kerül (*hvg.hu*, 2013).

A vállalkozók borúlátó várakozásait erősítették és bizonytalanságát tovább növelték a további piacátrendezésekről keringő hírek: felmerült például az alkoholkereskedelem trafik mintára történő átalakítása (*Index*, 2013a). A miniszterelnök is megerősítette, nem értek véget a piacátalakítások és az államosítások: „A kormányfő szerint ennél nagyobb súlyú ügyek is lesznek még a jövőben, amik hasonló vitákat fognak kiváltani, mert »lesznek még ilyen piacokat átszervező lépéseink ebben a ciklusban és a későbbiekben is... Ha úgy gondoljuk, hogy a kis- és középvállalkozóknak esélyt tudunk nyitni, akkor, ha kell, a törvények keretein belül, az európai versenyszabályokat tiszteletben tartva oda beavatkozunk és átszervezzük a dolgokat« – mondta a kormányfő.” (*Index*, 2013b.)

Alkalmazkodási kísérletek

A 2010 óta hatalmon levők által támogatott nagyvállalkozók, a nemzeti oligarchák láthatóan élnek is az új helyzet, a Nemzeti Együttműködés Rendszere kínálta piacbővítési, terjeszkedési lehetőségekkel.⁴ De milyen harcmódot dolgoztak ki, próbálgatnak korábbi kutatásaink szereplői, a „régiek” és az „újak”?

A már említett (nemritkán kényszerű) kivonulás és zsugorodás mellett néhányan a politikai alkalmazkodás – már 2010 előtt is megfigyelhető – útjára léptek. Egy jellemző eset: az „újak” egyikeként sikerült megnyernie gyárávató ünnepsége díszvendégének Orbán Viktor miniszterelnököt.

Fontosabb lehet, legalábbis hatásában, azoknak a nagyvállalkozóknak a magatartása, akik – erre volt példa korábban is – az utóbbi két évben külföldre helyezték vállalkozásuk központját, súlypontját. Másként: ezekben az esetekben nemcsak a munkaerő, de a tőke is „kivándorol” az országból. Mintánk egyik tagja például belépett egy nemzetközi termék Konzorciumba. A mintánkban nem szereplő Gattyán György mondatai jól illusztrálják a súlypontáthelyezés indokait és szemléletét: „A vállalkozásom az interneten működik, a bevételeink nagy része nem Magyarországról származik. Nincs miért keresni, és nincs, aki keresne. Külföldön élek. Nem járok zártkörű fogadásokra, nincsenek bennfentes kapcsolataim, nem forgok olyan körökben... Én sajnos már lekéstem arról, hogy nevet és elfoglaltságot építsek ki magamnak. Ezt öt éve kellett volna elkezdeni. Ha ez a múltban nem volt fontos a számomra, most még kevésbé lesz az, hogy már nem itt élek.” (Várkonyi, 2013.)

Számos jel szerint szintén hasonló útra lépett a régiek (mintánkban nem szereplő) emblematisztikus tagja, a közéleti szerepeket is vállaló Demján Sándor. Miután egy vállalkozását likvidációs gondjai miatt az alvállalkozók feljelentették (Fekete, 2015),

⁴ Nemzeti Oligarchák Újgazdasági Mechanizmus, 2014.

Demján „eladta sikercége, a TriGránit Zrt. ingatlanportfóliójának jelentős részét. A vevő, az amerikai TPG itthon szinte teljesen ismeretlen, pedig gigantikus méretű befektetési vállalatnak számít.” (*Népszabadság*, 2015.) Demján ezzel csak még nyilvánvalóbbá tette befektetési politikáját, hogy tudniillik „az utóbbi években a TriGránit-csoport jellemzően külföldön gyarapította ingatlan vagyonát, Magyarországon ugyanis nem kedvezett a klíma az ilyen befektetéseknek.” (Vitézy, 2015: 54.)

*Óvatos megjegyzések
a (nagy)polgárosodás újabb esélyeiről*

A 2010 óta Magyarországon a hatalom birtokosai által összerakott konstrukció határai bizonytalanok, fenntarthatósága nem garantálható. Jelenleg aligha beszélhetünk valamiféle önkorrakciónak képes, önfenntartó rendszerről. Az utóbbi két-három év fejleményeiből bemutatott, anekdota- és mozaikszerű események azonban arra utalnak, hogy az új hatalom működésmódja, szabályozási és gazdaságpolitikai lépései és a vállalkozók válaszlépései inkább kedveznek az irányított kapitalizmus által ösztönzött alattvalói mentalitás terjedésének, mint a szabad és független polgárság megerősödésének.

Nem látom okát annak, hogy módosítsam a 2013-as könyvünkben leírtakat: „A nagyvállalkozói elitszerepek kezdeti ígéretes csírái tehát mára elsorvadtak. Nekünk úgy tűnik: leáldozásuk többé-kevésbé megfordíthatatlan. Márpedig megizmosodó mintaadó elitek nélkül aligha képzelhető el a gyakorlatba is átültethető társadalompolitikai program, és tartóssá válik az ország gyakran szóba kerülő kiüttlansága. Nem e tanulmány feladata az alternatívák végiggondolása. Annyi azonban talán kimondható: nehezen elképzelhető az ország Európából való kisodródásának megállítása, és a modernizáció pályájára való rátalálás anél-

kül, hogy a maga erejére támaszkodó közép- és nagyvállalkozói réteg bizalomteltjesen és perspektivikusan újra a helyén érezze magát, és kedve, energiája legyen »húzó« pozíciójának újbóli elfoglalására.” (Laki–Szalai, 2013: 185)

Irodalom

- 444, 2013: <http://444.hu/2013/12/16/allomsitjak-a-mernoki-munkat-nagyon-nagy-a-felhaborodas/>, letöltve 2016. január 30.
- Átlátszó, 2013: <http://atlatszo.hu/2013/07/30/leszerepelt-esztergomi-fideszesekre-biztak-a-tankonyvpiac-allamositast/>, letöltve 2016. január 30.
- Batka Z., 2015: Orbán veje mindent visz Keszthelyen bérlőből tulajdonossá válik Tiborcz István és csapata, *Népszabadság*, március 4., 1.
- Bednárik I.–Nyusztay M., 2015: A nagy Simicska-ciklus. Egy cégbirodalom története, *Népszabadság*, február 14., Hétvége, 22–23.
- Bercsinszki K., 2014: Nem gurul tovább a pirulájuk. A gyógyszer-nagykereskedelem államosításáról, *Magyar Narancs*, december 18., 24–25.
- Fekete Gy. A., 2015: Nyomoznak az Arcadom ellen. Kifizetetlen számláik miatt alvállalkozók fordultak a hatósághoz, *Népszabadság*, március 23–24., 1–2.
- F. Szabó E., 2014a: Matyi Dezső tovább küzd. A könyvkereskedő cégei késnek a mérlegek benyújtásával, ellenük végrehajtások indulnak, *Népszabadság*, június 27., 10.
- F. Szabó E., 2014b: Milliárdok forognak kockán. Matyi Dezső több év haladékot kért a kiadók felé fennálló tartozásai törlesztésére, *Népszabadság*, augusztus 21., 5.

- F. Szabó E., 2015: Indul az Ulpus felszámolása. Bár eredménytelen volt a csődegyezségi tárgyalás, továbbra is kiadó megmentése a felek célja, *Népszabadság*, szeptember 19., 7.
- Gépnarancs*, 2015: <http://gepnarancs.hu/2015/02/felcsuti-fenyben-ragyog-a-magyar-epito/>, letöltve 2016. január 30.
- Hamvay P., 2014a: Belefutott a szemébe. Az Ulpus ház végromlása, *Magyar Narancs*, március 25., 32–33.
- Hamvay P., 2014b: Fizet, nem fizet, fizet, nem fizet? Mikor jön egyenesbe az Alexandra?, *Magyar Narancs*, július 3., 11–13.
- hvg.hu*, 2013: http://hvg.hu/gazdasag/20130620_Johet_az_allami_patikalanc, letöltve 2016. január 30.
- Index*, 2013a: http://index.hu/gazdasag/2013/05/30/jonnek_a_nemzeti_italboltok/, letöltve 2016. január 30.
- Index*, 2013b: http://index.hu/belfold/2013/05/30/orban_lesznek_meg_piacokat_atservezo_lepeseink/, letöltve 2016. január 30.
- Kapitány Sz. A.–Varga G. G., 2015: Haláltusa a Közgépnél. Háromszázötven dolgozóját bocsátja el Simicska Lajos cége, *Népszabadság*, október 14., 2.
- Laki M.–Szalai J., 2004: *Vállalkozók vagy polgárok?*, Budapest, Osiris.
- Laki M.–Szalai J., 2013: *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*, Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Laki M., 2015: A trafikpiac átalakulása és átalakítása (esettanulmány), *Szociológiai Szemle*, 3. sz., 23–51.
- Lencsés K., 2014: Nem érti, miért érdekes. Mészáros Lőrinc: Négy év alatt százszorosára nőtt a polgármester jövedelme, *Népszabadság*, június 20., 4.
- Nagy G. M., 2015: A Közgép elveszett kikötője. Így tennék tönkre Simicskát, *Magyar Narancs*, július 30., 11–14.
- Nemzeti Oligarchák Újgazdasági Mechanizmus: 2014, HVG, március 15. Fókuszban, 6–10.

Népszabadság, 2015: Demján kiszáll a Trigránitból, *Népszabadság*, augusztus 11., 7.

Origo, 2013: <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20130715-meghivasos-palyazatot-irna-ki-a-kormany-tobb-ezere-jatekgep-uzemeltetesere.html>, letöltve 2016. január 30.

Vitézy F. I., 2013: Csőd után. Vegyépszer – adósság – rendezés, *HVG*, augusztus 10., 56–57.

Vitézy F. I., 2015: Aranybányából aranybányába. Demján Sándor újabb nagy üzlete, *HVG*, augusztus 22., 53–54.

Várkonyi I., 2013: Izgalmas bulvárhir vagyok. A televízió képernyőjére álmódja az internetes közvetítést a milliárdos, *Népszabadság*, október 14., 11.

PALÓCZ ÉVA

A magyar közép- és nagyvállalatok nyomában¹

Bevezetés

A szerkesztők szándéka szerint a kötet írásai azt a kérdést járják körül, hogy milyen a magyar polgár, a magyar középosztály. Közgazdászként a magyar polgár szociológiai kérdésével nem foglalkoztam, ezért erre a kérdésre nem tudok szakszerű választ adni.

Van viszont egy kérdés, amely már jó ideje foglalkoztat, és amely talán illik a középosztály mint társadalmi és gazdasági fogalom témájához: a vállalati méretszerkezet jellemzői és változása az elmúlt évtizedekben. A tulajdonosi középosztály eszménye ugyanis nem választható el az általuk működtetett vállalkozások (különösen a közép- és nagyvállalatok) állapotától és növekedési képességétől. A vállalkozói középosztály ideális esetben nemcsak tulajdonosi, hanem egyúttal (szakmai) értelmiségi attitűddel is rendelkezik, és a középosztálybeli (azaz nem a pusztán túlélésre törekvő és alapjában véve adóelkerülésből élő) vállalkozó természetes ambíciója, hogy cégét fejlessze, bővítse, újításokat vezessen be és növelje piaci részesedését, azaz: jobban legyen másoknál.

Lucas (1978) a nemzetközi szakirodalomra nagy hatást gyakorló művében a vállalati méret alakulását a menedzseri képességekkel magyarázza: a tehetségesebb menedzserek által vezetett vállalat mérete növekszik, oda áramlik a munkaerő és a tőke, míg a kevésbé tehetségeseké zsugorodik. Ezt a gondolatot

¹ Az adatok feldolgozásáért köszönetet mondok Nagy Ágnesnek.

a cikk megjelenése óta természetesen számosan árnyalták (sőt bírálták), s valóban: a globális vállalatok világában úgy tűnhet, hogy egyre kisebb a személyiség, és egyre nagyobb az intézményi struktúrák szerepe. Az utóbbi különösen az érett korban lévő közép-nagyvállalatokra érvényes. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben a szemünk előtt rakétaszerűen kilövő hazai vagy külföldi vállalatok rendszerint valamilyen kiemelkedő menedzseri képességgel és szakmai hozzáértéssel rendelkező vállalkozó(k) tevékenységének az eredményei.

Az általam ismert, kifejezetten sikeres közép-nagyvállalkozók is jellemzően nemcsak jó menedzserek, hanem a szakmának is kiváló képviselői. Néhányan közülük e kötetnek is a szerzői, nem beszélve a kötet címettjéről.

A vállalati méretszerkezet alakulása Magyarországon

„Small is beautiful” – állítja a széles körben ismert és idézett mondás, amely E. F. Schumacher 1973-ban megjelent könyvének címe is volt. „A kicsi gyönyörű”-nek fordítható tételmondat – amelyet azonban magyarul szinte soha nem használunk – a rugalmas, alkalmazkodóképes kisvállalatok és a vállalkozási kedv előnyeit, a kisvállalkozási szektor munkahelyteremtő képességét, a helyi vállalkozók előnybe hozásának szükségességét emeli ki. Ez a gondolat az európai uniós projektekben és a nemzeti gazdaságpolitikákban a kisvállalatok támogatására irányuló törekvésekben ölt testet, amit a kisvállalatok gyengébb érdekérvényesítő, piacbefolyásoló, ármeghatározó ereje is indokol.

Találkozni lehet azonban az irodalomban ennek a mondásnak a folytatásával is: „...but bigger is better”, azaz „de a nagyobb jobb”. Ez az irányzat az erős nagyvállalatok jelenlétének pozitív gazdasági hatásait, a méret- és választékgazdaságossági előnyöket, valamint az innováció és a K+F eredmények alkalmazásának

előnyeit emeli ki. Ez a megközelítés is lecsapódik a gazdaságpolitikában, mert miközben minden kormány a kisvállalatok szépségét hangoztatja, előszeretettel támogatja a nagyvállalatokat (is), mert tudja, hogy jól kommunikálhatóan jelentős mennyiségű foglalkoztatás- és termelésnövekedés ettől a szegmenstől várható.

Természetesen nem arról van szó, hogy választani kellene a kis- és a nagyvállalatok között, hiszen valamennyi gazdaságot heterogén vállalati szerkezet jellemez, amelyben minden vállaltípusnak megvan a létjogosultsága. A vállalati szerkezet torzulása és hatékonyságvesztés akkor keletkezik, ha valamilyen szabályozási vagy egyéb tényező a különböző méretű vállalatok közötti erőforrás-allokációt eltéríti annak természetes folyamatától, például az új vállalatok alapítása vagy a meglévő vállalatok növekedése, és közepes vagy nagyvállalatok keletkezése előtt álló adózási és egyéb akadályok formájában.

Ilyen intézményes növekedési akadály lehet továbbá a támogatások vállalati mérethez kötése, ami igencsak jellemző, hiszen a normatív támogatások rendszerint csak kis- és középvállalatoknak járnak. Ha bizonyos támogatásokra csak a 250 fő alatti cégek jogosultak, akkor a vállalatok jelentős számban fognak a 249 fős létszámnál tömörülni annak érdekében, hogy néhány többletfő miatt ne essenek el lehetséges támogatásoktól vagy kedvezményektől.

Hasonló torzító hatás adódik, ha egyes szabályok csak bizonyos nagyságrend *felett* lépnek életbe. Franciaországban például 50 fő felett a vállalatokat elbocsátások esetén súlyos adminisztratív terhek és költségek sújtják, ezért a vállalati méret szorosan az 50 fő alatti szinten sűrűsödik (Garicano et al., 2012).

*A magyarországi vállalati méretszerkezet nemzetközi
összehasonlításban*

Az Európai Unió országai rendkívül eltérő vállalati méretszerkezettel rendelkeznek. Az egy vállalatra jutó foglalkoztatottak átlagos számát tekintve a skála egyik végén, különösen alacsony fajlagos vállalati létszámmal, elsősorban a dél- és közép-kelet-európai országok állnak, és ahogyan haladunk az észak- és nyugat-európai országok irányába, jellemzően egyre nagyobb az átlagos vállalati méret. Németország és az Egyesült Királyság messze kimagaslik az 1 vállalatra jutó foglalkoztatottak száma terén, 11-12 fővel, miközben az EU-átlag 6,1, Magyarországon pedig 4,5 fő. Az átlagos vállalati méretszerkezeti különbségek az egyes országok között meglehetősen stabilak – a jelentős vállalatdemográfiai mozgások ellenére. Ez arra utal, hogy az egyes országokban a vállalati méretszerkezet hosszú távú és tartós jellemzői figyelhetők meg.

A nemzetközi szakirodalom korántsem egységes abban a tekintetben, hogy milyen hatással jár az eltérő vállalati méretszerkezet a gazdasági növekedésre és az átlagos termelékenységre. Ahány tanulmány, annyi eredmény és érvelés. A téma kiterjedt, de meglehetősen eklektikus nemzetközi irodalma ebben a kérdésben néha homlokegyenest eltérő következtetésekre jut, ami gyakran a módszertani különbségekből, illetve a felhasznált adatok eltéréseiből fakad.

Az eltérő eredményeket az is magyarázza, hogy az egyes vállalati szegmensek minősége és összetétele is nagyon különböző lehet. Ha például csak a mikrovállalatokat nézzük, nem mindegy, hogy közöttük mekkora részt képviselnek az alapjában véve túlélésre, csupán fennmaradásra törekvő cégek, és mekkora a dinamikus, mai divatos szóval: start up cégek aránya. Ezzel kapcsolatban Pagano–Schivardi (2011) tanulmánya például egészen arra a következtetésre jut, hogy állami támogatásra csak az újon-

nan születő kis cégek, az említett start up vállalkozások érdemei. A kisvállalatok feltétel nélküli, általános támogatása ugyanis nem ösztönzi a vállalatok növekedését, ezért ellentétes a gazdasági növekedés szempontjaival.

Abban azonban meglehetősen egységes a szakértői megítélés, hogy egy erős közép- és nagyvállalati réteg léte a gazdasági növekedés és stabilitás fontos feltétele. A közép- és nagyvállalatok a mikro- és kisvállalatok mint beszállító partnerek számára is növekedési esélyeket kínálnak.

Nos, ez utóbbi téren a magyar gazdaság szerkezete nem alakult kedvezően az utóbbi évtizedben. Az Eurostat adatai szerint 2013-ban Magyarországon mindössze 4 ezer közép méretű vállalat volt, míg a hozzánk nagyjából hasonló méretű cseh gazdaságban 6500 körüli, és Ausztriában is 5 ezer feletti. A nagyvállalatok terén hasonló a helyzet: Csehországban a számuk megközelíti az 1500-at, Ausztriában meghaladja az ezret, míg a magyar gazdaságban nem éri el a nyolcszázat. Hasonló eredményt kapunk, ha a közép- és nagyvállalatoknál *foglalkoztatottak* számát (és arányát) hasonlítjuk össze.²

Ugyanakkor a nemzetgazdasági szintű adatok elfedik azokat a különbségeket, amelyek a belföldi és a külföldi tulajdonú vállalatok között figyelhetők meg. A közép- és nagyvállalatok számának és részarányának változását ezért érdemes belföldi és külföldi tulajdonú bontásban vizsgálni.

Le kell szögezni, hogy a belföldi és a külföldi tulajdonú vállalatok megkülönböztetése semmiféle értékválasztást nem jelez, és különösen nem jelenti a külföldi vállalatok bármilyen negatív megkülönböztetését. A külföldi tőkeberuházásoknak nagy jelentőségük van egy felzárkózni kívánó, de tőkehiányos országban:

² A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a méret szerinti definíció a következő: mikrovállalat a 10 fő alatti, kisvállalat 10–49 fő közötti, közepes vállalat 50–249 fő közötti, nagyvállalat a 250 fő feletti cégek. A precíz definíció a foglalkoztatottak számán kívül árbevételi (és/vagy mérlegfőösszeg) határokat is alkalmaz a kategorizálásban, ettől azonban jelen tanulmányban eltekintünk.

tőkét, tudást, know-how-t, piacokat és foglalkoztatási lehetőségeket, munkakultúrát hoznak a befogadó országokba. Legalább ilyen fontos ugyanakkor a belföldi tulajdonú vállalatok állapota, innováció-képessége, azaz a „szerves fejlődésre” való alkalmassága.

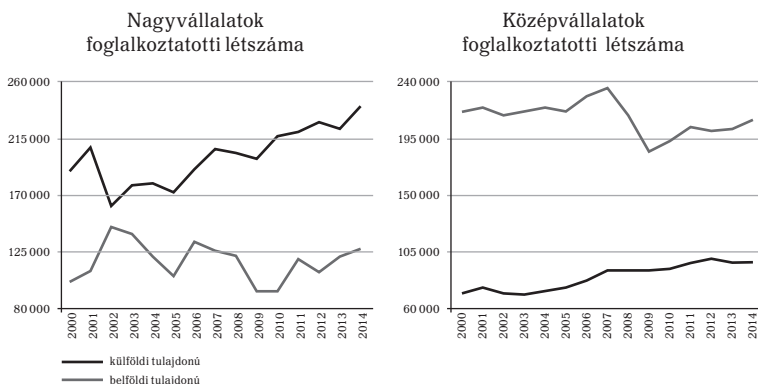
Az 1. ábra a 2000–2014 közötti időszakban mutatja a 100%-ban külföldi és a 100%-ban belföldi magántulajdonú közép- és nagyvállalatok foglalkoztatottainak számát (az állami és önkormányzati tulajdonúakat tehát nem). Az ábrából kitűnik, hogy a külföldi közép- és nagyvállalatok töretlenül bővítették létszámukat (jobb oldali grafikon), illetve hogy a nagyvállalatok 2009. évi veszteségeiket is lényegében két év alatt pótolták, és 2014-ben már 35 ezer fővel többet foglalkoztattak, mint a válság előtti évben. Eközben a 100%-ban külföldi tulajdonban lévő közép- és nagyvállalatok száma a válság előtti 819-ről 873-ra, a nagyvállalatoké 285-ről 302-re emelkedett.

A 2009. évi globális krízis azonban lényegesen nagyobb pusztítást végzett a hazai tulajdonú vállalatok körében, mint a külföldi tulajdonúaknál. 2007 és 2009 között 42 hazai nagyvállalat tűnt el a piacról, és az általuk foglalkoztatottak létszáma is 35 ezerrel csökkent. A válság utáni némi javulás is csak részleges helyreállítást hozott, mivel a belföldi magántulajdonú cégek létszáma még 2014-ben sem érte el a válság előtti csúcspontját. Hasonló a helyzet a közepes méretű cégek esetén. Az ő foglalkoztatási veszteségeik még súlyosabbak, ha figyelembe vesszük, hogy a nagyvállalati körből lecsúszott hazai cégek is feltehetőleg a közép- és nagyvállalatok számát és foglalkoztatottainak létszámát gyarapították.

A válság tehát nemcsak a hazai tulajdonú közép- és nagyvállalatok sérülékenységére mutatott rá, hanem a nagyvállalatok meglehetősen instabil helyzetére is.

1. ábra.

A 100%-ban belföldi és külföldi tulajdonú közép- és nagyvállalatok létszáma 2000–2014 között (fő)

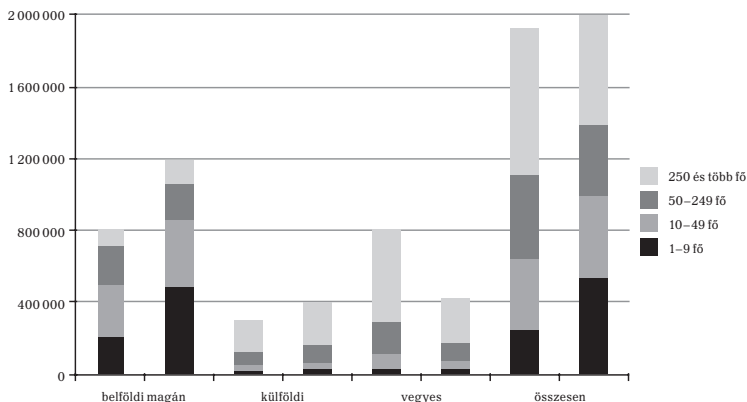
Forrás: APEH/NAV anonimizált vállalati eredménykimutatás adatbázisa

Megjegyzés: Az ábrán csak a 100%-ban belföldi magán- és a 100%-ban külföldi tulajdonban lévő vállalatok foglalkoztatottai szerepelnek, a vegyes tulajdonúak és az állami-önkormányzati belföldi cégek nem.

A 2. ábra nemcsak a közép- és nagyvállalatok, hanem a teljes versenyszektor foglalkoztatási szerkezetét mutatja 2000–2014 között – itt már a vegyes tulajdonú cégeket is figyelembe véve. Mint látható, a *vegyes (külföldi-belföldi) tulajdon* egyre kevésbé jellemző a magyar gazdaságban: számuk az elmúlt két év-tizedben folyamatosan csökkent. A rendszerváltás elején nagy számban jelentek meg vegyes, belföldi és külföldi tulajdoni összetételű cégek. A külföldi tulajdonosok maguk is ambicionálták a belföldi partner bevonását, amely elsősorban a belföldi piaci ismereteket, kapcsolatokat hozta a cégbe.

2. ábra.

A foglalkoztatás szerkezete vállalati méret és tulajdon szerint
2000–2014 között (fő)

Forrás: APEH/NAV anonimizált vállalati eredménykimutatás adatbázisa

Mára azonban a belföldi cég bekapcsolásának a jelentősége nagy mértékben csökkent. Ha vannak is vegyes cégek, ott is inkább az egyik fél alacsony részaránya a jellemző, amely valamilyen kiegészítő tevékenységet végez, elsősorban a hazai vagy a külföldi piaci kapcsolatokat biztosítja.

De mit is mutatnak a 2. ábra számai? Elsősorban azt, hogy a 2000 és 2014 közötti időszakban (amelyet a kilencvenes évek első felének transzformációs válságától már mentesnek ítéelhetünk) a közép- és nagyvállalatok által foglalkoztatottak száma jelentősen csökkent, míg a mikrocégeké jelentősen emelkedett, miközben a magyar versenyszektor által foglalkoztatottak száma nagyjából változatlan maradt (1,9-2 millió fő). A mikrovállalatok munkahelyei elsősorban a belföldi magántulajdonú cégek körében jöttek létre. Ez a foglalkoztatási minta azonban nem a kisvállalatok munkahelyteremtő képességét igazolja, hanem azt jelzi,

hogy a mikro- és kisvállalatok valójában a nagyobb vállalatoktól lemorzsolódó munkaerőt szívták fel. A 2000 és 2014 közötti időszak foglalkoztatási mérlege tehát abban foglalható össze, hogy *a munkaerő a nagyobb cégektől a mikro- és kisvállalatokhoz áramlott.*

Hangsúlyozni kell, hogy nem a mikro- és kisvállalatok által teremtet munkahelyek száma túl sok, hanem a hazai közép- és nagyvállalatok létszámbővülése túl kevés, ami a termelékenységi különbségek miatt korlátozza a gazdasági növekedés ütemét.

Az erőforrások szétaprózódásának néhány lehetséges oka

Fukuyama (1997) magyarul is megjelent híres könyve szerint a társadalomban meglévő bizalom szintje határozza meg az adott ország vállalati méretstruktúráját. Azokban a társadalmakban, ahol nagyfokú a bizalom és az együttműködési készség, magasabb a nagyvállalatok aránya. A bizalom terén pedig, amint azt a Társi értékfelmérései is bizonyítják, hagyományosan nem kedvező nálunk a helyzet. A statisztikai adatok mellett a Kopint-Társi vállalati felmérései is azt bizonyítják, hogy a tőkekoncentrációhoz szükséges vállalati összeolvadások-felvásárlások helyett még ma is inkább a cégek szétválása jellemző, ami szintén nem választható el az együttműködési készség alacsony színvonalától.

A társadalmi bizalom fogalmába beleértendő az *intézményekbe vetett bizalom* is, ami szintén hat a vállalati méretszerkezetre. Az állami intézményekbe vetett bizalom befolyásolja a cégek hosszú távú terveit, amelyek a vállalatok növekedésének egyik sarkkövét jelentik. Nos, e téren az elmúlt évek gazdaságpolitikája, amely folyamatosan újraosztja a vagyonokat és a piacokat, enyhén szólva sem kedvez a vállalatok növekedési szándékának.

Emellett empirikus evidenciák támasztják alá, hogy a kisvállalatok növekedési hajlandósága nem választható el a *feke-*

tegazdaság mértékétől. Egy kisvállalat jobban el tudja titkolni bevételeit az adóhatóság elől, mint egy nagy cég, ezért a vállalatok igyekeznek kicsik maradni, hogy fel tudják használni a feketegazdaság eszközeit. Ugyanakkor a nagyvállalatok kevésbé kényszerülnek élni a feketegazdaság *ezen* eszközeivel (rendelkezésükre állnak az „adóoptimalizálás” sokkal szofisztikáltabb formái). Az eredmény: sok kis cég egyfelől és néhány nagyvállalat másfelől, miközben a közepes méretű vállalatok hiányoznak.

Meg kell állapítanunk, hogy gyakran a megfelelő piaci és menedzser-ismeretek is hiányoznak a magyar vállalkozóknál. Ide tartozik a nyelvismeret, ami az export növelésében akadályozza a vállalkozókat. Holott 2006 óta, amikor elkezdődött a fiskális kiigazítási törekvések miatti gazdasági lejtmenet Magyarországon, az export jelentette a szinte kizárólagos kitörési pontot a vállalatok számára.

A vállalatok elmúlt évtizedbeli sorsát és a vállalkozói kudarcokat, valamint azok okait szemléletesen mutatja be Laki Mihály és Szalai Júlia vállalkozói interjúkon alapuló két könyve. Az első még 2004-ben publikálták, majd a felmérést tíz évvel később megismételték (Laki–Szalai, 2004; 2014). A tíz év során bekövetkezett változásokat sommásan úgy foglalhatjuk össze, hogy a megkérdezett vállalkozók körében az 1990-es években ígéretesen induló vállalkozások jelentős része hanyatlásnak indult, esetleg meg is szűnt vagy szétvált, zsugorodott. A kezdeti vállalkozói elitszerepek csírái jórészt eltűntek, a fiatalabbak pedig eleve nem vállalkoznak hasonló társadalmi szerepek betöltésére.

Ahány eset, annyiféle történettel találkozunk Laki–Szalai könyvében a vizsgált vállalkozások hanyatlásával kapcsolatban. Összességében azonban a szerzők 2014-es felméréséből az a kép rajzolódik ki, hogy a vállalkozók nem is törekedtek eléggé arra, hogy terjeszkedő, bővülő vállalatot hozzanak létre. Az ehhez szükséges erőfeszítésekhez nem volt elegendő motivációjuk. Magyarországon ugyanis a nagyvállalati tulajdonokat nem

megbecsülés, hanem inkább valamiféle gyanakvás övezi. A sikeres vállalkozó nem feltétlenül népszerű, folyamatosan körülengi egyfajta előítélet. Míg a polgárosodottabb országokban nagyvállalkozónak lenni érdem, amelyhez nagyfokú társadalmi megbecsültség is járul (munkahelyet teremt, adót fizet), Magyarországon korántsem övezi feltétlen elismerés ezt a státust (Pálóczi, 2014).

Következtetések

Schweitzer Iván 1979-ben megjelent cikkében a *fordított piramis*ról írt, azaz annak hátrányáról, hogy a folyamatos összevonások miatt Magyarországon torz vállalati struktúra jött létre. A szocialista gazdaságot a nagyvállalatok uralták, miközben a kisvállalatok „csaknem elfogytak”.

Napjainkra ennek szinte az ellenkezője igaz. A privatizáció során a nagyvállalatokat vagy külföldiek vásárolták meg, vagy feldarabolták őket. A hazai tulajdonban és egyben maradt kevés nagyvállalat jelentős része is elbukott már az 1990-es években. Az akkori remények, amelyek a 1990-es évek első éveiben elvesztett 1 millió munkahely visszaszerzését és a hazai vállalati szektor újbóli megerősödését vizionálták, túlzottnak bizonyultak. A hazai közép- és nagyvállalatok gyengék, sérülékenyek, és számuk is elmarad a kívánatostól.

A vállalatdemográfiai adatok arra mutatnak rá, hogy a magyar gazdaságban a múlt évtizedben, vállalati szinten *a szükséges erőforrás-koncentráció helyett inkább az erőforrások szétaprózása történt*. Az empirikus elemzések azt támasztják alá, hogy számos ágazatban ma is azok a néhány fős cégek próbálnak meg – több-kevesebb sikerrel – boldogulni, amelyek az 1990-es évek elején-közepén megszűnt, nagy múltú magyar cégek romjain, azok egyes darabjaiból jöttek létre. Holott stabil és bővülésre

képes közép-nagyvállalati réteg nélkül hiányzik a gazdaság szilárd alapja. Az 1–9 fős mikrovállalkozások is – amelyek a gazdaság szövetének fontos elemét jelentik – akkor tudnak igazán boldogulni, ha létezik egy erős közép- és nagyvállalati réteg, amely megrendelőként is fontos piacot jelenthet számukra. És noha az elmúlt évtizedben újonnan alakult cégek terén is ismerünk jó néhány hazai nagyvállalati sikertörténetet, a közép- és nagyvállalati szegmensre összességében inkább a zsugorodás jellemző.

Irodalom

- Fukuyama, F., 1997: *Bizalom*, Budapest, Európa.
- Garicano, L.–LeLarge, C.–Van Reenen, J., 2012: Firm Size Distortions and the Productivity Distribution: Evidence from France, *NBER Working Paper Series*, No. 18841, 2012. február, lásd <http://www.nber.org/papers/w18841>, letöltve 2016. január 26.
- Kopint-Datorg, 2001: *A vállalati szektor tulajdoni kategóriák szerinti jellemzése 1992–2000*: „A külföldi működőtőke szerepe a magyar gazdaság fejlődésében, különös tekintettel néhány kiemelt ágazatra” című tanulmány kiegészítése a 2000. évre vonatkozó pénzügy-statisztikai és külkereskedelmi adatok alapján (témavezető: Nagy Ágnes), Budapest.
- KKA, 2010: Kopint Konjunktúrakutatói Alapítvány, *A magyar kis- és középvállalatok beszállítói szerepének erősítéséről szóló stratégia kidolgozása a gép- és gépjárműipari ágazatban: a jelenlegi helyzet tanulságai és a lehetőségek kihasználásának eszközei*, szerk. Palócz Éva, Budapest.
- Lucas, R. E., 1978: On the Size Distribution of Business Firms, *The Bell Journal of Economics*, Vol. 9. Issue 2. Autumn 1978. 508–523, lásd <http://faculty.wcas.northwestern.edu/~lchrist/papers/lucas.pdf>, letöltve 2016. január 26.

- Laki M.–Szalai J., 2004: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarorszáján*, Budapest, Osiris.
- Laki M.–Szalai J., 2014: *Tíz évvel később: magyar nagyvállalkozók európai környezetben*, Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Pagano, P.–Schivardi, F., 2001: *Firm Size Distribution and Growth*, Banca D'Italia, February 2001 Number 394, lásd http://www.bancaditalia.it/publicazioni/econo/temidi/td01/td394_01/td394/tema_394.pdf, letöltve 2016. január 28.
- Palócz É., 2009: *Növekedési stratégiák a kis- és középvállalati szektorban. „Hallgat a felszín, fecseg a mély”*, Budapest, Kopint Konjunktúrakutatási Alapítvány.
- Palócz É., 2014: Könyvismertetés: Laki M.–Szalai J.: Tíz évvel később: magyar nagyvállalkozók európai környezetben, *Közgazdasági Szemle*, LXI. évf., 2014. március, 335–340.
- Schumacher, E. F., 1973: *Small Is Beautiful. As If People Mattered*, London, Blond&Briggs Ltd. (Reprint: New York, Harper&Row, 1989.)
- Schweitzer I., 1979: A hiányzó kisvállalatok: Fordított piramis, *Heti Világgazdaság*, 1979. július 21., 5.

OBLATH GÁBOR

Romló intézményi környezet és növekvő újrabefektetés?

EGY REJTÉLY MEGFEJTÉSE

Számos, nemzetközi összehasonlításra támaszkodó felmérés tanúsítja, hogy a magyar gazdaság intézményi környezete mind korábbi állapotához, mind pedig a nemzetközi egybevetés szempontjából mérvadó visegrádi országokhoz (Csehországhoz, Lengyelországhoz és Szlovákiához) viszonyítva egyértelműen romlott az elmúlt években. „A gazdaság intézményi környezete” kifejezés bonyolult konstrukcióra látszik utalni, de nagyon egyszerű dolgokat jelent, amelyek nem csupán a vállalatok napi működésének feltételeit, hanem az állampolgárok életének minőségét is jelentősen befolyásolják. Egyebek mellett ide tartozik a jogbiztonság, a tulajdonjogok védelme, a bírósági ítélkezés pártatlansága, a korrupcióval szembeni kormányzati fellépés szigora és a kormányzati politika kiszámíthatósága. Mindezek okkal követelnek előkelő helyet e kötet címadója – a magyar polgár – értékrendjében.

Írásom három részből áll. Először egy – a téma szempontjából fontos, bár mint résztvevők számára egyikünknek sem igazán kellemes – közös emléket idézek fel, majd az elmúlt években tapasztalt intézményi leépülést jelző egyik fontos mutató alakulását mutatom be nemzetközi összehasonlításban. Végül egy rejtélyt fejtek meg: ha a magyarországi befektetési környezet romlik, hogyan lehetséges az, hogy nagy (és növekvő) arányban forgatják vissza a külföldi tulajdonosok cégeik jövedelmét Magyarországra? A megoldás részleteinek feltárása nélkül annyit

megelőlegezhetek, hogy a rejtély csupán látszólagos: a jelentős újrabefektetett jövedelem egyfajta statisztikai konstrukció.

Egy közös emlék

1998 és 2002 között Kolosi Tamással együtt tagjai voltunk az akkor létezett miniszterelnöki gazdasági tanácsadó testületnek. Mentegőtőzésként: rajtunk kívül más rendes emberek is részt vettek benne (például Chikán Attila, Lámfalussy Sándor és Rabár Ferenc). E testület szerepe nem volt világos, lényegében semmi érdemi tanácsot nem adott, nem is adhatott, mert ha valaki mégis próbálkozott, azt a miniszterelnök általában nem hallgatta meg. Ennek példája, hogy Tamás egyszer felvetette: nem igazán szerencsés, hogy a Vegyépszer (ki emlékszik rá?) közbeszerzési eljárás nélkül nyer el minden állami útépítési megbízást. Orbán nem értette, hogy mi ebben a probléma, és a belföldi tulajdonosok helyzetbe hozásának jelentőségére irányította a testület tagjainak figyelmét. Közelről láthattuk, hogy a mai miniszterelnök már akkor sem tulajdonított érdemi jelentőséget a gazdaság intézményi környezetének. Mai eszemmel persze tudom, hogy az első Orbán-kormány előképe – kétharmad nélküli, rendszer-átalakító elhivatottságot még nélkülöző, kicsinyített mása – volt a 2010 óta uralkodó rezsimnek, és 2002-höz közeledve, egyre inkább hasonlított a jelenlegihez. Ezt akkor még nem tudhattam, pedig az intézményi környezet minősége iránt tanúsított érdektelenséget és érzéketlenséget (utólag rekonstruálva: *megvetést*) egyfajta korai figyelmeztető jelnek is tekinthettem volna.

Intézményi leépülés

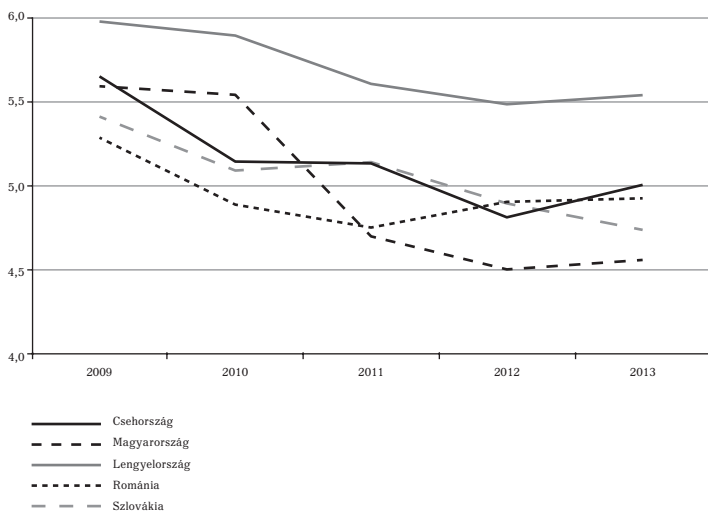
Egy ország tökevonzó képességét számos tényező befolyásolja. Ezek közé tartozik a makrogazdasági stabilitás és a növekedési kilátások megítélése, de a tapasztalatok szerint a gazdaság intézményi környezetének van igazán kiemelkedő jelentősége. Számos intézet és nemzetközi szervezet készít az országok változó körét lefedő felméréseket, amelyek a gazdaság intézményi környezetére vonatkozó információkat is tartalmaznak.¹ A 2014. évi *Társadalmi Riportban* megjelent, Magyarország felzárkózásáról (és lemaradásáról) szóló cikkemben részletesen idéztem a Világbank *World Governance Indicators* adatbázisában szereplő mutatókat, amelyek – az intézményi környezet jellemzői alapján (is) – sajnálatos egyértelműséggel jelezték Magyarország közép- és kelet-európai leszakadását.

Ehelyütt egy másik, ritkábban idézett nemzetközi adatbázisra hivatkozom. A Fraser Institute által közzétett *Economic Freedom of the World: 2015* című kiadványhoz tartozó adatbázisban van egy fontos mutató, a „protection of property rights” (a tulajdonjogok védelme), amelynek pontszáma nemcsak keresztszetszében (egy adott évben országok között), hanem időben (országok és évek között) is összehasonlítható. Az *1. ábra* e mutató alakulásáról ad képet 2009 és 2013 között. Az ábrán nemcsak Magyarországra és a másik három visegrádi országra, hanem a Romániára vonatkozó mutatószámok is szerepelnek.

¹ Ezek közé tartozik a World Economic Forum által publikált *Global Competitiveness Report*, az IMD World Competitiveness Center *IMD World Competitiveness Yearbook* című kötete, valamint a Világbank *Doing Business* című kiadványa és a kapcsolódó adatbázis.

1. ábra.

A „tulajdonjogok védelme” indikátor pontszámának alakulása a visegrádi országokban és Romániában 2009 és 2013 között (a maximális pontszám 10; minél alacsonyabb a pontszám, annál gyengébb a tulajdonjogok védelme)

Forrás: J. Gwartney–R. Lawson–J. Hall, 2015 Economic Freedom Dataset, in *Economic Freedom of the World: 2015 Annual Report*, Fraser Institute, 2015, lásd <http://www.freetheworld.com/release.html>, letöltve 2016. január 30.

Az ábrán túlságosan is jól látható a magyarországi intézményi környezet egyik alapvető elemének, a tulajdonjogok védelmének minőségi romlása. Az is látszik, hogy bár a másik négy országot sem jellemzi felívelés, a romlás kisebb mértékű/arányú, mint nálunk. Feltűnő, hogy e mutató tekintetében Románia már 2011-ben megelőzte Magyarországot, és azóta a távolság csak nőtt.

Ennek az írásnak a műfajából erősen kilógna az ábrán bemutatott mutató előállítási módjának részletes ismertetése. Ez nem hivatalos statisztikai indikátor, és nem is precíznek szánt muta-

tó, hiszen tények és percepciók keverékeként áll elő. A fenti ábra azonban nem bizonyíték, hanem illusztráció. A magyar gazdaság intézményi környezetének – s ezen belül a tulajdon biztonságának – egyértelmű romlása ugyanis nemcsak a Fraser Institute mutatójából, hanem *minden* nemzetközi felmérés eredményéből kiolvasható.

Egy friss (2015-re vonatkozó) kiegészítő információ: a *World Economic Forum, Global Competitiveness Report 2015–2016* mutatószámai szerint Magyarország az általános versenyképességet tekintve 140 ország közül a 63. helyen állt, de a „Property rights” részmutatót illetően a 120. (!) helyre került. Összehasonlításképp: a fél évtizeddel ezelőtt publikált *Global Competitiveness Report 2010–2011* rangsora szerint Magyarország 139 ország közül az 52. helyen állt az általános versenyképességet tekintve, de akkor még alig rosszabb, 66. helyezést ért el a tulajdonjogok védelme alapján.

A következő témához az a kérdés vezet át, hogy ha a mutatók ennyire egyértelműen jelzik a hazai intézményi környezet minőségének romlását (különösen a tulajdon biztonságának gyengülését), akkor hogyan lehetséges az, hogy a külföldi befektetők jövedelmük növekvő részét Magyarországra forgatják vissza.

Hogyan lesz a forráskivonásból újrabefektetés?

Az alábbiakban sok lesz a szám és a technikai jellegű részlet, de bízom abban, hogy levezetésem kétféle minőségében is felkelti a magyar polgár érdeklődését. A vállalati számviteli adatok a vállalkozó, a statisztikai adatok pedig a kutató figyelmére tarthatnak számot. Azt fogom bemutatni, hogy egy azonos vállalati körre vonatkozó összesített számviteli mínuszról (forráskivonásból) miképpen lesz nagy statisztikai plusz (újrabefektetett jövedelem), mégpedig anélkül, hogy közben bárki bármiféle csalást elkövetne.

1. táblázat.

A fizetési mérlegben elszámolt újrabefektetett működőtőke-jövedelem
levezetése (2013-ban és 2014-ben, millió euróban)

Millió euró	Külföldön (bevétel)			Magyarországon (kiadás)			Nettó (külföldön-Magyarországon)		
	2013	2014	Változás	2013	2014	Változás	2013	2014	Változás
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Adózott eredmény (1)	388	1031	643	2933	3273	340	-2545	-2242	303
Megszavazott osztalék (2)	630	465	-165	3696	4294	598	-3066	-3829	-763
Adózott eredmény mínusz megszavazott osztalék (3=1-2)	-242	566	808	-763	-1021	-258	521	1587	1066
Korrekciók									
„Nem szokásos” eredmény (4)	-690	-159	531	-1529	-3200	-1671	839	3041	2202
A fizetés mérlegben szereplő jövedelem (5=1-4)	1078	1190	112	4462	6473	2011	-3384	-5283	-1899
Kiugró osztalék (6)	109	73	-36	725	1504	779	-616	-1431	-815
A fizetési mérlegben szereplő osztalék (7=2-6)	521	392	-129	2971	2790	-181	-2450	-2398	52
Újabefektetett jövedelem a fizetési mérlegben (8=5-7)	557	798	241	1491	3683	2192	-934	-2885	-1951

Forrás: MNB: Magyarország fizetési mérlege, valamint „Sajtóközlemény a fizetési mérleg alakulásáról. 2015. II. negyedév”, 3. és 4. táblázat, 5. oldal, lásd <https://www.mnb.hu/letoltes/bpm6-sajtokozlemeny-2015-q2.pdf>, letöltve 2016. január 30.

Az *1. táblázat* a magyar tulajdonban lévő, külföldön működő vállalatokra (1., 2. és 3. oszlop), valamint a külföldi tulajdonban lévő magyarországi vállalatokra (4., 5. és 6. oszlop) vonatkozó, 2013. és 2014. évi összesített adatokat tartalmaz. Az utolsó három oszlopban a nettó mutatók is szerepelnek. A következőkben azonban csak a táblázat középső részében közölt (sötét színnel jelzett)

adatokkal foglalkozom; a többi számot azért mutatom be, mert lehetnek olyanok, akiket érdekel, hogyan alakult a külföldiek magyarországi befektetési jövedelmének a párja: a magyar befektetők külföldi jövedelme.

A következőkben a külföldi tulajdonú magyarországi vállalatokra vonatkozó 2014. évi számok példáján vezetem le, hogyan alakulnak át a számviteli adatok statisztikává.

A táblázat első három sorában a vállalatok által jelentett, összesített számviteli adatok szerepelnek. Az 5. oszlop első és második sorából kiderül, hogy 2014-ben a Magyarországon működő külföldi tulajdonú cégek adózott eredménye 3,3 Mrd euró volt, ám ugyanebben az évben a tulajdonosok cégeikből 4,3 Mrd eurónyi osztalékot vettek ki. E kettő különbségeként adódik a mínusz 1 Mrd eurót meghaladó forráskivonás (5. oszlop, 3. sor), amelynek relatív mértékét a forráskivonás és az adózott eredmény hányadosa mutatja: ez mínusz 30% volt 2014-ben. Az előző évben ugyanez a mutató mínusz 25%-körül alakult, vagyis 2013-ról 2014-re 5 százalékponttal nőtt a forráskivonás relatív mértéke.

Ha csak arra kívánnék válaszolni, hogy a magyarországi külföldi befektetőknek az eddig vizsgált számokból kivehető viselkedése ellentmond-e az előző szakaszban bemutatott intézményi leépülésnek, akkor ezen a ponton be kellene fejeznem az írást. Csak egy záró mondat hiányozna: semmiféle ellentmondás nincs; az intézményi környezet minőségének romlására a külföldi befektetők azzal reagálnak, hogy az adózott eredményt meghaladó osztalék formájában jelentős, sőt növekvő mértékben vonnak ki forrásokat magyarországi cégeikből.

A magyar polgár vállalkozóként talán beérné ezzel a befejezéssel, de statisztikákkal dolgozó kutatóként nyilván csalódott lenne, ha kimaradna a szakmai poén: hogyan lesz a 2014. évi 1 Mrd eurónyi (5. oszlop 3. sor) forráskivonásból a fizetésimérleg-statisztikában elszámolt 3,7 Mrd euróra rúgó, újrabefektetett jövedelem (5. oszlop 8. sor).

A fizetési mérleg összeállításának *nemzetközi* módszertana a nyers (vállalati) adatok két jelentős korrekcióját írja elő. *Egyrészt:* az adózott eredményből *le kell vonni* az eredmény úgynevezett „nem szokásos üzletmenethez” kapcsolódó elemeit a fizetési mérlegben elszámolt jövedelem összegének meghatározásához. Nem szokásosnak tekintik például a vállalati eredmény ártértékelődésből (árfolyamvesztéséből, illetve nyereséből), illetve adósság-elengedésből származó részét – vagyis azokat a tételeket, amelyek befolyásolják a vállalat nettó vagyonát, de amelyeket a statisztika nem tekint jövedelemnek.

2014-ben mínusz 3,2 Mrd euró (vagyis veszteség) volt a „nem szokásos üzletmenethez kapcsolódó” eredmény (5. oszlop 4. sor). Az általános iskolai számtanban megtanultuk: egy pozitív szám és egy negatív szám különbsége pozitív szám, mégpedig annál nagyobb pozitív szám, minél nagyobb a kivont negatív szám abszolút értéke. Így nő a 3,3 Mrd eurónyi 2014. évi adózott nyereség és a 3,2 Mrd nem szokásos veszteség különbségeként a normál üzletmenethez tartozónak ítélt nyereség az eredetinek a kétszeresére, 6,5 Mrd euróra (4. oszlop, 5. sor). Ezt számolták el a Magyarországon működő külföldi tulajdonú vállalatok 2014. évi profitjaként a fizetési mérlegben.²

Az alapadatok *második* korrekciója a tulajdonosok által megszavazott osztalékot érinti. A nemzetközi módszertan szerint ebből *le kell vonni* a vállalat korábbi években felhalmozott eredménytartálékának terhére kivont, úgynevezett „kiugró osztalékot” (ezt nem jövedelem-, hanem tőkekiáramlásként kell elszámolni). A 2014-ben megszavazott osztalék 4,3 Mrd euró volt (5. oszlop 4. sor), de ebből 1,5 Mrd kiugrónak minősült (5. oszlop 5.

² E korrekció hatása a pénzügyi szektor jövedelmére ennél is meghökkentőbb. 2014-ben a hitelintézetek és egyéb pénzügyi vállalatok együttes adózott eredménye közel mínusz 1,4 Mrd euró volt (vagyis a szektor veszteséges volt). Mivel azonban a „nem szokásos üzletmenethez” kapcsolódónak tekintett (első-sorban árfolyam-) *vesztésük* megközelítette a 2 Mrd eurót, e szektornak a fizetési mérlegben *nyeresége* $[(-1,4) - (-2) = 0,6]$ Mrd euró volt.

sor), így a folyó mérlegben 2,8 Mrd szerepel osztalékként (5. oszlop 6 sor).

A fizetési mérlegben kimutatott újrabefektetett jövedelem a korrigált eredmény és a korrigált osztalék különbsége: 3,7 Mrd euró (5. oszlop, 8. sor). Az alapadatokon elvégzett korrekciók hatására 3,2 Mrd euróval nőtt a profit, és 1,5 Mrd euróval csökkent az osztalék: így lett az 1 Mrd eurós forráskivonásból 3,7 Mrd eurónyi újrabefektetés. Ez az összeg a 2014. évre elszámolt 6,5 Mrd-os jövedelem (5. oszlop 5. sor) 57%-a (ezt nevezik „újrabefektetési rátának”), ami jelentős emelkedés a 2013. évi 33%-hoz viszonyítva.

Nos, ezek volnának azok a mutatók, amelyek igazolnák, hogy a második szakaszban bemutatott intézményi leépülés ellenére is töretlen a külföldiek magyarországi befektetési kedve. Sőt, olykor fordított érveléssel is találkozhatunk: ezekből a mutatókból látszik „igazán”, hogy az intézményi környezet nemzetközi összehasonlításaiból adódó, Magyarországra nézve rendkívül lesújtó eredményekre nem igazán kell odafigyelni. Hiszen, úgymond, az újrabefektetési ráta „kemény” statisztikai tényeken alapul, miközben az intézményi környezetre vonatkozó mutatók csupán „puha” véleményeket fejeznek ki.

Összegezve: írásom arra hívja fel a figyelmet, hogy a vállalati számviteli adatok semmivel sem kevésbé kemények, mint azok, amelyek statisztikai átalakítások eredményeként az ország fizetési mérlegében megjelennek, és ami fontosabb: teljes összhangban vannak azokkal a mutatókkal, amelyek a hazai gazdaság intézményi környezetének romlásáról tudósítanak.

Technikai függelék

1. Miközben a fizetési mérleg összeállításának nemzetközi módszertana a nemzeti statisztikusok számára egységesen előír

egyes, az alapadatokon elvégzendő korrekciókat, más – elsősorban a magyarországi sajátosságok által indokolt – korrekciókat már csak azért sem írhatott elő, mert a módszertan kidolgozói – érthetően – nem a mai magyarországi viszonyokra kalibrálták az előírásokat. A nemzetközi módszertan kidolgozói ezért éppoly kevésbé hibáztathatók, mint a hazai statisztikusok azért, hogy követik a nemzetközi normákat. Miközben azonban minden statisztikus – a maga feladata szempontjából – kifogástalanul jár el, a *magyarországi* valóságos gazdasági folyamatok megértését kifejezetten megnehezítő statisztikai adatok látnak napvilágot. Azért nem mondom, hogy az adatok megtévesztők, mert ez azt sugallná, hogy valakik valakiket szándékosan meg akartak tévesztetni. Pedig szó sincs erről: mindenki végezte a maga dolgát. Mégis, *a statisztikai átalakítás bemenő adatai a valóságról, a folyamat végén kijövő adatok viszont egy képzeletbeli világról szólnak (amelyben nagy és nő az újrabefektetett jövedelem).*

2. A korrekciókra vonatkozó nemzetközi előírásokat nyilván az a szándék mozgatta, hogy segítse a „zajt” – az alapfolyamatok megértését nehezítő tételek – kiszűrését a nyers adatokból. Csak-hogy Magyarországon az elmúlt években (elsősorban 2014-ben) e módszertani előírásokat követve nem a „zajt” szűrték ki, hanem magát a lényegét, nevezetesen a külföldi bankokat – jórészt a devizahitelek államilag előírt forintosítása miatt – ért hatalmas árfolyamveszteségeket. Ráadásul e veszteségeket nem egyszerűen kiszűrték (nem eltekintettek tőlük), hanem – a nemzetközi előírásokat követve – *levonták* a szektor számviteli veszteségéből, miáltal a bankszektor nyereséggel járul hozzá a külföldi vállalatoknak a fizetési mérlegben elszámolt, Magyarországon keletkezett jövedelméhez.

3. Mindezt tetézi, hogy miközben az árfolyamveszteséget a statisztikusok levonták a külföldi tulajdonú bankok adózott nyereségéből (ezt ugyanis a nemzetközi módszertan kifejezetten előírja), a „friss” működőtőke-beáramlásból nem vonták le azokat az

összegeket, amelyekkel a külföldi tulajdonosok magyarországi bankjainak veszteségét pótolták (ezt ugyanis semmilyen statisztikai szabály nem írja elő.) Ha azonban a banki árfolyamvesztéseket és az azokat pótló banki „működőtőke”-beáramlást szimmetrikusan számolnánk el (vagyis a kettő kinullázná egymást), akkor kiderülne, hogy az elmúlt években minimális volt a friss tőke beáramlása Magyarországra. Ez is összhangban van az intézményi leépülést jelző adatokkal.

LANTOS CSABA

Polgárság és vagyonosodás

A világ ma nem olyan, mint harminc vagy negyven évvel ezelőtt volt. Nagyon sok ország, és benne nagyon sok nép fejlődött az elmúlt évtizedekben rengeteget. Soha nem élt még ennyi ember a Földön – ez persze közhely. Soha nem éltek ilyen hosszán, mint ma – ez is viszonylag közismert. Ám azt is állítom, hogy az emberiség még sohasem élt ilyen jól és kényelmesen. Nincs tömeges éhínség és tömeges járványok, az emberek viszonylag jóllakottak.

Nem akarom azt állítani természetesen, hogy kitört az általános jólét, és a világon beköszöntött a sokak által áhított béke és jómód. Ez nyilvánvalóan nem igaz. Mint ahogy Francis Fukuyama elhíresült állításáról – eljött a történelem vége: a világon a liberális demokráciák totális győzelmét és elterjedtségét semmi sem kérdőjelezheti meg többé – szintén bebizonyosodott az elmúlt húsz évben, hogy nem egészen úgy alakultak a dolgok...

Ettől függetlenül – bár nyilván nem teljesen függetlenül – az alapvető tendenciák nem változtak. A globális verseny nagyobb jólétet hozott, miközben az is igaz persze, hogy – újra – nagyon jelentősen megnöttek az egyes társadalmakon belüli különbségek. A felső osztályhoz tartozók sokkal gazdagabbak lettek, és az összjövedelem nagyobb hányada fölött rendelkeznek, mint korábban.

Témánk szempontjából a gazdagodás, vagyonosodás összességében pozitív folyamatként fogható fel, hiszen a polgárosodás-

nak, a polgári lét kialakulásának alapvető tétele, hogy a polgárok vagyonnal és jövedelemmel rendelkezzenek. Komoly tudósok különféle definíciókat adtak arra a kérdésre, hogy mi a polgár, ki a polgár.

Mintegy minimumként elfogadhatjuk, hogy a polgárság fogalmához valamifajta megtakarításállomány, valamekkora jólét definíciószerűen szükséges. Ennek hiányában egyszerűen elképzelhetetlen a polgári ethosz szerinti életmód és életvitel kialakítása és folytatása. Nincstelen, vagy a napi megélhetéssel küzdő emberek tartósan nem élhetnek polgár módra – bármilyen cinikusan hangzik is. Ugyanakkor ez természetesen nem jelenti azt, hogy aki gazdag (akár nagyon gazdag!), az szükségképpen polgár is. Közel sem.

Nálam hozzáértőbb szerzők e kötetben alaposan körbejárják majd a kérdésnek ezt a kulturális vonatkozását; a következőkben én ezért szándékosan leszűkítem az általam tárgyalandó területet a polgárság és a vagyon, a megtakarításállomány kérdéskörére.

A fejlett világnak mondott térségekben és országokban évszázadok óta halmozódik a vagyon. Ugyanakkor közel sem lehet mondani, hogy egy lineáris függvény írná le jól ezt a vagyongyarapodást. A kapitalizmus egyik nagy erőssége éppen ez: a versenyben korábban született vagyonok elporladhatnak, míg a „semmitől” új vagyonok keletkeznek. Jelentős az átrendeződés, ahogy Schumpeter találó meghatározása leírja ezt a folyamatot: a teremtő rombolás a kapitalizmus lényege.

Véleményem szerint éppen ez a közelmúltbeli sztár(jelölt) közgazdász, Thomas Piketty legnagyobb tévedése: statikusnak fogja fel a vagyonos réteg helyzetét. Ami összességében természetesen igaz, csakhogy történelmileg rövid időszakok alatt óriási belső átrendeződések mennek végbe a vagyonosok társadalmi helyzetében, státusában.

A *Forbes* magazin szerint a világ tíz leggazdagabb emberéből a fele maga érte el sikereit, és alapította dollármilliárdokat hozó cégét. A tízből mindössze hárman vannak, akik már harminc év óta szerepelnek a listán – jelenleg 40 Mrd USD vagyon kell ahhoz, hogy ide valaki bekerüljön.

Ez irdatlan sok pénz, bár nem árt, ha tudjuk, hogy jelenleg a világon 2325 dollármilliárdos él. A magazin tavaly szenzációként tálalta felismerését, hogy ezek között van már egy hazánk-fia is – ezzel mi is bekerültünk az elit klubba, legyünk büszkéek rá. Persze a ránk mindig jellemző józansággal (szkepticizmussal) tegyük gyorsan hozzá: a hozzánk sok tekintetben talán a leginkább hasonlító cseheknél hat ilyen polgártárs él.

Mindenesetre általános tendenciaként megfogalmazhatjuk, hogy amint a vagyon jelentősen nőtt, úgy a vagyonosok száma is jelentősen nőtt és változott. Mértékadó statisztikák a Föld lakóinak vagyonát 250 000 milliárd dollárra teszik. Ez a vagyontömeg természetesen nagyon egyenlőtlenül oszlik el. A már említett több mint kétezer milliárdoson felül további 34 millió ember mondhatja el magáról, hogy dollármilliomos. Ők együtt birtokolják a vagyon 45%-át, miközben a globális népesség mindössze 0,5%-át alkotják. Jelenleg még Észak-Amerika, Európa és Japán adja a vagyonosok legnagyobb részét. Ám Kína, India és Délkelet-Ázsia más térségei élenjárók a globális vagyon átrendeződésének folyamatában.

Annyit mindenképpen érdemes megjegyeznünk, hogy a flow jellegű változásnál biztosan lassabb lesz a stock jellegű tényezők változása. Így Kína valószínűleg sokkal hamarabb átveszi az USA-tól a világ legnagyobb gazdasága címet (ezt általában az éves GDP értékével szokták leginkább kifejezni), mint ahogy a világ gazdagságának legnagyobbjává lépne elő – ha valaha ez utóbbi bekövetkezik egyáltalán.

Vásárlóerő-paritás tekintetében egyébként éppen a közelmúltban hagyta le a kínai GDP az amerikaiét, ám miután az alkal-

mazott devizaárfolyamok nagy mértékben befolyásolják ezeket a számításokat, és a kínai lassulás – valamint a világban és a világgazdaságban bekövetkezett, számos, itt nem érintendő egyéb változás – miatti (hideg) valutaháború magas volatilitást vitt be a paritásokba, ezért mértékadó források nem is hangsúlyozták ezt a tényt.

Jóllehet abban viszonylagos konszenzus van a kutatók között, hogy Kína biztosan lehaladja az USA-t a GDP tekintetében a következő évtizedekben, arról már eltérő véleményeket lehet olvasni, hogy India is beéri-e vajon. Az elmúlt évtizedek folyamatait vizsgálva nehéz elképzelni, hogy ez ne következzen be.

Indiában rendkívül gyors népességnövekedés ment végbe az elmúlt évtizedekben, és a gazdaság is folyamatosan bővült – igaz, nem a kínai dinamikával. Elképesztő belső migráció volt megfigyelhető, az urbanizáció hatalmasat lépett előre. Ugyanakkor ez a szubkontinens méretű ország a legszélsőségebb vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek hazája. Bár ez kevésbé ismert tény, de jelentős nagyságú módos, jólétben élő osztály él Indiában, akik vagyon, jövedelem, nemzetközi kapcsolatrendszer, de akár kulturális fogyasztás alapján is a polgári értékrendbe tartozónak mondhatják magukat.

A világ tehát átrendeződőben van. Vannak olyan új térségek, amelyekre nemhogy a XIX. század végén nem gondoltak – hiszen például éppen gyarmati korszakuk csúcspontján álltak – a polgárság definícióján gondolkodó „nagyok”, hanem még a XX. században sem foglalkoztunk velük kellő mélységgel. Márpedig ez – amint látjuk – nem a jövő kihívása. Alapvetően úgy vélem, hogy itt Európában multhatatlanul keveset foglalkozunk a globális tendenciákkal: befelé, a saját világunk felé fordulunk még mindig. Pedig a világ feltartóztathatatlanul megváltozott, és változik tovább, mint ezt India példájával érzékeltettem.

Továbblépve elmondhatjuk, hogy jóllehet Európa – elsősorban annak nyugati fele – adja a világ jómódú részének még mindig

a közel 40%-át, e tekintetben (is) jelentősen le van szakadva közép- és kelet-európai térségünk. Egész egyszerűen nem mérhetünk ugyanazon normák és elvárások szerint, mert itt több mint negyven éven keresztül egy olyan állam-„vallás” volt érvényben, amely a polgári eszmény tagadásán alapult, és amely még a legnyitottabb változatában is hivatalosan a vagyonosodás ellen dolgozott.

Térségünk ezért nagyjából egyforma, rendkívül nivellált életformájú, életmódú, sőt még vágyképeikben sem túlságosan különböző emberekből állt, akik között jelentős vagyoni differenciálódás nem volt, nem lehetett. Természetesen ez erős fenntartásokkal kezelendő állítás, de annyi mindenképpen belefér talán, hogy a nyugat-európaihoz hasonlító vagyoni-jövedelmi elit, de még felső középosztály sem volt ezekben az országokban a rendszerváltást megelőzően.

Éppen hazánk jelent bizonyos mértékben ha nem is kivételt, de némi finomabb rajzolatot igénylő területet, hiszen itthon a '80-as évek elejétől felnőtt és működött az első vállalkozói generáció, amelynek tagjai némi vagyont is felhalmoztak már, mire a rendszerváltáshoz elértünk. Ez a külföldön előszeretettel gulyáskommunizmusnak nevezett, élhetőbb változatú „létező szocializmus” magasabb szintű fogyasztást engedett meg, és még némi megtakarítás felhalmozását is lehetővé tette. Ez egyfajta újabb keletű fél-polgárosodáshoz vezetett, bár leginkább a Kádár-rendszerben soha teljesen ki nem veszett kispolgári attitűd fennmaradásának kedvezett. A rendszer alaptermészete ettől persze nem változott, nem különbözött a többi ide tartozó országtól, az önszerveződést, a civil életet keményen tiltotta – hogy aztán a legutolsó években ebben is oldódás következzen be.

Térségünk e nagy homogenitásából egy szempontból biztosan kitűntünk: nálunk volt messze a legnagyobb az államadósság, különösen a külső államadósság. A rendszerváltást követően többen megkísérelték feltárni, hogy miért és hogyan alakult ki ez a jelen-

tős adósság. Az általánosan elfogadott nézet szerint az adósság felhalmozódásának a végső oka a helytelen gazdaságpolitikai válasz volt a '73-as első olajárrobbanásra, amelyet egy világszintű kartell, az OPEC felállítása idézett elő. Az olajárak elszabadulása szignifikáns cserearányromlást idézett elő, amelyet csak jelentős kiigazítással lehetett volna kezelni. A másik opció volt a külföldi hitelfelvétel, amelynek felhasználásával modernizálni kívánták a gazdaságot. A '68-as gazdasági reform korábbi visszafordítása után a tervgazdasági illúzió újra hatásos ideológiának bizonyult. Ahogy azóta is a legtöbb közgazdász tartja: a felvett hitelek helytelen beruházásokra, és még inkább a rendszer valós gazdasági teljesítményét meghaladó túlfogyasztásra „égették el”.

Néhány elemzés emellett kimutatta, hogy a 20 Mrd USD körüli államadósság egy része bizonyosan az úgynevezett baráti országok (Angola, Vietnam, Kuba stb.) megsegítését szolgálta. Ezeket a pénzeket feltehetően a birodalmi központban osztották el, és, hacsak nem feltételezzük, hogy a szovjet elvtársak valamiért éppen ránk neheztelve aránytalanul többet allokáltak ránk, azt hihetjük, hogy ez a procedura a birodalom szolgálatába állított gyarmati erőforrás-kiszípolozás máshonnan ismerős formáját öltötte. A különböző szerzők 3 és 5 Mrd dollár közé teszik az ily módon felhasznált összeget, szerepe tehát nem lényegtelen: a teljes magyar adósságállomány 15-25%-át jelenthette. Ám ennyit valószínűleg a cseheknek is viselniük kellett.

Egy nemrég megjelent írás szerint nem a túlfogyasztás, hanem a helytelen időzítésű és deviza-összetételű adósság felvétele jelentette az igazi bajt. A tanulmány következtetése szerint az akkori jegybanki vezetés kétszer is ugyanabba a csapdába esett bele, mint a magyar háztartások a 2000-es években a svájci frank alapú hitelekkel. Azaz a kamatillúzió csapdájába: az alacsony kamat mellett felvett hitel devizanemében egy jelentős paritásromlás bekövetkezte lényegesen magasabb erőforrás kivonását jelentette, mint azt eredetileg tervezték.

Bár a szerzők valószínűleg túloznak, amikor a jegybank függetlenségének retrospektív visszavetítésével operálnak, akár-hogy történt is a pénzek felhasználása, egy dolog bizonyos: a rendszerváltáskor a miénk volt a legnagyobb adósságállomány. Minthogy már akkor is kis, nyitott gazdaság voltunk, ez a jelentős küladósság determinálta a gazdaságpolitikai mozgásteret.

Illusztrációképpen említhetjük, hogy az ország akkori exportteljesítménye kb. ötöde volt a mainak. A rendszerváltás körül a Szovjetunió szétesése és perifériájának meggyengülése miatt elvesztettük exportpiacainkat, ami lényegében azonnali fizetéseképtelenséget idézett elő.

Trianon, a nagy gazdasági világválság, a második világháború utáni szétvert, kirabolt ország, a külföldi adósság brutális növekedése a '70-es évek második felében, majd a '80-as évek elején, ami elvezetett az IMF-be való belépéshez – hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy az ország a XX. század végére gyakorlatilag ötször került csődbe vagy a csődöt közvetlenül megelőző helyzetbe.

A külföldi hitelezők szemében *ceteris paribus* bizony ez a magyar adósság évszázados története. Vissza is tükröződik ez azokban a hozamokban, amelyeket meg kell fizetnünk külföldi adósságunk után. A nyugat-európai, de még a dél-európai országokhoz képest is ez bizony egy lényeges komparatív hátrány. Ezért is nagyon sokat számít nálunk (is), hogy ki és hogyan finanszírozza az államadósságot. Ám ez a kérdés már átvezet a háztartási megtakarítások alakulásához.

Magyarország (akármekkora területű és akármilyen államformájú országról beszéljünk is az elmúlt százötven évben) alapvetően belföldi megtakarításokból nem volt képes finanszírozni gazdasága fejlődését. Természetesen ez is elég erős állítás, nem árt némileg árnyalni. Voltak olyan periódusok is ebben az időszakban, amikor nem vettünk föl külföldről hiteleket, illetve nem

érkezett az országba jelentős tőkebefektetés külföldről sem közvetlen külföldi tőkebefektetés, sem magyar vállalatok (akár töbssdei) megvásárlása formájában. Ezek a periódusok azonban az elmúlt másfélszáz évben inkább a kivételek közé tartoztak és tartoznak. Nem vettünk föl hiteleket (mert nem kaptunk), és nem ruháztak be nálunk külföldiek, mert bezárkóztunk.

A kiegyezés után következett egy hosszabb időszak, amikor döntően közvetlen tőkebefektetések formájában érkezett az országba a külföldi tőke. Ráadásul a tőkével együtt viszonylag nagy számban jöttek kívülről tőkések és vállalkozók. Vegyük észre, hogy az 1990-es években hasonló folyamat ment végbe. Jelentős számú külföldi érkezett az országba: kalandvágyó fiatal emberek néhány tízezer fős csoportja telepedett le akkor főként Budapesten. Magukkal hozták szakértelmüket, munkakultúrájukat, nemzetközi kapcsolatrendszerüket. Messze nagyobb jelentőségű volt ez a két periódus, mint az pusztán a számokból, a külföldről beáramlott FDI (*foreign direct investment*) adatokból látszik. Ezt a két időszakot és a bezárkózást leszámítva hazánk külföldről felvett hitelekéből finanszírozódott. És éppen ebben történt egy igazi fordulat a közelmúltban!

A magyarországi megtakarításállomány 2009 második feléve óta – egymást követő hét éve – nő, s ez már gazdaságtörténeti szempontból is említésre méltó időszak: a háztartások újra nettó megtakarítókká váltak, és évente a GDP több mint 5%-át „teszik félre”, takarítják meg. Azóta nem a külföld finanszíroz minket, hanem fordítva, az ország devizapozíciója látványosan megjavult! Ez a jelentős mérlegkiigazítás úgy ment végbe, hogy közben a társadalmi – amúgy közel sem erős – közmegegyezést nem rúgták fel, nincsenek lázadások. Véleményem szerint ez annak első jele, hogy kezd kialakulni egy polgári réteg, amely hajlamos a kiszámíthatóságra, az előrelátásra, a tőkeakkumulációra.

A magyarországi háztartási megtakarítások ezekben az években haladták meg a GDP mértékét, ma közel 1,2-szerese már a magánemberek pénzügyi vagyona az új értékteremtésnek. Ez közel 40 ezer Mrd Ft. Ám úgy érthetjük meg igazán ennek az akkumulációnak a mértékét, ha tudjuk, hogy ez az 1995-ös szintnek reálértéken a 2,7-szerese!

Két évtized alatt – annak ellenére, hogy több válságot és megszorítási hullámot is megértünk ebben a periódusban, hogy enyhén szólva is nagyon változó volt a gazdaságpolitika színvonala és eredményessége, hogy a jövedelmek közel sem emelkedtek reálértékben ilyen mértékben (sőt: volt egy hosszú periódus, amikor egyenesen süllyedtek) – nos, mindezek fényében kell igazán értékelnünk a fenti teljesítményt.

Azt állítom tehát, hogy bekövetkezett a polgári fordulat Magyarországon: az emberek megtakarítanak, felhalmoznak. Természetesen ez a társadalomnak arra a részére igaz, amely egyáltalán képes és hajlandó megtakarítani: ez nagyjából a középosztály, és attól felfelé, a lakosság bő egyharmada.

Jó megközelítést nyújt a magyar háztartások megtakarításának felső szegmenséről a Magyarországon tevékenykedő privátbankok teljesítménye. Az összesített jelentés szerint 47 ezer ügyfél 3300 Mrd Ft vagyonát kezelik ezen intézményekben. Azaz a pénzügyi megtakarítások állományának 8,5%-át a megtakarításokkal rendelkezők kb. 1,5%-a tartja a kezében. Az egy ügyfélre jutó átlagvagyon nem éri el a 70 millió Ft-ot ebben a legfelső vagyoni szegmensben. Ha megnézzük ennek a szektornak a fejlődési trendvonalát, akkor azt találjuk, hogy 2005-ben a privátbankárokra bízott vagyon még nem érte el az 1000 Mrd Ft-ot, amíg az ügyfelek száma meghaladta a 21 ezret. Azaz akkor az egy ügyfélre eső kezelt vagyon 43 millió Ft volt. Reálértéken az egy ügyfélre jutó vagyon nem sokat nőtt az elmúlt tíz évben.

Miközben azt tapasztaltuk, hogy a megtakarítással rendelkezők felső 1-1,5%-ának a magyarországi bankoknál elhelyezett

pénzügyi megtakarításállománya csak szerény mértékben nőtt, addig a top százba tartozó milliárdosok összvagyonja jelentősen „hízott”, mára meghaladja a 2600 Mrd Ft-ot. Jelenleg a mértékadó, ilyen jellegű listákra való feliratkozáshoz legalább 6 Mrd Ft vagyon kell – azaz valamivel kevesebb, mint 20 millió euró. Ugyanakkor a vagyonnal bíró elit tagjai között is megfigyelhető a vagyoni olló nyílása, szűkül a top 1000-ben a stabil és aktív inflow-val rendelkezők aránya.

Mértékadó vélemények szerint 1 millió euró fölötti pénzügyi megtakarítással kb. 12 ezer fő rendelkezik, míg 1 milliárd Ft fölötti megtakarítása kb. 800 honfitársunknak van.

Viszonylag kevesek vagyona gyarapszik reálértékben jelentősen, azoké viszont sokkal magasabb növekedési gradienssel, mint a megelőző időszakban. Kezd kialakulni egy olyan felső osztály – bár egyelőre még nagyon vékony szelet –, amely már európai léptékben is „focizik”. Nem egyedülálló jelenség tehát, hogy az első dollármilliárdosunk bekerült az elit klubba. Néhány tíz ember (család) igyekszik ugyanide. Ezenközben a régi vagyoni elit helyzete érdemben nem változik, vagyonuk reálértékben szerény mértékben nő. Akik képesek megőrizni a vagyonukat, azok számára a nyugat-európai felső-középosztálybeli lét, ha úgy tetszik, a polgárság kilátásai látszanak reálisnak.

Európai értelemben vett nagypolgárságunk ezekben az években alakul ki. Tagjai elsősorban kiváló állami kapcsolatok révén dinamikusán fejlődő vállalkozásokat magukénak tudó üzletemberek. Mögöttük ott találjuk azt a körülbelül 12 ezer embert, akiket már bárhol a világon vagyonosoknak tekintenek, akiknek 1 millió euró fölötti pénzügyi megtakarításuk van.

Két dolgot tegyünk ehhez hozzá. Magyarország Európában első a tekintetben, hogy az emberek 93%-a saját tulajdonú ingatlanában, házában vagy lakásában lakik. Ráadásul nálunk viszonylag alacsony a jelzáloghitelek aránya: a deviza lakás- (jelzálog-) hitelek sikeres kivezetése után újra a nagy „dorbézolás”

előtti szintre csökkent a lakossági eladósodottság. Magyarán nálunk a megtakarítások aránytalanul nagy része nem bankok által megterhelt ingatlanokban van felhalmozva. Ez nem jelentéktelen nagyságrend. A különböző széles sávban szóródó becslések középértékeként az éves GDP mértékével megegyező mértékű vagyontömegről beszélhetünk. Ha ennek pontos belső megoszlásáról nem rendelkezünk is megbízható statisztikákkal, annyi biztosan állítható, hogy a pénzügyi megtakarításokkal összevethető nagyságrendű vagyon áll ingatlanban. Nincs okunk feltételezni, hogy ez a jelentős vagyontömeg (megtakarításállomány) lényegesen más mintázatú, mint a pénzügyi megtakarításállomány. Összességében talán nem túlzás azt állítani, hogy a terheletlen magántulajdonú ingatlan vagyont – és az esetleges átfedéseket is kiszűrve – legalább 20 ezer főre becsülhetjük azt a réteget, amely legalább 1 millió USD vagyonnal rendelkezik.

A másik szempont: nem mindegy, hogy dollárban vagy euróban fejezzük ki ugyanezt a számot. A lebegő valutaárfolyamok világát a 2000-es években ismerte meg az ország lakossága. Fenti gondolatmenetemben váltogatva írtam hol dollárban, hol euróban a számokat – mikor milyen adatforrás állt a rendelkezésemre. Miután a cél nem a tudományos igény, sokkal inkább egy esszé formájában megírt, az alapvető tendenciákról beszámoló írás elkészítése volt, ennyi nagyvonalúság talán megbocsátható.

Összességében azt a következtetést vonnám le, hogy míg a Föld népességének kevesebb, mint 1,4 ezrelékét adjuk mi (Magyarországon lakó) magyarok – és részesedésünk megállíthatatlanul romlik –, addig a vagyonosnak tekinthető rétegünk még jóval ezalatt áll. Akárhogy számolunk is, legfeljebb fele, de inkább csak harmada a világlátnak. Ez bizony kifejezi, hogy a világnak nem a gazdagabb részébe tartozunk, és természetesen a szocializmus öröksége is benne van. Mindenesetre társadalmunkban az egyenlőtlenség – bármilyen meglepő is ez sokak-

nak – még mindig jóval kisebb, mint a világ legtöbb országában. Két dolog miatt érezzük nagyon bántónak ugyanakkor: egyrészt az elmúlt huszonöt évben a vagyoni különbségek nőni kezdtek, és ez mindenképpen feszítő érzésként jelentkezik. Másrészt a jó módúak táborán belül is jelentős a széttartás: a viszonylag kevés számú igazán gazdag gyorsulva távolodik. A bicikliversenyben a pelotonban lévők is hasonló keserűséggel érzékelik egyesek „szökési” kísérleteit. A mi bicikliversenyünknek viszont nincs befutója.

LAKATOS PÉTER

Generációs profilok – ahogy én látom

1961-ben születtem. Tizenöt évvel vagyok fiatalabb a Nagy Generáció törzskaránál. Rendszeres teendőim kapcsán (mind a tulajdonosi, mind a képzettségi) magyar értelmiség számos rétegével és korosztályával interakcióba kerülök:

- A Videotonban¹ majd negyedszázad alatt munkatársa és munkaadója voltam-vagyok az 1940 és 1990 között született korosztálynak, így módon számos vidéki kis- és nagyváros értelmiségi-polgári létébe nyerek bepillantást. A huszonöt év alatt sok száz mérnökkel, közgazdással, közép- és felsővezetővel dolgozhattam együtt.
- a Bravogroup (és előtte a Műszertechnika) egyik irányítójaként majd harminc éve a budapesti kis- és nagyvállalkozói lét, a számítástechnika, a telekommunikáció, a kiskereskedelem világára látok rá.
- A Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetségén (MGYOSZ) belüli tevékenységem során szinte minden gazdasági ágazat vállalati vezetőivel és tulajdonosaival kapcsolatba kerülök.
- Negyven éve bridzsezem, ennek során egy szűk, de kitűnően desztillált mintát kaptam a magyar polgárságról (kevés más

¹ A Videoton név alatt futó cégcsoport Magyarországon és Bulgáriában tevékenykedik, elektronika, szerelés, fém, műanyagfeldolgozás területen; mintegy 10 ezer embernek ad munkát, évente kb. 150 milliárdos forgalma van (a szerk.).

közegben lett volna esélyem tegeződve beszélgetni az 1930-as években született, akkor fiatal, tehetséges polgárokkal és polgárnőkkel a '70-es évek végén kezdett bridzs-karrierem során).

– Az Átrium patrónusaként az elmúlt néhány év megmutatta nekem, hogyan élnek, hogyan gondolkodnak a kultúra (abból is leginkább a színházi világ) jelesei és jeltelenjei.

Ez a keveseknek megadatott sokszínűség ritka mintavételi lehetőséget kínált a magyar polgárság és értelmiség elmúlt harminc évének empirikus megismerésére. Meglátásaim bizonyosan a saját, mérnöki és üzletemberi felfogásomat tükrözik; lehet, hogy értékeléseim nélkülözik a szakmai (társadalomtudományi) megalkozottságot, de még ezzel együtt is lehetnek relevánsak.

Ugyan Budapest közepén, szigorúan szakmailag (nem politikailag) sikeres családban nőttem fel, és kifejezetten jó iskolákba jártam, gyerek- és fiatalkoromban, egészen a rendszerváltásig nem igazán „jöttek szembe” velem a Nagy Generáció tagjai máshol, mint a kultúra világában. Nincs ebben semmi csoda; szüleim a háborút tizenévesként megélő, a háborúra, az azt követő évek-re és majd minden közösségi gondolatra erőszakkal fátylat borító és fittyet hányó generáció tagjai voltak, akiknek az önként viselt szemellenzők közé szorított látómezejéből kilógott a szamizdátos ellenzék és az Illés–Omega-világ. Az ő korosztályukból csak egyetlen szerző jelenik meg ebben a könyvben.

A Nagy Generáció a fénykorát a tágabb értelemben vett rendszerváltó időszakban (1985–1998) élte meg. Ők voltak a dinamikus fiatal középkorúak az értelmiségi lét minden területén, akiknek lehetőségük volt a régi rendszer keretein belül megszerzett tudással a saját területükön őrsgévváltást végrehajtani, a sok helyen még nem tudás és szakmai érdem alapján kiválasztott, tipikusan a '20-as években, a '30-as évek elején született akkori vezetést váltva.

Ha megnézzük a magyar tulajdonban lévő, a szabad piacon sikeres vállalatokat, meghatározó többségük a rendszerváltás környékén indult, és az akkori tehetséges második vonal tagjai (főagronómus, főtechnológus, főmérnök, külkereskedelmi vezető, kutatóintézeti, egyetemi középvezető stb.) alapították. Ez a csapat a nála idősebbekkel ellentétben már a '70-es évektől egy rendkívüli nyitást élt meg, és nemzetközi kapcsolatokat ápol.

Ebből a korosztályból kerültek ki multinacionális cégek első magyarországi képviselői, későbbi igazgatói, akik a közvélemény előtt önálló arcokként is megjelentek. Ők azok, akiket aztán a 2008-as válság környékén könnyebben irányítható, kisebb hatáskörű fiatalabbakra – gyakran külföldiekre – cseréltek. Ahogy egy érintett szellemesen mondta: a százas körtéket kicsavarták, és hatvanas foglalatokba negyvenes körtéket csavartak. E kötet szerzői közül húszan ebből a korosztályból valók, és ez az arány még akkor is magas, ha értelemszerűen az ünnepelt korosztálya kiemelt szerepet kap.

Az 1955–1970 között született értelmiségi generáció tagjai jellemzően állami vállalatoknál kezdtek (leginkább még csak azok volt elérhetők a végzősöknek), és a rendszerváltáskor nem voltak kulcspozícióban, jobbra az eseményekkel sodródtak. Kivételeket olyan területeken találunk, amelyek jellegüknél fogva nem is léteztek a rendszerváltás előtt. Ilyen például a pénzpiaci, tőzsdei, befektetési banki terület, ahol a Nagy Generáció képviselői értelemszerűen alig voltak jelen. A politika is hasonló terület, abban az értelemben, hogy az első generáció, amely a karrierjét már professzionális politikusként képzelhette el és valósíthatta is meg, ugyanaz a '60-as évek első felében született korosztály volt, mint amelynek tagjai a tőzsde indulásánál jelen voltak, a jelentős privatizációs tranzakcióknál közreműködtek. Talán még a számítástechnika az a terület, ahol a gyakori paradigmaváltások miatti piacújraosztások kapcsán szerephez jutott ez a generáció.

Ebből a ma jellemzően negyvenöt–ötvenöt éves korosztályból a művészetek és a tudomány világában is sokan kihullottak, pályaelhagyók lettek, és akik befutottak, azok is leginkább a kitarításukkal érték ezt el, viszonylag későn, hiszen a rendszerváltás utáni kavalkádban nem volt éppen nagy igény az új tehetségekre, mindenki el volt foglalva a túléléssel és/vagy a területszerzéssel. Elveszett generációnak látom ezeket az évfáradatokat, sok az elkeseredett értelmiségi, ők azok, akik jóval többet vártak a rendszerváltástól, legalábbis miután szembesültek vele, hogy tényleg megtörtént (és ezt nem 1989-re, hanem inkább 1993-ra tenném). Pusztán a biológiai kort figyelembe véve, ma ennek a korosztálynak kellene a csúcson lennie, még aktívan, de már sok tapasztalattal. Mégis ebből a korosztályból összesen heten vagyunk a szerzők között, de a mi közismertségünk, elfogadottságunk meg sem közelíti a Nagy Generációból származó szerzőkét. Meggyőződésem, hogy ez nem a válogatás szubjektivitása, hanem jól tükrözi ennek az elveszett generációnak a valós társadalmi súlyát, pontosabban súlytalanságát.

A következő nagyobb hullámnak azt a korosztályt érzékelem, amelynek tagjai a '90-es évek közepén, végzés után a frissen érkező multiknál kaptak jó ajánlatot (tipikusan az 1970–1980 között születettek tartoznak ide). Abban az időben nem tűnt túl vonzónak a saját vállalkozás indítása (a Bokros-csomag környékén járunk), a működő hazai tulajdonú cégek nagy többsége bizonytalan pozícióban volt, és a jövedelem számottevő részét a szürke valamilyen árnyalatában fizették ki, emellett az állami szektorban sem látszottak fényes karrierlehetőségek. Mindezek tükrében érthető, hogy az akkor frissen végzettek számára a multik lét, a külföldi betanulás volt a csáberő. Ebben a korosztályban vannak a Nagy Generáció (első házasságából származó) gyerekei. Nem rendelkezem elég információval, de úgy érzem, hogy ez a csapat – talán a sok domináns szülő miatt – nem

olyan meghatározó szereplője a magyar szakmai és közéletnek, mint gondolnánk vagy elvárnánk. Sokan közülük a külföldet választották, talán nem is annyira a lehetőségekért, hanem éppen a normális polgári élet nagyobb esélyéért. Ők azok, akik nem kényszerből vagy kalandvágyból költöztek ki, hanem mert a családból magukkal hozták a nyugodt, kiegyensúlyozott szakmai és privát élet igényét, de látták, hogy ez harcok, megaláztatások nélkül, könnyebben megvalósítható máshol.

A multinál kisebb-nagyobb karriert befutó, '70-es években született, mára már középkorú csapat meghatározó része beállt a mókuserékbe, elfogadta a kiszolgáltatottságot mint alaphelyzetet, és a közügyek, sőt a közösségi ügyek iránt jellemzően alacsony affinitást mutat. Hívószavaik a wellness, all-inclusive, musical, koktél, edzőterem, futás, gasztro...

Az 1980–1990 között születettek már a (rendszer-váltás utáni) pangás és a válság éveiben kerültek ki az iskolapadokból. Bennük (az itthon maradókban, és az esetleg hazatérőkben) látom a rendszer-váltás óta először azt, hogy esély van egy öntudatosabb, az egyéni stratégiák mellett a közösségi kérdések iránt is érdeklődő, abba előbb-utóbb energiát investáló csapat kialakulására.

Mindezek általánosságok – de hogyan is néz ki ez a mindennapi környezetemben?

A Videoton

A cég a globális piacon mozog, és a rendszer-váltás utáni nehéz helyzetéből folyamatosan egyre erősebb pozícióba került. A munkavállalók és a vezetők is vidéki nagyvárosokban élnek, éppen ezért a tapasztalataik jelentősen különbözhetnek a fővárosban hasonló helyzetben érzékelhető benyomásoktól.

A fenti rétegződés a Videoton felső- és középvezetői, valamint mérnöki állományában a következőképpen néz ki:

- 1992 elején, amikor átvettük a céget, a szüleim korosztálya nyugdíjba (ha kellett, korengedményes nyugdíjba) vonult. Úgy döntöttek, hogy nem keresik velünk az együttműködést. Egy részük kitűnő szakember, karizmatikus vezető volt, másik (azt hiszem, kisebb) részük inkább mozgalmi szerepe vagy a harmincöt évvel korábbi válogatási elvek révén, többnyire egyszerű sorból került magasra, de úgy érezték, hogy az új világ számukra kevés lehetőséget ad. Az adott feltételek között jól teljesítettek, de a piacgazdaság gondolata, a gyors változások kezelése többségüktől nagyon idegen volt.
- A Nagy Generáció, a mai hatvanöt-hetven évesek 1990 előtt középvezetők voltak, és ők már jelentős részben ugyanolyan kiválasztási elvek szerint kerültek a rendszerváltás előtt másodvonalbeli pozícióba, mint amelyeket mi magunk is alkalmaztunk volna. A Videoton a '70-es évek elején komplett tanköröket rekrutált a BME-ről, közülük is legjobbakat. Néhányan közülük már 1992-ben nemzetközi cégeknél keresték a boldogulásukat, de ebből a generációból választottuk ki számos cégünk első számú vezetőjét. Ők tipikusan 2010 és 2017 között vonulnak/tak vissza. Számunkra ők voltak a '90-es évek derékhada. Ebből a korosztályból kerültek ki természetesen a Videotonból a rendszerváltás körül kiszakadó magáncégek alapítói is. Közülük sokan máig sikeresek. Volt és van – természetesen nem uniformizált – képük a világról, máig összejeárnak magánemberként, és kifejezetten jó viszonyt ápoltak a korosztályukba tartozó munkatársaikkal. E korosztályból származó vezetőink gyerekei többnyire multinacionális cégeknél kezdték a karrierjüket, ott középkáderek váltak belőlük, nagyrészt itthon. A szülők kitartottak a Videoton mellett, de annyira nem bíztak benne, hogy a gyerekeik sorsát is összekössék vele.

- A saját korosztályom (1955–1970) két részre bontható. A fiatalabb évfázatok nem mondhatók erősnek a Videoton vezetésében. Ennek egyik oka, hogy a cég 1986-tól már lejtmenetben volt, nem tudott és nem is akart jó ajánlatot tenni az évfolyamok legkiválóbbjainak, sőt alig volt munkaerő-felvétel. Az idősebb (1955–1960-as) évfolyamok között még volt számos tehetség a cégben, és bár közülük sokakat elvittek a Nagy Generáció tagjai a saját cégekhez alkalmazottnak, szerencsére néhányukat sikerült a hierarchia alján idejekorán észrevennünk, és elég hamar kiemelniük. Rájuk is jellemző a tiszta világlátás, de ezt jobbra megtartják maguknak, közel sem élnek akkora társasági életet, mint a mai fiatal nyugdíjas generáció élt és él.
- Az 1970–1980 között születettek közül kevesen kezdték a karrierjüket a Videotonnál, hiszen tulajdonképpen a 2000-es évek elejéig a vállalat elműködgetett az 1990 előtti szakemberekkel is, mert a rendszerváltás utáni összeomlást követően számtalan pozícióban túlképzett munkatársakat mentett át a rendszer. Az „átmentettek” egyébként az 1950–1970 közötti korosztály kevésbé kimagasló vagy más okból kevésbé mozgékony tagjai voltak. Az 1970–1980 között született korosztály tagjai főleg multikhoz kerültek, nehéz őket kikökkenteni az ott tapasztalt silőszemléletből. Ebben a korosztályban a belső neveléssel eddig sokkal sikeresebbek vagyunk. Amennyit ebből a korosztályból látunk, az az, hogy nem nagyon élnek társasági életet, és vagy szinte teljesen immunisak a közügyek iránt, vagy csak egyszerűen nem nyílnak meg. Ebben a korosztályban sokak számára egy magyar cég maga a mocsár és a kilátástalanság volt, amikor elindultak, és sokan nem is szembesülnek ezzel szívesen, hogy egy hazai cég, ha kicsit zöld és savanyú is, de a döntési és stratégiai lehetőségek sokkal szélesebb spektrumával rendelkezik, mint egy hatalmas multi hazai gyára. Nagy párhuzamosságot érzek ezen szemlélet, a közügyektől

való távolságtartás és a közös dolgaink megváltoztathatóságába vetett hit hiánya között.

- Sokkal optimistább vagyok a karrierjüket most kezdő csapat azon tagjait illetően, akik komoly képzettséggel és tehetséggel is úgy döntenek, hogy itthon képzelik el a jövőjüket. Most először találkozunk a pályakezdők krémjéből olyanokkal, akik tudatosan keresik a helyüket egy magyar cég vezetésében. Ennek a korosztálynak a Videotonban dolgozó szülők már ajánlani merik, hogy érdemes itt próbálkozniuk. Még kevesen vannak, de úgy tűnik, hogy ez a korosztály nyitottabb a személyes életén túlmutató összefüggések megértésére. Ezek a megfigyelések még messze nem bizonyítják, hogy a Nagy Generáció után ez lesz az első olyan korosztály, amelyik nagyobb társasági életet él, esetleg szerepet vállal civil kezdeményezésekben, de azt gondolom, ennek az esélye az ő esetükben nagyobb, mint a korábbiaknál volt.

A Bravogroup²

Ellentétben sok más szakmával, itt a Nagy Generáció dominanciája sokkal kisebb. Talán azért, mert a '80-as évek elején elindult jó néhány cég (pjt-k, kisszövetkezetek) közül a rendszerváltás utáni éveket kevesen éltek túl, hiszen az ő üzleti modelljüket is megrengette a rendszerváltás. E szektor állami nagyvállalatait nem sikerült (valószínűleg nem is lehetett) úgy privatizálni, mint a feldolgozóipariakat, így ebben a szakmában (a szakma nagyon gyorsan változó és fejlődő jellege miatt) viszonylag egyenletes lett a tulajdonos-vállalkozók korfája az 1960-ban és 1990-ben

² A Bravogroup csoport 15 céget foglal magában, a mobilkereskedelemben, a számítás- és irodatechnikában működik, mintegy 500 embernek ad munkát Magyarországon, Szlovéniában és Horvátországban, éves forgalma kb. 70 milliárd forint.

születettek között (utóbbiak persze leginkább a ma divatos start-upoknál vannak).

A saját csapatunk szempontjából ez úgy alakult, hogy a '80-as évek második felének feltörekvő ifjúsága, a Nagy Generációt követő nemzedék leginkább saját vállalkozást indított, és a tehetségesebbek önálló lábra álltak, kiléptek tőlünk. A maga módján összhangban a Videotonnál tapasztaltakkal, a '90-es évek elején-közepén nem minket választottak a sztárok, de ellentétben a Videotonnal, ezen a területen volt felvétel. Így nagyon tehetséges és szorgalmas, de a multik világával saját akaratukból, vagy az uniformizált felvételi kritériumok miatt nem kompatibilis munkatársakkal indítottuk az újabb és újabb területeket. Az ilyen munkatársak lojalitása és bizonyos területeken kimagasló tehetségé bőven kárpótolt minket azon személyiségi korlátokból adódó hiányosságokért, amelyek miatt a nemzetközi nagyvállalatoknál nem, vagy kevéssé voltak szívesen látva. Összességében a ma negyven–negyvenöt év közötti korosztály nem képvisel megfelelő súlyt sem a szabadpiaci körülmények között sikeres vállalkozók között, és e korosztály nemzetközi cégek vezetői posztjára került képviselői között is kevés a markáns szakmai és/vagy közéleti profilt kialakító szereplő az idősebb generációkhoz képest.

A bridzsélet

1977-ben kezdtem versenyszerűen bridzsezni. Ez akkor is inkább értelmiségi elfoglaltság volt, de azon belül nagyon széles spektrumot képviselt a mintegy ezeröt száz ember. Itt ismertem meg az 1930-as években fiatal, kifogástalanul viselkedő, de az életől megtaposott úriembereket, akik az egyébként csak könyvekből ismert úri világ számomra utolsó képviselői voltak, és akiktől tanulva igyekeztem bridzstudásomat elmélyíteni. Nem meglepő módon, itt is a Nagy Generáció lett évtizedekre a meghatározó.

Amikor a '60-as években a bridzs a „tiltott és tűrt” határáról a „tűrt és támogatott” határára került, és el lehetett kezdeni rendszeres nemzetközi megmérettetéseken részt venni, úgy vált egyetemi körökben divatossá a játék. A '40-es évek közepén születettek számára ez (sok helyen a szülők által is támogatott) közösségi és intellektuális élményt, kitörési lehetőséget jelentett. Ez egészen az '50-es évek első felében születettekig tartott. Valahogy úgy alakult, hogy csakúgy, mint a sikeres vállalkozók között, a bridzsben is jóval gyengébb az 1955–1970 között született generáció. Két okot tudok megfogalmazni: egyrészt a rendkívül erős Nagy Generáció mögött kevés volt a levegő (itt hatvanévesen még nem feltétlenül kell a szeniorok között indulni), másrészt ennek a korosztálynak már a 80-as években is sokkal kisebb volt a társasági kohéziója. A későbbiekkel illetően nehéz párhuzamot vonni, mert a bridzs nem a XXI. század játéka, ezért hanyatlik (túl sok a belépési küszöb eléréséhez befektetendő munka, és sokkal több a szabadidő eltöltéséhez rendelkezésre álló alternatíva). Ezzel együtt más országokban a ma ötven és hatvan közötti korosztály sokkal erősebb, mint nálunk.

Az MGYOSZ

Az MGYOSZ vezetésének csak néhány éve vagyok tagja, de helyzetemből adódóan és a Videoton tagsága miatt a rendszerváltás óta viszonylag közelről látom a tevékenységét. Itt is a Nagy Generáció tagjai a meghatározó személyiségek, de nincs ez máshogy a VOSZ, és más fontos munkaadói szervezetek esetében sem. A stabilan sikeres magyar vállalatok alapító-vezetői jobbra ebből a korosztályból kerülnek ki (van persze néhány sikeres vagy tragikusan kényszeredett generációváltás), illetve a civil tevékenységre még mindig leginkább ők nyitottak. Ezek az érdekképviseletek is a rendszerváltás környékén alakultak ki, és az akkor

erejük teljében levő negyvenesek alapították őket. Az alapítók jobbára maig pozícióiban vannak (azért nem írom, hogy tartják a pozícióikat, mert lényegében nincsenek kihívóik), erős személyiségek, és az őket követő generációkból nem jöttek igazi trónkövetelők. Ennek csak egyik oka, hogy az elmúlt tíz-tizenöt évben kevés a szabad piacon elindult sikeres új vállalkozás, hanem az is, hogy a mai negyvenes és ötvenes korosztálynak sokkal kisebb az érdeklődése a közösségi ügyek iránt. Így a megfelelő színvonalú, kompetenciájú, elfogadottságú generációváltáshoz nincs meg az utánpótlás. A mai harminc és hatvan közötti korosztályt szinte lehetetlen bevonni az együtt-gondolkodásba. Ennek számos vélt okát már felsoroltam, de fontos hangsúlyozni, hogy az elmúlt húsz évben elindított sikeres magyar vállalkozások igen nagy része olyan erős interakcióban, sőt sokszor szimbiózisban van az állammal, hogy önálló, független civil tevékenység, a véleményük független kialakítása és képviselése fel sem merül bennük.

Itt is sokat remélek a start-up-generációtól, akik eleve globális szintéren képzelik a megmérettetésüket akkor is, ha a vállalkozásukat itthon indítják és tartják.

A színház

Ellentétben az eddigi említett területekkel, itt sokkal strukturáltabban, kiszámíthatóbban történt a vezetésben a generációváltás. Ez talán azzal függ össze, hogy itt (ugyanúgy, mint számos szabad értelmiségi területen, például az egészségügyben és az oktatásban) mintha közel sem jelentett volna akkora cezúrát a rendszerváltás, mint másutt. A struktúrák megmaradtak, a rendszerek átbocsátóképessége sem változott jelentősen.

Milyen általánosításokat engednek meg vajon a fenti többoldalú, de békaperspektívájú megfigyelések?

A Nagy Generációt követő értelmiségi (különösképpen pedig gazdasági elit) korcsoportok jóval kevésbé érdeklődnek a közügyek iránt, kisebb társasági életet élnek, mint elődeik. Ez talán a '68-as generáció hozzáállását is tükrözi. Ők sem alakítottak ki a saját generációjukon átnyúló élénk kapcsolatrendszert, amely segíthetett volna a közösségi gondolatok átörökítésében.

Jelentős a főváros és vidék közötti űr. A piacon (és nem az állami megrendelések terepén!) sikeresen teljesítő vállalatok meglepően nagy része a fővároson kívül van, és ezek jobbára szigetszerűen működnek, nincs igazi ráhatásuk a rendszerszintű kérdésekre, igaz, nem is ambicionálják az országos ismertséget, befolyást, beleszólást. Nincs nagy bizodalmuk a fővárosi „kavarásokban”.

Ez utóbbi bizalomhiány a ma jelentős hatalommal bíró politikai csoportosulás vezetőire is jellemző.

Az „elveszett” (1955–1970) és az „all-inclusive” (1970–1980) generáció már mindenképpen egy fajta űrt hagy maga után a magyar elitben. Az elmúlt tizenöt év kudarcainak és sikertelenségeinek egyik okát éppen abban látom, hogy e generációk élcsapatai a legkülönbözőbb okokból bár, de nem vették ki megfelelően a részüket a közgondolkodás alakításából, és nem tudtak a piacgazdaságban és több más területen megfelelő súlyú, megfelelő önbecsülést adó pozíciókat elfoglalni. Természetesen kivételek vannak, de arányaiban feltűnően alulreprezentáltak ezek az évjáratok. Nem csoda, hogy ezekből a generációkból nagyon kevesen hisznek a teljesítmény és a siker közötti szoros korrelációban.

Ma még nehezen értékelhető, de mindenképpen érdemi következménye lesz annak, hogy a mai húsz és harmincöt év közötti generáció kiemelkedő képességű tagjai nagy számban távoznak/távoztak külföldre. Sokan közülük nem is megélhetési okokból, és nem is amiatt, mert szűkebb szakterületük csak külföldön művel-

hető megfelelő színvonalon, hanem kifejezetten az élhetőbb, kiegyensúlyozottabb, kiszámíthatóbb környezet miatt döntöttek a távozás mellett.

Sokat remélek az 1985 és 1995 között születettektől; azonban óvni szeretném őket attól a ma sokfelé divatos szemlélettől, miszerint bárki, akinek az elmúlt huszonöt évben bármihez köze volt, bármiben sikert ért el, az automatikusan hiteltelen. Ez a felfogás tovább konzerválná a generációk közötti vertikális együttműködés hiányát.

Nekünk, az idősebb generációk képviselőinek viszont azt kell tudomásul vennünk, hogy miután az utóbbi tizenöt év a mi vezényletünkkel tényleg nem sikerült valami fényesen, nem mi fújjuk a passzátszelet.

Örülünk, ha kikéri a véleményünket, odaülhetünk az asztalhoz, de kerüljük el azt a fiatalok számára elfogadhatatlan üzenetet, hogy majd mi fogjuk bevonni őket. Örülünk (és várjuk el), hogy ők vonjanak be minket.

Státus és stílus

VALLÓ PÉTER

A kincs, ami nincs

Kap az ember egy roppant szívélyes, – nyugodtan állíthatom – baráti felkérést: írjon kb. kétezer-ötszáz szót a *magyar polgár*-ról. Első hallásra nem olyan ijesztő. Bár egy ilyen cikkecskével nyilván nem lehet bekerülni az önreflexív magyar irodalmi irány legfontosabb alkotói közé, de miért is ne. Olyan nagy gond nem lehet belőle.

Sajnos az első lelkesedés után – eufóriának azért már ezt sem nevezném – a valóság elkezdi határozott, ám igen ellenszenves és romboló munkáját. Ugyanis a *magyar polgár* mint tétalcím aligha lenne az érettségizők kedvence. Akadémiai székfoglaló témájaként se nagyon elképzelhető, és igen, még egy vacak kis cikket sem szívesen ír e tárgyban az ember – kivéve, ha baráti kényszerítés áldozata. Mert akkor persze keservesen, de belevág.

A téma népszerűtlenségének oka nyilván az, hogy a *magyar polgárral* foglalkozni olyan, mintha egy háborús társasjátékban venne részt az ember, amelyben a másik fél teljes megsemmisítése a cél. Dobálja a kockát, és minden kockaoldal valamilyen ellenállást, még rosszabb: ellentámadást szül. Valamilyen lövész-árokba, aknamezőre terel. Már a *polgár* szó is egy tűzfészek, a *magyar* meg, mint jelző előtte, igazi „level up” ebben a harci játékban. Mindkét szó rendkívüli módon erodálódott, eredeti jelentésükre már csak nyomokban emlékeztetnek, és ráadásul ahány alkalmazó – annyi gépkarabély. (Lásd Esterházy Péter: *A szavak csodálatos életéből*.) Józan gondolkodású, egészséges élet-

ösztönű ember megpróbál egyáltalán nem gondolni arra, hogy mi a fene is van manapság a *magyar polgárral*. Rém-téma.

Dacára a felvetés szerintem elrettentő mivoltának, a *magyar polgár* mégsem feltáratlan, szűz terep, irodalma jelentős, tudós koponyák hosszú sora foglalkozott vele, át a századokon. Írtak róla komolyan, írtak szellemesen, külön a budaiak, külön a pestiek, és komoly filozófiai, szociológiai apparátus veszi körül, mint csillagot a bolygótermelék.

Csakhoggy egy magamfajta, gyakorlati pályán evickélő embert, aki történetesen színházrendező, akkor is zavarba ejtenek a német filozófiából kölcsönvett terminus technicusok, ha véletlenül érti őket. Túlságosan elvontak. A színházrendező csak és kizárólag megtapasztalhatóan valós, kézzelfogható építőelemekből rakosgatja össze, amit tud: szövegből, zenéből, emberi jelenlétből, beszédből, díszletekből, kellékekből, fényekből és hangokból, és ezekből csak nagyon szerencsés esetben születik valami egységes műalkotás, ami egyszerre fizikai és szellemi.

Egyszóval a színházrendező a nélkülözhetetlen fantázia mellett nagyon is rá van utalva a tapasztalatra. És valahogy a teljesen tudománytalan, szubjektív tapasztalat azt a nyilvánvaló sületlenséget duruzsolja az ember fülébe, hogy minek valami olyannal harciasan foglalkozni, minek valami olyasmi ügyében konfrontálódni, ami voltaképpen nem is létezik.

Vagyis, hogy a *magyar polgár* nincs is.

Csak azoknak üzenem, akik a fentiekre rögtön leszögeznek: a tudományosság nem tud mit kezdeni az ilyen marhaságokkal, hogy az ornitológusok, mikor már nagyon-nagyon régen nem láttak a távcsöveikkel egy bizonyos madárfajból egyetlenegy egyedet sem, szomorúan publikálnak egy lemondó sóhaj, hogy a faj bizonyára kihalt.

A *magyar polgár* létezésének legendáját szerintem az tartja életben, hogy egy nagy rakás ember önmagát annak tartja. Olykor én is „magam magam”. De nagyon gyorsan elhessegetem ezt

az egyébként jóleső érzést, tudva, hogy egy komolyabb, objektívebb vizsgálatot biztosan nem élne túl. Olykor nemcsak magamagát tartja *magyar polgár*nak sok-sok ember, gondolom, leginkább felvágásból, de nagyon jóindulatúan a környezetében élők egyikét-másikat is. Nyilván hízelegni akar nekik, vagy szerezni akar számukra egy jó napot. Mert valljuk meg: a magyar társadalom egy nagyon kicsike, viszont elég hangos, amúgy a taccsvonalra vagy a cserepadra kényszerített része számára a *magyar polgár* egy jól csengő, komoly, a saját identitásának meghatározásához nélkülözhetetlen fogalom.

Itt megint megjegyzem, hogy az unikornis vagy a sellő attól a sajnálatos ténytől, hogy nem jön (úszik) velünk szembe a gidresgödrös Széll Kálmán (Moszkva) téren, még nem kevésbé vonzó és szerethető tagja gondolkodásunk szárnyaló körének, mint azok, akik tényleg léteznek. Sőt!

A *magyar polgár* a magyar valóság „de jó volna, ha lenne” kategóriájába tartozik (most kéne egy tudós, egy jó kis kreált német fogalommal!), és ebbe a gyűjteménybe nagyon sok minden bekerült a hősi századok során. Ide tartozik például az „egyetlenegy, minden magyar honpolgár számára elfogadható, támogatható, átélhető és szerethető, akármilyen aprócska, de mégiscsak közös nemzeti ügy” is. Sajnos ez a kategória legmutatósbabb eleme, messze lepipálja a *magyar polgár* hiányát.

Lehet persze publikálni tudományos elemzéseket, statisztikákat – minden tiszteletem ezeké –, amelyekben „schwarz auf weiss” bebizonyítják, hogy a *magyar polgár* igenis létezik, létezett, és – húúú... micsoda vágyak mozdulnak ilyenkor – létezni fog.

De az a honfitársunk, aki megpróbálta akár csak egyetlen egy pillanatra is igazi polgárnak érezni magát, különösen a világnak egy olyan helyén járva, ahol garantáltan, hitelesen léteznek valódi polgárok, akkor – ha tehetős, ha szerény jövedelmű, ha művelt, ha csak sznob, ha éppen jól pozicionált, ha outsider, ha a „jó” oldalon áll, ha az „ellenséghez” tartozik – nos, érezni fog-

ja, hogy belőle valami hiányzik. Lehet, hogy csak valami egészen apró dolog, és az is az elvont fogalmak körébe tartozik a barkochbában, de hiányozni fog. Vagy, hogy nála valami nem úgy van, ahogy a nagyvilág, a világtörténelem minőség-ellenőrző pecsétjével lestemplizett, hitelesített, igazi polgárnál lenni szokott, ahogy annak lennie kell.

És ez az alig észrevehető kis érzés romba dönt minden tudományos állítást. Aki elhazudja, hogy ő is érezte, csak magát csapja be. Az magára vessen.

Ez az érzés a magyar „majdnempolgár”-t elbizonytalanítja, csalódottá teszi. Nemzetéhez tartozásának büszke érzésébe belevegyül egy kis keserű görcsösség, egy kis önbizalomhiány, egy kis kirekesztettségérzés, egy kis kisebbségi komplexus, amit aztán kivagyisággal, hangoskodással, olykor egy kis bunkóskodással próbál meg palástolni. Vagy csendesen és depresszíven magába roskad. Hasonlítgatni kezdi magát az igaziakhoz, a stemplizettekhez, és ebben az összehasonlításban – úgy érzi – alulmarad. Nem tartja magát eléggé felszabadultnak, eléggé önazonosnak, önmaga polgár léte valahogy nem tűnik olyan evidensnek, mint az igaziak számára a sajátjuk. Szinte az első pillanattól kezdve félelmek kezdik gyötörni: ha most ebben a pillanatban tényleg polgár is, vajon az marad, az maradhat-e a következő pillanatban? Egyáltalán jó ötlet volt-e ez az egész polgárlétre ácsingózás, nem lesz-e ebből baj? Stb.

Persze „majdnempolgár”-i frakciójának megfelelően, ott, az igaziak között előrangíthat egy nagy köteg pénzt, vagy fejből idézhet egy pár sor Walter von der Vogelweidét („Besitzbürger” vagy „Bildungsbürger”), de ez csak ront a helyzetén. Az igaziak majd fura pillantásokkal figyelik: mindez mire föl, mit is akar ez bizonyítani, kinek, és főleg miért?

Szinte hallom az ellenvetést: a fiatalokban már nincs meg ez a görcsösség, mint azokban, akik életük derekába kapták a rendszerváltást. Dehogyan nincs. Csak kérdezzék meg őket!

A továbbiakban a *magyar polgárt* MP rövidítéssel jelölném, hogy ne kelljen olyan sokszor az egészet leírni. Nyájas olvasóim nyilván nem keverik majd az angol Member of Parliament MP rövidítésével, mert tudják, hogy az tévútra vezetné őket. Bár fantomléte ellenére a mi MP-nknek is, a magyar történelemben nagyon sokszor létezett és papíron ma is létezik parlamenti képviselője, pontosan az az egyik legnagyobb gond: hogy azok az MP-k, akik ott bent kvaterkáznak, sem igazi MP-k. Ha másokkal együtt ők is igaziak lennének, össze is dőlne ezen kis írás gondolati építménye.

A már említett MP-irodalom egy része azt sugallja, hogy ha olykor-olykor éppen nem lehet is észlelni, ha kihaltnak tűnik is, egyrészt valamikor igenis létezett az MP, másrészt meg ebben az ügyben is vár ránk a fényes jövő. Csakhogy ugyanennek az irodalomnak a másik fele meg azt szuggerálja belénk, hogy egyrészt ami ránk vár, azt jobb nem is emlegetni, másrészt meg a múltban sem létezett az MP, csak már akkor is nagyon vágytak arra, hogy létezzen. Mert ez a bizonyos „de jó volna, ha lenne” szinte a legáltalánosabb kategória sajátos nemzeti valóságunkban.

Ki tehet itt igazságot? Hol lehet olyan szavahihető és körültekintő, olyan biztos ítéletű szemtanút találni a magyar múltban, jelenben, s ha így megy tovább, a jövőben, aki nem tartozik ide vagy oda, akinek senki nem vonja kétségbe az objektivitását, és aki megesküszik a hozzátartozói életére, hogy semmilyen érdeke nem fűződik ahhoz, hogy kijelentse: ő igenis látott, lát, látni fog makulátlan, hibátlan MP-t? És vajon benne lesz-e még a következő évi történelem- vagy irodalomkönyvben e szemtanú neve és e nyilatkozata?

És elnézést! Az MP mint fogalom amúgy sem egyetlenegy egyedet kíván jelenteni. Gyűjtőfogalom. Emberek sokaságát kell érteni alatta, egy egész társadalmi réteget – boldogabb társadalmakban egy egész osztályt. Mert elismerem, lehet, hogy mutatóban, olykor-olykor szembejön velünk valaki, aki megté-

vesztően olyan, mint az MP lenne, ha volna. Olyan kívül, olyan belül. Fantasztikus a CV-je. Van úgy is, hogy több ilyen „látszatpolgár”, „majdnempolgár” is akad, de mikor aztán észreveszszük rajtuk is az alig láthatóan aprócska kis gyártási hibát, ők is inkább csak felerősítik az MP-vel kapcsolatos általános rossz érzést.

Hogy az MP mitől csak majdnem, és miért nem teljesen hibátlan? Hogy miért nem alakult ki tökéletesre a legutolsó összetevőjéig? Ennek megértéséért az előbb általam – az ornitológia kivételével igazságtalanul – lesajnált tudományosság nagyon sokat tett. Ez az a bizonyos MP-irodalom, ez az a bizonyos bolygó-törmelék. Egy szerintem nem létező valamivel pontosan olyan elszántsággal foglalkozott, foglalkozik, mint nyugati társai az igazival. Könyvtárak polcait töltik meg a munkák, amelyek a „majdnem-létezés”, „az éppen csak hogy nem sikerült, de...” bizakodás, és az „ott rekedt meg az egész, egye a fene, amikor...” keserűség tényeinek, érzésvilágának, örömének és bánatának minden rejtett értékét feltárják. Csodálatosan gazdag fejezete ez a magyar tudománynak.

Persze eddig úgy tűnhet, mintha az MP kudarc történetéről mint valami megfoghatatlan, képzeletbeli valamiről írnék. Pedig minden nagyon konkrétan a szemünk előtt játszódik. Tisztán látjuk, tapasztaljuk, hogy az MP igenis szívesen lenne, ha hagynák, hogy legyen. Vagy pontosabban, ha hagynánk, hogy legyen. Ha akkor, amikor már majdnem úgy van, hogy lesz, nem tennénk meg mindent, hogy mégse.

Ez persze megint teljesen tudománytalan, de miért nem vált elfogadottá, közkeletűvé az a gyakorlatból pedig oly jól ismert tény, hogy az MP nem kíváncsi társadalmi jelenség lenne, ha volna. Hogy gyorsan butuló (lebutított) nemzetünkben a háta közepére se kívánja szinte senki. Csak nagyon kevesen ambicionálják a létét, és azok se túl elszántan, meggyőzően. Mint akik tudják, hogy úgyse lesz az egészből semmi, most se, máskor se. A többség nem

akarja. Vagy nem is tudja, de nem akarja. Vagy nincs rá módja, hogy akarja. Vagy akarja, de nem úgy akarja, és úgy meg nem megy. Vagy éppen hogy tesz az egészre, és ez az akadály. Meg hogy a politika sem akarja. Magyaroknak és polgárainak nevez egy csomó mindent, de nem akarja. Vagy majd megmondják az ilyen meg olyan oldali tudósok, hogy az ő oldaluk szerint mi a hivatalos kánon.

Pedig az MP létrejöttéhez szükséges minden alkotóelem meg lenne. Vagy mégsem? Már réges-régen elindulhatott volna társadalomhódító útjára. Ehelyett e státus várományosai, a jelen és a jövő magyar MP-i elindulnak kifelé az országból. Már egy egész társadalmi rétegnyi van kint belőlük. Hát igen, egy újabb tisztelgés a tudománynak: ez az anyagmegmaradás törvénye.

Befejezve a szavakkal való játszadozást – komolyan gondolom, hogy a századok során igenis összegyűlt az a valami Magyarországon, ami a polgárt polgárrá teszi. Hogy ezekből az építőelemekből mégsem alakulhatott ki a magyar polgárság, hogy mégsem válhatott a magyar társadalom meghatározó tényezőjévé az MP, annak számos okát még a magamfajta, nem tudományközeli emberek is tisztán látják.

Vegyük elsőként a kontinuitás teljes hiányát. A folyamatosság ilyen fokú nem-meglétében, ami nálunk tapasztalható, nem lehetséges, hogy bármi is kialakuljon, kivéve „az előzőnek az utána jövő általi megszüntetése” gyakorlatát. Mikor már majdnem megszületik, kialakul, létrejön valami, akkor mégsem lehet. Mert akkor a magyar történelemben, a magyar társadalomban és a magyar közgondolkodásban és a magyar művészetben és a magyar strandpapucspiacon jön valami teljesen új, valami más, és az nagy bizonyossággal azt állítja, hogy ami addig volt, az csak volt, az nem folytatható, és ha mégis létezik egyáltalán valami hivatkozási alap, ha volt olyan strandpapucs, ami mintának alkalmas, azt utoljára a középkorban hordták, és ahhoz kell visszanyúlni.

A tisztelt Szerkesztők – akiket nyilván a jó szándék és nem az én tudatlan személyem felvilágosítása vezetett – küldtek is egy tömör emlékeztetőt az MP fogalmáról, és bizony abban is szerepel, miszerint a polgárosodáshoz igény lenne valamiféle állandóságra. Hogy az MP érdekelt lenne például az intézményrendszer stabilitásában. Még szerencse, hogy nem alakult ki, mert most nagyon fájna az oldala a röhögéstől.

Vagy hogy létezne orientációja: mondjuk nyugatos. Arról a bizonyos, már szinte közhelyszerű kompról mindig a már „majdnempolgár” potyog le elsőnek, ahogy az parttól partig vetődik. És ha még csak kelet és nyugat között sodródna ide-oda a komp! Még ráncigálják is teljesen rendszertelenül. A „majdnempolgár” meg mit csináljon! Nem bírja a dülöngélést. Hányingere lesz. De ez sem igaz. Egyrészt már annyira hozzászokott, hogy nem lesz, másrészt hol vannak már az elvek, a tartás, hol van már a hányinger! Igenis bírni szeretné, bírni akarja ezt a holidayholodát, megpróbálja menteni addigra megszerzett anyagi és szellemi javait, de mindig szörnyűek a veszteségek, és kezdhet mindent előlről.

Illetve ő nem kezdhet, neki nem is hagyják, elkezdi valaki más. Neki magának mennie kell, hogy mások próbálkozhassanak, persze ők is csak rövid ideig. Egy, a históriába kerüléshez túl rövid pillanatra ők gondolják úgy, hogy íme: felvirradt az ő napjuk, és végre-valahára belőlük stabilan kialakul az MP-k rétege, majd osztálya. És akkor ők nyugodtan hajókélezhetnek a magyar történelem tengerén az idők végezetéig. Aztán hirtelen zsupsz – és ők is mennek a vízbe (levesbe, lecsóba stb.), miközben a komp újra meg újra rángatózva irányt vált.

Magyarországon a leghosszabb korszakok, amilyenekből a XX. század kettőt is produkált, és a következő ilyen, aminek – hiába is rémüldözünk – lehet, hogy mi itt a XXI. században, most az elején vagyunk, kb. harminc évig tartanak. Addig húzza egy igazán stabil rezsim errefelé. Ez bizonyosan több, mint a már emle-

getett strandpapucsok élettartama, de lényegesen kevesebb, mint azok az évszázadok, amelyek, mondjuk az angol polgárság kifejlődéséhez rendelkezésre álltak. És nemcsak az időhiány a gond, hanem az is, hogy ezek a történelmi léptékben tiszavirág életű politikai berendezkedések – azért ne tévedjünk, egy-egy ilyen „kivirágzásra” egy-két generáció egész élete, boldogsága tökéletesen rámegegy –, nos, ezek a „korszakok” jellegüknél fogva nem polgárságot teremtenek, hanem klientúrát.

A kliens pedig nem történelmileg jön létre, hanem prompt létrehozzák, és léte-nemléte egy selyemfonálon (selyemzsinóron) függ (rángatózik) a mindenkori politikai hatalom bábjátékos kezében. A kliens nem nemzedékről nemzedékre gyarapodik, hanem azonnal, amint tudja, megszedi magát, amíg hozzájutatják a forrásokhoz, vagy amíg engedik neki, hogy lopjon – bocsánat, ügyes legyen. A kliens kulturális tőkét sem halmoz fel, hanem legfőlőbb bespájzolja az éppen „trendi” kulturális terméket, amellyel arra a kis időre amúgy sem érdemes érzelmi viszonyt létesítenie, mert abból úgysem lesz „családi ezüst”, hiszen őt és övét és örököseit és emlékét úgyis elsöpri a következő klientúra.

Szárnyaló lendülettel írtam volna *A magyar kliens* című cikket – ha arra kérnek fel a szerkesztők. Ahhoz lett volna konkrét tényanyag rogyásig, nem csak ez a ködös bizonytalanság, amely az MP fiktív létét lengi körül. A magyar kliens, bár rendelkezik bizonyos, a polgárra emlékeztető attribútumokkal, nem polgár. A polgár egyenes gerinccel jár a világban, a kliens meghajlítottal.

És bár akad hazánkban egy-két tehetős ember (biztosan nem egy társadalmi osztálynyi), a többi – azok, akiknek amúgy polgároknak kellene lenniük – jórészt nagyon csóró. Különösen, ha ezt a polgár-témát nemzetközi összefüggéseiben elemezzük. Kicsinyes dolognak tűnhet a szegénység emlegetése a szellem szárnyalása közben, de sajna! – ez is egy gond a sok közül, amit tudománymentesen is észlelni lehet.

A talpas magyar *rezsicsökkentett* MP-jelölt még ma is a „két-száz pengő fixszel az ember könnyen viccel”, vagy a hároméves valutakeret kishitű lelkiségével áll meg egy drága, elegáns, a polgári jóléthez hozzárendezett kirakat előtt a világ bármely pontján, és evidenciának veszi, hogy ő ilyen üzletbe nem mehet be. Ő csak ott áll, a kirakatra tapasztott orrával. A majdnem tízmillió gyufaárus kislány országa.

De az, hogy ez egy szegény ország, az sem pusztán anyagi természetű probléma. Mert nem lennék meglepve, hogyha az a pár ezer, *pár tízezer* honfitársunk, aki pedig áll úgy anyagilag, hogy – amolyan polgári magátólértetődőséggel – bemehetne abba a bizonyos üzletbe, „coming out”-olna, és pironkodva bevallaná, hogy bizony ő is ugyanúgy, reflexszerűen átszámolja az árakat koronára, pengőre, forintra, és belesajdul a szíve: ezt ő sajnos nem engedheti meg magának. Ez a sajdulás, a mi genetikánk legstabilabb eleme, *ez belénk van kódolva*. Aztán ő persze észbe kap, és legurul a szívéről a mázsás súly. De a nagy-nagy többségnek soha nem fog legurulni. Ezt vegye ígéretnek.

Magyarországon mára hibátlanul kialakult az ún. középosztály majdnem-nincstelenségben, egyfajta kispolgári öntudattal viselt anyagi és szellemi „kispályásság”-ban tartásának politikai kultúrája. Ebben a látszatra eltérő – bár nem komolyan veendő – világnézeti alapokra épülő korszakok és emblematicus politikusaik teljesen egységesek. Többféle technikával akadályozzák e zömében rossz ételeket fogyasztó, rossz ruhákban járó, rossz tévéorozatokat néző alsó középosztály polgári létbe emelkedését, de mindig nagyon sikeresen. Sajnos a politikusokat pedig – némi autokratikus cezúrákkal – mi választjuk, mi hagyjuk, mi istenítyük. Joggal felmerül a gyanú, hogy – dacára a tiltakozásnak – ezt szeretjük, és amúgy kurucosan, ezért harcolunk. Mert ebben érezzük magunkat otthonosan és biztonságban. Hogy az igazi polgár igazi szabadsága csak megriaszt és feldühít minket. A többi: „de jó lenne, ha volna”. És marad minden a

maga silányságba, provincialitásba, polgármentességbe rögzült módján.

Végül, aki tud, meglép. Persze csak egy kicsi, de másrészt meg mégis nagyon nagy réteg tud. A rengeteg csodálatos, intelligens, modern gondolkodású, európai, XXI. századi fiatal, az tud. A sok-sok ember között, aki nem tud, ott vannak azok is, akik tudhatnának, de szívükben, hivatásuknál fogva végzetesen hozzá vannak láncolva csodálatos kultúránkhoz, szépséges anyanyelvünkhöz. Meg már bele is fáradtak, és a mindenkori hatalom szerencséjére: bele is törődtek. Azok is maradnak a többséggel, a többiekkel. Azokat lehet hadra fogni efféle cikkek megírásakor. Mert senki se higgye, hogy a legjobb szándékkal nekilátni a biztató témának: ilyen az MP, és utána szomorúan konstatálni, hogy megint csak egy kis keserveskedésre futotta, amibe bele-belerak az ember egy-két poént, hogy fogyaszthatóbb legyen, nos, senki ne gondolja, hogy ez olyan szívderítő. Hogy ezt az ember direkt csinálja.

Meghasonlottságomban mindjárt abba is hagyom ezt, és belekezek a „Miért is mulasztotta el a magyar kis- és középnemesség azt a történelmi pillanatot, amikor polgárosodhatott volna?” című, tényleg e kötetbe illő cikkem megírásába. Erről ugyanis lehet írni nyugodtan, érzelemmentesen, levéltárilag, statisztikailag, konkrétan és ellenőrizhetően, és bizonyára nagyon hasznosan. De ha a jelenkori, személyes tapasztalatokból összeálló képet nézzük, arról sajnos nem lehet teljesen objektíven írni, és nyilván hasznosan sem. Arról nem lehet nyugodtan, érzelemmentesen és statisztikailag írni. Már persze a magamfajtnak. Mert abban magunk is benne vagyunk nyakig, és a gyerekeink is benne lesznek. Vagy lehet, hogy ők már nem lesznek benne.

És hiába tűnik tudománytalannak, az ember a saját tapasztalatait, saját érzéseit meghazudtolni nem szeretné. Nincs is rá oka. Hiszen ez csak egy szórakoztató kis cikkecske, humoreszk.

Ülök itt a gép előtt, és innen, a távolból szemlélve: polgárnak lenni, de amolyan istenigazából polgárnak, annak a bizonyos

stemplizettnek, nagyon vonzó valami. Csak hát mostanra lassan úgy vagyok vele, úgy vagyunk vele, mint a korai Kádár-korszak gyerekszereplői a déligyümölccsel. Olyan ritka kincs, anynyira nincs, hogy amikor mégis odateszik az ember elé egy röpke karácsonyi pillanatra, akkor azt mondja rá, hogy nem is finom, neki bizony nem is ízlik. Ne kelljen olyan sokat sóvárogni utána.

SIK ENDRE

A magyar polgár természetrajza

EGY KVANTI KÜZDELME A POLGÁRRAL A POLGÁRÉRT

Ki a polgár a mai Magyarországon? – hangzik a kérdés, amelynek megválaszolásához úgy fogtam hozzá, ahogy azt egy első-éves szociológus egyetemista is csinálta volna: elkezdtem olvasgatni a szakirodalmat. Azt vártam, hogy onnan jól megtudom, ki a polgár (elmélet), ebből egy friss adatfelvétel segítségével változókat képezek (operacionalizálás), s az így megragadott polgársággal kapcsolatban jól megválaszolom a szociológiai megismerés alapkérdéseit (elemzés): Mennyien vannak, és milyen tulajdonságok jellemzik őket? Hát nem pont így történt.

Az elméleti polgár

Első nekifutásra elvettem a könnyebb út választásának lehetőségét, s nem döntöttem úgy, hogy a mások által már jól megkutatott középosztály-fogalmat (Kolosi–Pósch, 2014) kölcsönvéve ragadom meg a polgárjelenséget. Tettem ezt a szellemi izgalom fokozása végett, hiszen a szakirodalom további forgatása meggyőzött arról, hogy egy igazi ideológiai nagyvad leterítésére lehet így módom. Ugyanis azt találtam, hogy a polgárfogalom a különféle boszorkánykonyhákból igencsak sokféle módon elkészítve kerül ki. Álljon itt – tényleg csak ízelítőnek – néhány szépséges példa erre:

Olvastam például egy a napi politikai igényt kielégítő sajátos elegyet, ahol a szerző a civil társadalom alulfejlettségét, s egyben a polgári kultúra politikai értelemben vett hiányát gyászolja, s véli felfedezni ennek okaként a szocializmust (mint ősbűnt), amelyre ráarakódott a rendszerváltás utáni baloldali kormányzatok polgárságrothasztó gyakorlata (Simon, 2013).

Leitem olyan, a rendszerváltást követően született szösszenezetet, amelyben a szerző az értelmiségért aggódik, amikor ez az ideológiagyártásért felelős réteg olyan helyzetben találta magát, hogy a polgárit a nemzetivel szemben kényszerült meghatározni.¹

„Nem vagyunk eléggé állampolgárok. Nem ismerjük jogainkat, nem hisszük el, hogy nem üthet, verhet bennünket a hatalom keze kénye-kedve szerint. [...] Nem vagyunk eléggé polgárok gazdasági értelemben. Politikai kényszerek neveltjei lévén érzéketlenek vagyunk a gazdasági kényszerek kihívásai iránt. Zsibárusokként és zugvevőként megyünk a piacra, és ha gyarapodunk, azt szégyelljük. Parazitákként veszünk részt a gazdaság körforgásában ahelyett, hogy a tulajdon biztonsága és méltósága vezelné szerződéses tranzakcióinkat. [...] Nem vagyunk eléggé polgárok szociális értelemben sem. Nincs bennünk szolidaritás azok iránt, akik veszítenek.” (Csepeli, 1992.)

Ámulattal figyeltem, ahogy egy tudományfilozófiai traktátus a newtoni gondolkodásmód, s ezen belül a harmadik törvény sikerességének titkát abban láttatta, hogy az ebből levezethető ideológiai tartalom szépen illeszkedett az akkoriban éppen erőre kapó polgárság dinamikus, a természetet uralni kész és képes világlátásához. S ez a világlátás nem csupán passzívan tükrözte a polgár értékrendjét, hanem segítette is megerősíteni uralmát (Ropolyi, 2002).

¹ A rendszerváltást követően fellángolt némi vita a polgárosodásról (lásd Juhász Pál, Kovács Imre, Márkus István és Szelényi Iván, valamint számos történész munkáit), amely azonban nemsokára elhalt (Csíte, 1997).

S végül rábukkantam egy, az irodalomelméletet és antropológiát kombináló műre, amely szinte tökéletesen alkalmasnak tűnt az általam célul kitűzött lebutítási feladat szempontjából. Eszerint a polgár fogalma „...eredetileg a városi polgárságot jelenti, amelynek tagjai már a rendi társadalomban szabad városiak voltak. Főleg a városi kereskedő- és kézműves réteget alkották. Sajátos, szabad városi kultúrát alakítottak ki, amely életeszme a szabad versenyt, az individuum függetlenségét hirdette, valamint kialakult egy műveltségesezmény, egy életforma. Európában a rendi társadalom ellenében ez az életforma válik mintává, ami egyben azt is jelentette, hogy a polgár az ország autonóm, felelős tagja lesz.” (Balogh, 2008: 32.)

Mivel ennyire ideológiaterhelt a polgár fogalma, ezért én mint elkötelezett (bár kételkedő) kvanti (Koltai et al., 2015) nem tehettem mást, mint hogy ideológiamentesítettem a fogalmat oly módon, hogy az a kérdőíves kutatási (survey) technika által mérhetővé váljon. E lebutítás végeredményeként a következő kijelentésekben véltem összefoglalhatónak (s egyben mérhetővé tehetőnek) a polgár fogalmát:

- A polgár városi lény, ahogy az a fogalom eredeti jelentésében (vö. *Bürger* és *bourgeois*) is benne foglaltatik (futott még a *parasztpolgár*).
- A marxizmus klasszikusai szerint (Marx–Engels–Hofi) a lé(t) határozza meg a (polgári) tudatot, amennyiben nincsenek meg a megfelelő anyagi alapok, akkor a (polgári) gondolkodás nem tud érvényesülni. Másként, ha az egyén nem tud a mindenkori hatalomtól függetlenül létezni, ha nincs önálló egzisztenciája, akkor nem tud polgárként viselkedni sem (futott még a *nagy- és a kispolgár*).
- Márpedig a polgári viselkedés és az ennek alapjául szolgáló értékrend „költészes” (vagyis idő- és pénzigényes, illetve kockázatos). Ilyen például a közösség ügyeiben való részvétel, a politikai aktivitás, a demokrácia tisztelete és gyakorlása, továbbá

- a jog- és szabálykövető magatartás. Mindez azért költséges, mert ezen értékek követése lemondással járhat: például szervezkedni a jövedelemszerzés vagy a szabadidő élvezetének rovására, továbbá a demokrácia gyakorlása és a szabálykövetés kiskapuinak ki nem nyitása, valamint az ügyeskedés lehetőségével való öntudatos vissza nem élés.
- S végül, a polgár a társadalom „közepére” képzei magát, vagyis büszke arra, hogy magasabban van a társadalmi létrán, mint sokan mások, ugyanakkor nem tekinti magát a társadalom csúcán lévőnek (krémjének) sem (itt is fut még a *nagy- és a kispolgár*).

Az operacionalizált polgár

A következő feladat az volt, hogy találjak egy olyan adatfelvételt, amely mérhetővé teszi az előbbi tételeket. Szerencsémre éppen folyik egy kutatás,² amelyben sok olyan kérdés található, amelyeket felhasználhattam a polgárgyánús egyének beazonosítására.

Mivel nem szeretném a részletekkel untatni az Olvasót, ezért nem ismertetem az eljárást (operacionalizálás) részletesen.³ Most csupán elmesélem, hogy – ahol ez nem triviális⁴ – milyen módon próbáltam az elmélet fogalmait mérhető változókká lefordítani.⁵

² Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban, OTKA 108836.

³ Ha van Olvasó, aki kíváncsi a részletekre, írjon (sik@tarki.hu), s elküldöm neki az addigra megszülető tanulmányt, amely tartalmazni fogja az operacionalizálás során hozott összes döntésem.

⁴ Triviális a városlakó és a középosztályba tartozás érzete (a kérdezettek 70%-a városlakó, és 52%-a sorolja magát a középosztályba).

⁵ Lássuk be, hogy ez a lépés perdöntő fontosságú az elemzés hihetősége szempontjából (amely fogalom ismeretlen a szociológia módszertani szakirodalmában, de igazából magában foglalja az ilyenkor értékelendő legfontosabb három dimenziót: a külső és belső érvényességet, valamint a megbízhatóságot).

- A megélhetés polgári minimumát jövedelem tekintetében szigorúbban (a legmagasabb két jövedelmi negyedbe tartozzon az egyén), a megélhetés színvonala szempontjából lazábban (ne legyen anyagilag deprivált, ami a kérdezettek kétharmadára igaz) definiáltam.
- A polgári értékrendet olyan kérdésekkel közelítettem, mint a közösség fontosságának hangsúlyozása és az egyéni döntéseknek az állami gondoskodás fölé helyezése (ez a két értékrendi elem csak a megkérdezettek negyedére, illetve ötödére jellemző), továbbá a szabálykövetés (az emberek közel fele veti meg a szemetelőt, a csalót, az ügyeskedőt, és veti el a nepotizmust).
- A politikai viselkedés polgáriságát a szavazáson való biztos részvételi szándékon és a demokráciának a lehető legjobb politikai rendként való felfogásán keresztül közelítettem meg (mindkét esetben a nép közel fele gondolkodik polgárhoz méltóan).

Mennyi polgár van ma Magyarországon?

Első nekifutásra a kérdés megválaszolása könnyűnek tűnik: van kilenc ismérvünk (lásd a *Táblázat* első oszlopát): polgár az, aki mindezeknek megfelel. A baj csak az, hogy a 3557 kérdezettből három (azaz 3) ilyen ember (vagyis **polgár**) van csupán. Mivel három ember statisztikai módszerekkel történő elemzése nem lehetséges, az írásom itt véget is érne, megállapíthatnám, hogy **polgárság** csak mint deviáns viselkedési mód létezik Magyarországon.

De persze egy kutató nem adja fel ilyen könnyen. Fel lehet például hígítani a definíciót: ha mondjuk a kilencből csak nyolc vagy hét alkotóelemnek kellene meglenni ahhoz, hogy a kérdezettet **polgárnak** vagy **polgárnak** nevezzem, akkor (a három **polgárral** együtt) már 39 **polgárt**, illetve 183 **polgárt** vizsgálhatnék. Ám ez az eljárás durván önkényes, hiszen ekkor nem

tudnám, hogy a megengedett egyszeri vagy kétszeri fellazítással a polgári lét vagy értékrend mely dimenzióit vesztettem el.⁶

A fenti két kudarc is természetesen eredmény, amennyiben kijelenthetem, hogy (az adott módon definiált és mért) polgár szociológiai entitásként nem vizsgálható, illetve a polgári lét és értékrend kilenc mutatója nem alkot egyetlen, kifelé zárt, befelé szorosan összeforrt csoportot. Akkor tehát a továbblépés iránya csak az lehet, hogy a polgár kilenc jellemzője között rendet teszek.

Ez a rend (pontosabban a lehetséges rendek általam választott, legigéretesebbnek tűnő változata⁷) látható a *Táblázatban*.

Táblázat.

A polgár kilenc jellemzője által képzett csoportok

	Paraszt (polgár?)	Középosztály-érzetű demok-rata	A polgár	Középosztálybeli szavazó	Jól élő demok-rata
A polgári lét mutatói					
Városi lakos		xx	x	x	xx
Magas jövedelem				x	x
Anyagi jólét	xx		x	xx	x
Középosztálytudat		xx	xx	x	
A polgári értékrend mutatói					
Fontos a közösség	x		x		
Az egyén döntése fontos	x				
A szabálykövetés fontos	xx		xx		x
Szavazni kell			xx	xx	
A demokrácia jó dolog		x	x		x

xx – nagyon igaz; x – kicsit igaz

⁶ Van persze mód meggyőződni arról, hogy miképpen kapcsolódnak össze egymással a polgárság alkotóelemei: próbálkoztam is korreláció- és főkomponens-elemzéssel rendet tenni, de csak azt találtam, hogy a lét és az öntudat három változója (a jövedelem, az anyagiak birtoklása és a középosztályérzet) erősen kapcsolódik egymáshoz, illetve megjelenik egy paraszt(polgári?) képzet: a jogkövető, a közösséget fontosnak tartó falusi lakosok köre.

⁷ A technika az ún. klaszterelemzés, melynek során a számítógép a polgár kilenc jellemzőjét addig kevergeti, amíg azok a kérdezettek nem kerülnek egy csoportba, akik a legjobban hasonlítanak egymásra, s a legjobban különböznek a többi csoportokba tartozóktól.

A *Táblázat* felső részében a polgári lét, alsó részében a polgári értékrend jellemzőit gyűjtöttem össze. Látható, hogy van egy csoport, ahol a polgári lét és értékrend legtöbb ismérve érvényes, a következőkben ezt a csoportot tekintem tehát annak a halmaznak, ahol a legtöbb polgárgyanús kérdezett megtalálható.⁸ Ez a csoport a teljes népesség 20%-át fedi le, azaz a fentiek alapján minden ötödik magyar lenne polgár.

Milyen (és milyen nem) a magyar polgár?

A kérdés megválaszolásához átnéztem a kérdezettek társadalmi helyzetét, illetve értékrendjét sejtető különböző tényezőket, s ebben az alfejezetben azokról a dimenziókról mesélek,⁹ amelyekben a polgárként azonosított csoport az átlagosnál (20%) nagyobb eséllyel jelenik meg.

A polgárok átlagos súlyuknál nagyobb arányban fordulnak elő olyan szociodemográfiai jellemzők esetében, amelyek magas emberi tőkét jeleznek, méghozzá nem csupán a mai, hanem az őket

⁸ A többi csoporttal nem foglalkozom részletesebben, de azért annyit róluk is érdemes megjegyezni, hogy ezekben is fellelhető a polgári lét vagy/és értékrend sok eleme, méghozzá eltérő kombinációban (ezekre törekedtem utalni a csoportok elnevezésével). Ez várható is volt a korábbiak ismeretében, hiszen láttuk, hogy a kilenc polgári jellemvonás nem alkot zárt egységet.

⁹ A szövegben már másodszor használom a „mesélem” fordulatot, s ez nem véletlen. Szakmámban nem jellemző, hogy egy ilyen elemzésből szinte teljesen hiányozzanak a számok. Sőt. A kvantitatív szociológia elsősorban számokat gyárt, s ezeket csupán kíséri a szöveges elemzés. A profi kvantik egy tanulmánnyal való ismerkedés során nem is a szöveget, hanem a táblázatokat és az ábrákat nézik meg először, a szöveget csak hozzáolvasásá. (Persze az igazán profik már ezelőtt átfutottak a lábjegyzeteken, ahol a mentegetőzések, a kitérők és a továbbgondolásra alkalmas ötletek húzódnak meg, s megtekintették az irodalomjegyzéket is, hogy lássák, mire számíthatnak (s hogy órájuk történik-e hivatkozás!). Mivel a felkérés során kifejezetten ösztönözték a számok hanyagolására, ezért mesélnem kellett, ami számomra teljesen szokatlan, s egyben izgalmas kihívás.

megelőző generációban is: polgár az egyetemet vagy főiskolát végzettek közel harmada (31%), a felsőfokú végzettségű apák és a legalább középiskolát végzett anyák 28–29%-a, továbbá az idősek és az észak-magyarországi régióban élők negyede (25–26%-a). Tehát a polgár (aki az idősebbek közül kerül inkább ki) az átlagosnál magasabb emberi tőkével rendelkezik, és ez a folyamat ugyanúgy generációkon keresztül örökítődik, mint (máshol?) a vagyon.

A foglalkozási hierarchiát vizsgálva látszik, hogy a mai magyar polgár a vezetés minden szintjén jelen van, de azért birto- kol, értelmez, termel és vállalkozik is. Ugyanis az átlagosnál (kö- zel) kétszeres a polgárok aránya a felső- és középvezetők körében (40% és 36%), de közel harmada azoknak, akiknek van földje, vagy értelmiségi állást töltenek be (29–30%), illetve negyede azoknak, akik vállalkozók, alsó vezetők vagy nyugdíjasok (24– 25%), szintén a polgárok közül kerül ki.

A polgár városban, és jellemzően jó helyen lakik, ott, ahol béke és jómód uralkodik (39%), ahol jobbra idősek élnek (31%), vagyis gazdag, korosodó emberek, s nem szegények vagy cigányok/ro- mák (11%), illetve ahol élő közösségbe forrva tudja a polgár a kul- túrát ápolni, a személyes kapcsolatokat karbantartani és a nézete- ket cserélni, amennyiben polgár azok harmada (33%), akik olyan környéken élnek, ahol nagyon jellemző a kulturális hagyományok ápolása, negyede (25%) ott, ahol nagyon jellemző az együttmű- ködés, és szintén negyede (25%) ott, ahol alapvető a nyitottság.

A polgár az átlagosnál nagyobb eséllyel fordul elő ott, ahol a kultúrát fogyasztják. Ez különösen igaz a Gutenberg-galaxis ma- radványára, de a virtuális világban is jelen van a polgár: akiknek legalább félezer könyve van és akik rendszeresen olvasnak, azok harmada (34% és 31%) polgár, és bő negyedükre igaz az is, hogy gyakran járnak színházba, olvasnak újságot vagy interneteznek (rendre 28%, 27% és 25%).

Leiki élet tekintetében a (mint láttuk, az idősebbek körében in- kább előforduló) polgár a vallásosabb társadalmi csoportokban

fordul elő nagyobb eséllyel, annak is inkább az intézményes, az egyházhoz kötődő változataiban jelenik meg: a legalább hetente templomba járók 27%-a, az egyház tanításait követők 24%-a, a maguk módján vallásosak 23%-a polgár.

A polgár lelki élete egészséges, hisz a helyes cselekvés lehetőségében, van önbizalma, eligazodik a világban, amelyben otthon érzi magát. Azok körében, akik nem fogadják el, hogy manapság az előrejutáshoz minden erkölcstelenség megtehető, akik a világot megérthetőnek, önmagukat értékesnek tartják, a polgárok aránya magas (egyaránt 34%).

A fentiek után kicsit sem meglepő, hogy a polgár gyakran fordul elő a családon belüli kapcsolatokkal elégedettek (25%) és az életükkel elégedettek (26%) körében, a határozott politikai állásponton lévők között (akár határozott baloldali, akár meggyőződéses jobboldali nézőpontot jelent ez, egyaránt 36%-uk polgár), akik ugyanakkor eltökélten mérsékeltnek vallják magukat (27%).

Összefoglalás helyett

Megállapítható, hogy a kvantitatív szociológia eszközeivel nem találhatjuk meg a magyar polgárt a maga tökéletességében. Ennek az az oka, hogy azok a társadalmi jellemzők, amelyeket a tanulmány elején a polgári lét feltételeiként és a polgári értékrend elemeiként definiáltam és mértem, olyan szélesen terülnek el a mai magyar társadalomban, hogy általuk nem lehet a polgárt jól megragadni.

Ezért a tökéletes polgár keresése helyett egy olyan társadalmi csoportot próbáltam azonosítani, amelyekben ezek a jellemzők annyira összecsomósodtak, hogy megfeleltethetők egy tökéletlen, de a társadalom ötödét kitevő, tehát elemezhető polgári halmazként.

Ez a tökéletlen polgár a társadalomnak egy olyan szegmensében fordul elő legnagyobb eséllyel, ahol viszonylagos jólét, valamennyi emberi tőke, egy csipetnyi hatalom és vállalkozói gyakorlat, kényelmes környezet, élő közösség, kultúra és vallás, valamint a világ dolgaiban való biztos eligazodás és önbizalom kevercse található.

Irodalom

- Balogh A., 2008: *A polgár fogalma és identitása Márai Sándor két regényében*, lásd Erdélyi Digitális Adattár, http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/25898/EM_2008_1-2__003_Balogh_Andrea-A_polgar_fogalma_es_identitasa.pdf?sequence=1, letöltve 2016. január 30.
- Csepeli Gy., 1992: *Az értelmiség útja az osztályhatalomból*. Elhangzott az 1992. május 9–10. között Nyíregyházán tartott Liberális Találkozón, lásd http://www.csepeli.hu/pub/1992/csepeli_koztarsasag_1992_16.pdf, letöltve 2016. január 30.
- Csité A., 1997: Polgárosodás elméletek és polgárosodás viták, *Szociológiai Szemle*, 7, (3), 117–138, lásd még <http://www.szociologia.hu/dynamic/9703csite.htm>, letöltve 2016. január 30.
- Koltai J.–Sik E.–Simonovits B., 2015: A kvanti-kvali áldilemmán túl, *Szociológiai Szemle*, 25, (2), 35–49.
- Kolosi T.–Pösch K., 2014: Osztályok és társadalomkép, in Kolosi T.–Tóth I. Gy. (szerk.), *Társadalmi Riport 2014*, Budapest, Tárki, 139–156, lásd még <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b328.pdf>, letöltve 2016. január 30.
- Ropolyi L., 2002: Az egyenlőség eszméje Newton harmadik törvényében, in Forrai G.–Margitay T. (szerk.), *Tudomány és történet*, Budapest, Typotex, 258–281.
- Simon J., 2013: Alávetett társadalom vagy polgári társadalom, *Polgári Szemle*, 11, (1–3), lásd még http://www.polgariszemle.hu/index.php?view=v_article&ID=528, letöltve 2016. január 30.

SZIRMAI VIKTÓRIA

Hol laknak a magyar nagyvárosi térségek képzett, illetve elit csoportjai?

A kiinduló tétel

Talán kissé túlzónak hangzik, de a címben megfogalmazott kérdésre a válasz az, hogy lényegében ugyanott, ahol a fejlett nyugat-európai nagyvárosi térségek polgárainak magasan képzett, illetve elit csoportjai. Mégpedig főként a nagyobb városok, illetve a fővárosok jobb, infrastrukturálisan jobban ellátott városrészeiben, kiemelten a történelmi belvárosokban, a városközpontok körül elhelyezkedő sűrű beépítésű városnegyedek jobb övezeteiben, a külső városrészek magas státusú családi házas részein, a villanegyedekben és a lakóparkokban. A természeti környezeti adottságok, illetve a közlekedési viszonyok szempontjából kedvező város környéki elővárosok, kisebb települések szintén a kedvelt lakóhelyeik közé tartoznak. (Legújabbban távolabbi vidéki térségek jól ellátott falvai, kisvárosai is, de ezek inkább a második otthon funkcióját töltik be.)

S ez mindig így volt?

Ez persze nem volt mindig így, jóllehet a magyarországi nagyvárosi terek térbeli társadalmi szerkezete történetileg a magas társadalmi státusú centrum és az alacsony társadalmi státusú periféria modellje szerint formálódott, az államszocializmus periódusában ez a történeti egyenlőtlenségi modell átrendeződött: csökkent a belvárosok presztízse, a várospusztulás jelenségei,

illetve a nagyvárosok belső, később külső részein megvalósított új lakótelep-építkezésekkel összefüggő kvázi-szuburbanizációs folyamatok következtében.

A központosított (redisztributív elosztáson alapuló) városfejlesztési és lakáspolitikai az új lakótelep-építkezéseket támogatta. A lakásokat az új negyedek építkezéseinek első periódusában a rendszer számára fontos társadalmi rétegeknek, főként az iskolázott csoportoknak, vezető beosztásúaknak utalta ki, míg a későbbi fejlesztések, a városok külső, ipari negyedeiben épített lakótelepek esetében már többnyire munkásrétegek, családostok jutottak itt új otthonhoz. Eközben a régi negyedeket pusztulásra ítélte: a régi történeti épületekre nem költöztek, azokat nem újítták fel (ezért a magasabb társadalmi státusúak onnan elköltöztek), az idősebb, főként nyugdíjas, alacsony jövedelmű embereket magukra hagyták. Ők pedig kiszolgáltatottá váltak a szocialista rezsim ideje alatt csupán szigetszerűen megvalósított állami, majd később a piaci rehabilitációs beavatkozások dzsentifikációs következményeinek.

A belső városrészek dzsentifikációja csak az 1990-es években lezajlott társadalmi, politikai rendszerváltás hatásaira dinamizálódott: a belvárosi citysedésnek, a belső negyedek társadalmi és gazdasági funkcióváltásainak is köszönhetően. Az irodaépítések, az új vagy felújított hotelek, éttermek és kávéházak, a kereskedelmi és kulturális központfejlesztések, közte a régi lakótömbök felújításai szintén megállították a belső részek leromlását, és felgyorsították az „embourgeoisement”-t, vagy a dzsentifikációt, a belvárosi negyedek polgárosodását, immár a piaci viszonyok, a magántőke, a külföldi ingatlanfejlesztések eredményeként is. Mindez helyben tartotta a városi polgárokat is, sőt a korábban kiköltöztek közül sokakat visszavonzott az elővárosokból, város környéki településekről (főként Budapest esetében).

A globális urbanizáció egy másik szakasza, a szuburbanizáció szintén az átmenet keretében gyorsult fel, illetve jelent meg tiszta

(immár nem kvázi) formában. Már az 1960–1970-es években (a hazai gazdasági reformfolyamatok eredményeként) is megjelentek a városszéli, illetve város környéki magánérés családi házas (vagy társasház) lakásépítkezések, amelyek révén a szakképzetesebb és tehetősebb társadalmi csoportok egy része az új lakótelepekről a zöldövezetek felé áramlott, ott építkezett. Ez a folyamat tovább élénkült az 1990-es években, mégpedig a lakás- és ingatlanpiac erősödésével, a piacgazdaság kiépülésével, és nem utolsósorban a lassan meginduló középosztályosodással. Az érintettek közül sokan fokozott késztetést éreztek a város környéki kiköltözésre, egyebek mellett az időközben kiéleződő belvárosi társadalmi és környezeti problémák, a városrehabilitációk lassúsága, de a (többnyire akkor vásárolt) gépkocsira is épülő elővárosi életforma, a kertes családi házak iránti vágy miatt.

Ebben az időszakban a fejlett európai országok fővárosaiban, nagyobb városaiban már lelassult a szuburbanizáció, és megkezdődött a visszaköltözés is, a dzsentrifikáció pedig igen dinamikus zajlott. A magyar városi térségek esetében még ma is inkább jellemző a kiköltözés, a városi népesség csökkenése, kivéve Budapestet, ahol a folyamat már megfordulni látszik, a város környéki létformával összefüggő csalódások, a szűnni nem akaró közlekedési gondok miatt, de a város megújulása következtében is.

Mi választotta el a magyar területi szerkezeti sajátosságokat az európai jellegzetességektől?

Az európai és a magyar térbeli társadalmi szerkezeti sajátosságok eltéréseit a fejlett nyugat-európai folyamatokhoz (a centrumországokhoz) képest megkésve kibontakozott urbanizációs adottságok okozták és okozzák. Másképp fogalmazva, a különböző gazdasági ciklusokhoz köthető urbanizáció egyes

szakaszai: a városrobbanás, a viszonylagos dekoncentráció, a dezurbanizáció és a mai ún. globalizált urbanizáció (Enyedi, 2012), amelyek a fejlett (a centrum-) országokból indultak, indulnak ki s terjedtek, terjednek a perifériák, fél-perifériák felé, csak késve érintették, illetve érintik a magyar térségi és a városfejlesztési folyamatokat.

Ezt a kelet-európai országok város- és ipari fejlődésének történetileg meghatározott megkésettisége, továbbá a kelet-európai (így a magyar) társadalmi-politikai rendszer történeti sajátosságai és azok következményei okozzák. A központosított állami területi és társadalomfejlesztés kizárólagossága, az autonóm, nyugati típusú városfejlesztés és tervezés és önálló önkormányzatiság hiánya, a nem létező piacgazdaság, illetve (az 1968-as magyar gazdasági reform után is) lassan szerveződő piaci mechanizmusok, a lakás- és ingatlanpiac hiánya, az egyéni tulajdon alacsony mértéke hosszú időn keresztül akadályozták (módosították vagy mérsékeltek) a centrumországokból kiinduló urbanizációs folyamatok érvényesülését. Vagyis azt a modern (egyben európai) terület- és városfejlesztési részvételi (egyben döntési) folyamatot, amikor az állam mellett ott vannak a piaci és egyéb társadalmi szereplők is, így a hazai és a külföldi befektetők, ingatlanfejlesztők, telephelyválasztásaikkal a magyar és nemzetközi cégek, fejlesztéseikkel a helyi önkormányzatok, és végül, de nem utolsósorban a különböző lakossági csoportok a saját erőforrásokra és lakóhelyi igényekre épülő lakás- és lakóhelyfejlesztésekkel.

És mi köti össze?

A globalizáció, a globális tőkemozgások hatására az egész világon, így Európában is átalakul a társadalmi, hatalmi szerkezet, új térbeli társadalmi viszonyok szerveződnek. Korábban erős települések hátrányosabb helyzetbe kerültek, mások pedig

előretörtek, új nagyvárosi hatalmak jelentek meg, amelyek gyakorta túlnőnek a nemzeti kormányokon is, sajátos, nemzetek feletti döntési rendszereket hoznak létre. A hazai kutatások inkább még csak a hatalmi harcot rögzíthetik: a kvázi globális (inkább nemzetközi) nagyvárosnak nevezhető Budapest és a kormány politikai pártokon átívelő hatalmi és érdekérvényesítő viszályát, a különböző konfliktusokat, ahol a tét a remélt vezető szerep, a (többnyire a főváros és környéke által létrehozott) pénzforrásokkal való gazdálkodás lehetősége.

A nagyvárosok és a nagyvárosi régiók kiemelt szerepet játszanak a világ gazdaság működtetésében, szervezésében. Stratégiai fontosságú helyek, mivel ezek az innováció, a termelés, a szolgáltatás központjai, a globális vállalatok versenylőnyeit is biztosítják, többek között azzal is, hogy itt koncentrálódik a gazdaság és a felső osztályok többsége (Sassen, 1991).

Az 1990-es évek során a magyar társadalom és a magyar települések is részeivé váltak a globális rendszereknek: a globális világtrendek itt is érvényesülnek, de a periférikus történeti adottságoknak megfelelően problematikus következményekkel. A globális gazdaság területi igényei sajátos módon polarizálták a magyar területi társadalmi struktúrát. Az 1990-ben kibontakozott rendszerváltás kedvező hatásai, a külföldi tőkebefektetések, a nagy nemzetközi, illetve a multinacionális cégek telephelyválasztásai főként a történetileg is fejlett régiókat, megyeközpontokat, a nagyobb városokat (főként Nyugat-Magyarországot, a budapesti, a győri, a székesfehérvári térségeket) érintették. A globális hatások kedvező folyamataiból számos terület kimaradt (alapvetően az északi és a kelet-magyarországi térségek, az alföldi belső zónák, az ipari városok, kisvárosok, rurális terek).

A későbbi időszakok kedvező változásokkal jártak: ezek oka a piacgazdaság megerősödése, a magyar gazdaság globalizálódása, az uniós csatlakozás, a modern, nyugat-európai terület- és városfejlesztési folyamatok érvényesülése. Egy 2004 és 2007

között megvalósított, magyar nagyvárosi térségeket vizsgáló kutatás eredményei¹ szerint, ahogy az európai, úgy a magyar nagyvárosok is kulcsszereplőkké váltak a gazdaságban, a társadalmi és a politikai életben, a többi településhez képest erőteljesebb a versenyképességük, sikeresen megoldották a rendszerváltást megelőző időszakokból fakadó válságaikat. A gazdasági fejlődésnek ők a motorjai: a központi városokban összpontosult az országos gazdasági potenciál jelentős része, a globális gazdaságban erőteljesebb mértékben részt vevő vállalkozások; az országos átlagokhoz képest jóval magasabb a foglalkoztatottság, az aktív keresők, köztük a szellemi foglalkoztatottak aránya, magasabb az adóalap (főként a városokban), nagyobbak a jövedelmek. A nemzetközi trendeknek megfelelően a nagyvárosi térségekben helyezkedtek el az elit csoportok, noha a magyar nagyvárosokban és térségeikben az ott élő elit csoportok aránya alacsonyabb, mint a nemzetközi nagyvárosokban.

Ezért is volt meglepő, amit egy másik, hasonló tematikájú és empirikus alapú kutatás tárt fel:² eszerint 2005 és 2014 között a magyar nagyvárosi térségek fejlődése jelentős mértékben differenciálódott: az utóbbi évtizedben erőteljesen mélyültek az egyes, de különösképpen a fővárosi és a vidéki nagyvárosi térségek közötti (amúgy történetileg mindig is létező) társadalmi és gazdasági különbségek. E frissebb kutatás szerint a budapesti térség gazdasági erőpotenciálja jóval kedvezőbb a többi térséghez képest (a külföldi tőkebefektetések jelentős százaléka Buda-

¹ A *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című projekt konzorciumi keretben, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok támogatásával készült. A konzorciumvezető intézmény az MTA Szociológiai Kutató Intézet volt. A kutatás eredményeit lásd Szirmai, 2009.

² A *Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés* című (TÁMOP 4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069 számú) kutatási projekt 2013–2015 között valósult meg konzorciumi keretben, a konzorciumvezető a Kodolányi János Főiskola volt. A kötet eredményeit lásd Szirmai–Ferencz, 2015.

pesten, illetve Pest megyében jelenik meg), a térségi társadalom adottságai szintén kedvezőbbek: a felsőfokú végzettségűek és magasabb jövedelműek aránya is magasabb, a munkanélküliség pedig alacsonyabb, mint a vidéki nagyvárosi térségek esetében.

Mindezek azonban nem változtatnak azon az alapvető trenden, hogy a mai gazdasági és társadalmi fejlődés legdinamikusabb szereplői továbbra is a nagyvárosi terek. Az igazán problematikus térbeli egységek pedig a periférikus, határ menti területek, a vidéki kistérségek, a történetileg kialakult társadalmi és gazdasági zárt-ság mai áldozata, amelyek mind a modernizációból, mind a globális gazdasági életből kimaradtak; azok, ahol gyenge és forrás-hiányos a gazdaság, és erőteljesen fogyó és szegény a népesség.

Hogyan kapcsolódnak össze a társadalmi és a térbeli társadalmi szerkezeti jellemzők?

A legújabb társadalomtudományi kutatások szerint az utóbbi tíz esztendőben éles strukturális változások figyelhetők meg Magyarországon, amelyek a növekvő elszegényedésben, a középosztály alsóbb rétegeinek leszakadásában, a társadalmi szakadékok mélyülésében jelentkeznek. Az Eurostat 2014-es adatai szerint Magyarország népességének 31,1%-a van kitéve a szegénység és társadalmi kirekesztettség veszélyének.

A Tárki 2014-es vizsgálati adataiból az derül ki, hogy a szegénységgel és társadalmi kirekesztettséggel veszélyeztetettek aránya a visegrádi országok között Magyarországon nemcsak a legmagasabb, hanem 2008 óta folyamatosan emelkedő, miközben a lengyelek, a szlovákok és a csehek 2005 és 2013 között csökkenteni tudták a veszélynek kitettek arányát.

Kolosi Tamás szerint a társadalmi egyenlőtlenségi rendszert számos tényező sajátos viszonyrendszere eredményezi, így az iskolai végzettség, a foglalkozási presztízs, a munkamegosztá-

si, érdekérvényesítési-hatalmi viszonyok, az első, illetve a második gazdaságból fakadó jövedelem és vagyon, a fogyasztási szokások, a területi és lakáspozíciók, illetve a kulturális tőke (Kolosi, 2000). A szegénységi adatok tehát önmagukban nem fejezik ki a társadalmi szerkezeti sajátosságokat, de jelzik a mai magyar társadalom erőteljes polarizációját. Az utóbbi években a felsőbb társadalmi osztályokba tartozók száma, aránya jelentősen csökkent, egyszersmind erőteljesen felgyorsult a középosztály leszakadása, miközben a szegények aránya növekedett. Ezért mind a mai napig nem alakult ki a modernizáció szempontjából létfontosságú széles középosztály. Kolosi Tamás és Tóth István György szerint ez a magyar társadalomszerkezet olyan mértékű torzulását adja, ami a szegénységnél is nagyobb problémát jelent (Kolosi–Tóth, 2014: 14).

A társadalmi polarizáció az ország területi megosztottságai-ban is megmutatkozik, mégpedig a fővárosi és a nagyvárosi, valamint a kisvárosi, illetve a falusi lakóhelyek közötti társadalmi szakadékokban. Eszerint a felsőbb társadalmi osztályok tagjai, közte a magasan iskolázottak jellemzően fővárosi, illetve nagyvárosi lakóhelyeken élnek. A társadalom alsóbb csoportjai a kisvárosi és a falusi lakóhelyeken koncentrálódnak.

Tehát hol laknak a magyar nagyvárosi térségek magasan képzett, illetve elit csoportjai?

A magasabban iskolázottak és szakképzettek

A kérdésre a választ a kilenc (100 ezer főt meghaladó népességű) magyar nagyvárosi térség³ térbeli szerkezetét két időpontban,

³ A két időpontban a felvételeket a Társi Zrt. készítette. A kutatás mintaterületei 2005-ben és 2014-ben Budapest és agglomerációja, illetve nyolc magyarországi nagyváros, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, valamint térségeik voltak.

így 2005-ben⁴ és 2014-ben⁵ vizsgáló, mind a két esetben 5000 főre kiterjedő, reprezentatív szociológiai kutatás⁶ eredményeinek összehasonlító elemzéseit adják (Szirmai–Ferencz, 2015).

A 2005-ös, kilenc várostérségre reprezentatív szociológiai kutatás adataiból kiderül, hogy az átmenet folyamatai a történetileg kialakult, hagyományos centrum–periféria struktúrát átalakították, részben megerősítették, részben átszervezték. A megerősítést az erős térbeli társadalmi hierarchia bizonyítja: eszerint a városközpontból a város külső negyedei, illetve a városkörnyékek felé haladva fokozatosan csökkent a magasabb státusúak (a magasabban képzettek, a kvalifikált munkát végzők és magasabb jövedelműek) jelenléte, és nőtt az alacsonyabb társadalmi státuscsoportok (az alacsonyabban képzettek, a szakképzetlenek és az alacsony jövedelműek) koncentrációja. Az átszerveződést pedig a városkörnyékek fejlettségi szint szerinti elemzése⁷ jelezte: az infrastrukturálisan fejlett városkörnyéken szinte „megtört” a korábbiakban egyértelműnek tűnő társadalmi lejtő, és megállt a társadalmi státusérték csökkenése, majd növekedésnek is indult.

⁴ A 2005-ben megvalósított kutatás a *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című projekt keretében készült.

⁵ A 2014-es vizsgálat a *Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés* című, TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069 számú kutatási projekt eredménye.

⁶ Az adatbázis a teljes nagyvárosi népességre vonatkozott, mind a két időpontban. A mintavételi eljárás a mintába került kilenc nagyváros mindegyikének esetében aránytartó (reprezentatív) volt nemre, korcsoportra és iskolai végzettségre nézve. Az adatok módot adtak az érintett társadalmak területi elhelyezkedésének feltárására, ennek keretében az elit csoportok vizsgálatára is.

⁷ A város környéki települések kiválasztása és fejlettség szerinti definiálása a rangszám-módszerrel történt. Ennek során a megközelíthetőség, a lakáshelyzet, a köz- és felsőoktatás, az egészségügyi ellátás, a vállalkozói aktivitás, az adózás, a jövedelmek, a foglalkoztatás, a munkanélküliség, a mobilitás, a szociális ellátás mutatóinak a számbavételére került sor, majd a mutatók összesítésére, s ez adta azt a fejlettségi rangsort, amelynek alapján a kilenc nagyváros környékén a három legfejlettebb és a három legfejletlenebb település kiválasztásra került.

Mégpedig azért, mert a magas és az alacsonyabb társadalmi státusú rétegek eltérő irányú és indítékú szuburbanizációs folyamatnak hatására a városkörnyékek társadalmi státusa differenciálódott, magas és alacsony társadalmi státusú csoportok által benépesített városkörnyéki övezetekre, falvakra bomlott.

A 2014-es vizsgálat a 2005-ös folyamatokhoz képest új trendet mutatott: 2014-ben a várostérségek belső társadalmi hierarchiája oldódni kezdett, az egyes városnegyedek társadalmi szerkezete is kiegyenlítettebbé vált, a nagyvárosok dzsentrifikációja, a magasabb társadalmi státusúak, köztük a diplomások arányának emelkedése miatt.⁸

Az összehasonlító elemzések szerint amíg 2005-ben a belvárosból a külső városrészek felé haladva folyamatosan nőtt az alacsonyan végzettek aránya, a magasán (illetve középszinten) végzettké pedig folyamatosan csökkent, addig 2014-ben ez a fajta hierarchikus növekedés, illetve csökkenés enyhült: a magasabb társadalmi státusúak (így a diplomások, az érettségivel, szakközépiskolai végzettséggel és magasabb jövedelemmel rendelkezők) egyre nagyobb teret foglalnak el a belső városrészekből, de a külső városi negyedekben is növekedett az arányuk.

Ez egy nyugat-európai európai trend hazai érvényesülésére utal: mégpedig arra, hogy a magasabb társadalmi státusúak a nagyvárosokból (a magas ingatlanárak miatt is) folyamatosan szinte „kiszorítják” az alacsonyabb társadalmi státusú csoportokat, ezzel is kifejezve társadalmi előnyeiket (és jobb gazdasági piaci pozíciójukat) a kedvezőbb területi adottságok birtoklására.

⁸ Emögött országos folyamat, a diplomások növekvő hazai aránya is megtalálható, a 2011. évi népszámlálás adatai szerint a 25 éves és idősebb népesség 18,2%-ának volt egyetemi vagy főiskolai végzettsége, ami háromszorosa az 1980. évinek. A diplomás arányok változásait már a 2005-ös és a 2014-es mintavétel diplomás arányaiban mutatkozó különbségek is jelezték; 2005-ben 18,4%-ban, 2014-ben 25,9%-ban kerültek a vizsgáltak körébe.

Az elit csoportok

Az elit csoportok (vagyis akik ezekben a kutatásokban annak minősültek: a diplomások és/vagy közép- vagy felső szintű vezetők, és/vagy önálló vállalkozók, illetve szellemi szabadfoglalkozásúak) térbeli elhelyezkedései és a várostérségeken belüli mozgásaik alapvetően részei a fenti nagy trendeknek, miközben egy-egy fő irány alakulását erősítik is.

A 2005-ös adatok szerint az összesített elit csoport (a 9,7%-os mintabeli átlagukhoz képest) a legnagyobb arányban a belvárosban (11,6%), illetve az átmeneti övezetben (7,9%) élt. (A többi városnegyedben, illetve a városkörnyékeken is alacsonyabb volt az átlaghoz képesti jelenlétük.)

2014-ben komoly változás figyelhető meg: a 2005-ös mintához képest alacsonyabb, 7,3%-os átlagú elit csoport⁹ tagjait átlag alatti mértékben találjuk a nagyvárosok belső negyedeiben: átlag felett (13,3%-ban) a fejlett városkörnyékeken laknak.

A belső egységeik szerinti elemzés azt mutatja, hogy a diplomások és a vállalkozók inkább belvárosi lakók maradtak, szemben a vezetőkkel, akik immár a városkörnyékeken találhatóak legmagasabb arányban. Ennek figyelembevételével feltehető, hogy ők azok, akik legerőteljesebben dinamizálták a magas társadalmi státusú szuburbanizációt.

A diplomások esetében a belváros és az átmeneti övezet jelentősége megmaradt, noha itt a 9 év alatt csak nagyon kis mértékű volt a bővülés. A legnagyobb változás részben a külvárosi övezetekben (2014-ben átlag feletti az arányuk), továbbá a fejletlen városkörnyékeken történt, ahol a 2005-ös 4,5%-os arányukhoz képest 2014-ben 20,6%-ban élnek itt.

Lakóhely-, illetve lakástípusokat vizsgálva hasonló trendeket találunk: 2005-ben az elit csoportok átlagon felüli arányban a

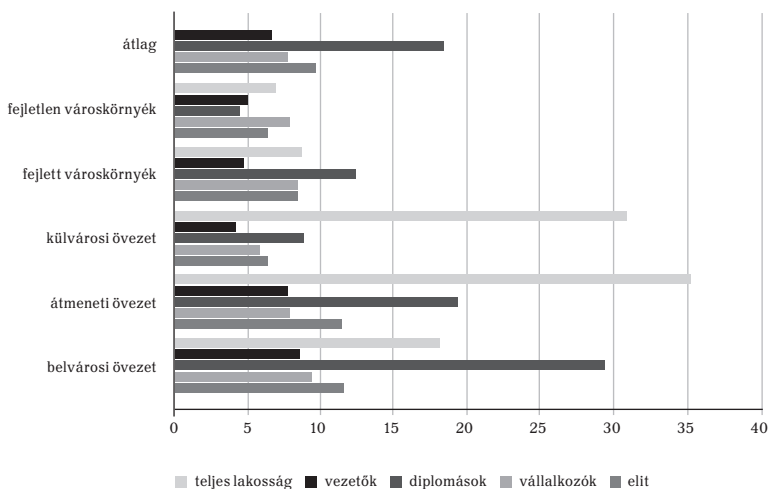
⁹ A két időpont között az elitek aránya nemcsak a mintában, hanem a társadalmon belül is kis mértékben csökkent.

hagyományos beépítésű, magas státusú belső negyedekben, illetve a családi házas, magas státusú övezetekben éltek. A legmagasabb arányban a villanegyedekben és a lakóparkokban, míg a lakótelepeken csak átlagosan találni meg őket.

2014-ben szintén a hagyományos beépítésű és a családi házas, magas státusú területeket foglalták el átlagon felüli arányban. A villanegyedekben nemcsak átlag felett, hanem 2005-höz képest is nagyobb arányban koncentrálódnak (ez az arány 15,8%-ról 17,5%-ra nőtt). Igen meglepő volt, hogy a lakóparkok esetében nagy mértékben visszaesett az arányuk, amely 2005-ben 20,1%, 2014-ben pedig csak 5,1%. A lakótelepeken az arányuk átlag alatt maradt és tovább is csökkent. (A jelzett folyamatokat lásd az 1–2. ábrán.)

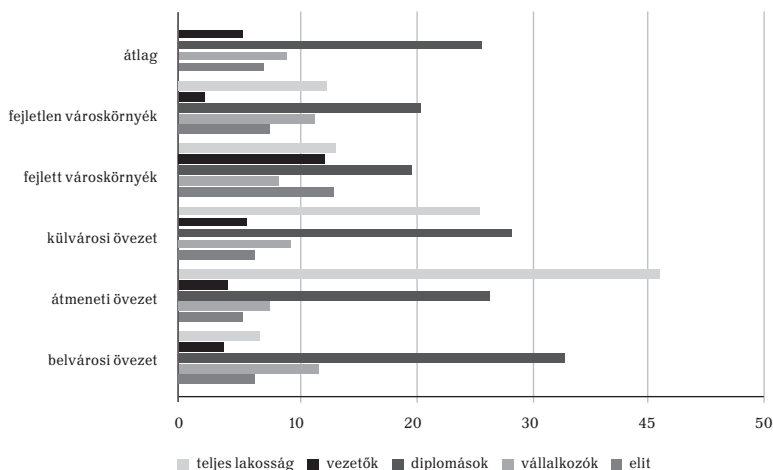
1. ábra.

Az elit csoportok, vállalkozók, diplomások és vezető beosztásúak megoszlása övezeti besorolás szerint 2005-ben

2. ábra.

Az elit csoportok, vállalkozók, diplomások és vezető beosztásúak megoszlása övezeti besorolás szerint 2014-ben

Összegzés

A kutatási eredmények szerint a 2005 és 2014 között eltelt kilenc esztendő alatt a nagyvárosi térségek általános polgárosodása felgyorsult, erősödtek a magasabb (az iskolázottabb, szakképzettebb) társadalmi státusú csoportok nagyvárosi koncentrációi, egyben jellemző a hátrányosabb társadalmi helyzetűek város környéki kiszorulása. Egyes elit csoportok, illetve magasabb társadalmi státusúak kiköltözésének is köszönhetően a város környéki települések diverzifikálódtak, részben polgárosodott magas, részben alacsonyabb társadalmi státusú egységekre bomlottak. A térbeli társadalmi hierarchiát ma már kevésbé a várostérség egésze, hanem inkább a város és a környék, továbbá környékek közötti társadalmi megosztottságok adják. Ez a modell alapjaiban megfelel a mai legújabb európai városfejlődési, illetve a globális urbanizációs trendeknek.

Irodalom

- Enyedi Gy., 2012: *Városi világ*, Budapest, Akadémiai.
- Kolosi T., 2000: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*, Budapest, Osiris.
- Kolosi T.–Tóth I. Gy., 2014: *Társadalmi Riport 2014*, Budapest, Társi.
- Sassen, S., 1991: *The Global City. New York, London, Tokyo*, Princeton, Princeton University Press.
- Szirmai V. (szerk.), 2009: *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői*, Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Szirmai V.–Ferencz Z., 2015: A magyar nagyváros-térségek térbeli társadalmi jellegzetességei, a centrum-periféria modell átalakulása, in Szirmai V. (szerk.), *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*, Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 147–167.

BÁLINT ANDRÁS

Polgár a Nagymező utcában

A polgár számomra nem társadalmi kategória, hanem a józan, tisztességes, törvénytisztelő patrióta, a megbízható, felvilágosult és európai citoyen összefoglalója.

Ilyen színházat akartam csinálni a Nagymező utcában.

Patrícius vagy nagypolgár?

Sok interjú készült velem mostanában, a színigazgató-váltás hátlás témája a sajtónak. Számos beszélgetést olvastam kollegáimmal, nyilatkoztak rólam, általában nem fukarkodtak a dicsérettekkel, polgári és művészi erényeimet hangoztatták. Két mondat mély nyomot hagyott bennem: egyik kedves kollégám azt mondta rólam, hogy *nagypolgári* származású vagyok, egy másik vélemény szerint *patrícius* vagyok.

Patrícius? Ezt inkább elfogadom. Természetesen nem az eredeti jelentésében, nem vagyok nemes és előkelő római, az akkori arisztokrácia tagja, hanem olyan polgári származék, aki kultúrát és ízlést hoz otthonról, örököl némi előkelőséget. Talán Thomas Mann-i értelemben lehetek patrícius, aki igazi polgár volt, lübecki patríciuscsaládból jött. Ha szembeállítom a plebejussal, a magamfajta patrícius kifinomultságot és jó ízlést jelent, némi kívülállást és távolságtartást a többiektől. A plebejustól, a köznéptől. De fölényt semmiképpen!

Nagypolgár nem vagyok. Sem gondolkodásomban, sem a családi háttérrel. Apám orvos volt, egyetemi tanár, egyáltalán nem keresett jól, szüleim elváltak, anyám nevelt bennünket az öcsémmel. A Budafoki úti házban, amit nagyapám épített (erről később), az ötszobás lakást háromszobásra szűkítették, majd társbérlőket költöztettek be, egyik szobánkat egy házaspárnak utalták ki. Később itt gyerekek is születtek. Anyámnak, aki nyolc órát klinikai laboratóriumban dolgozott mint vegyész, majd esztétiként műszaki szövegeket fordított, évekig meg kellett osztania a konyhát és a fürdőszobáját egy vadidegen családdal.

Egy nagypolgári kapcsolata lett a családnak: apám mostoha-testvére, a vele együtt nevelkedett nővére a harmincas években férjhez ment Richter Lacihoz, a gyógyszergyáros Richter Gedeon fiához.

Úgynevezett harmadik generációs családból jövök. Értelmiségi család, polgári felmenőkkel.

Polgári felmenők

Volt otthon egy nyolckötetes Arany János-sorozat, díszes, aranyborítású, az 1880-as években adták ki. Kiskamasz vagyok, lapozgatom, látom a beírást: *Bleyer Zoltán tulajdona*. Kérdem anyámat, ki ez a Bleyer Zoltán? A nagyapád, válaszolja.

Bálint Zoltán volt tehát az első generáció, Nagyváradon született, 1871-ben, kispolgári zsidó családban, az ő apja, dédapám egy adóív szerint külvárosi *vándor tánczmester* volt. Nagypapa a századfordulón már ünnepelt építőművész, még diplomája előtt magyarosít Bálindra, ő tervezte 1900-ban a párizsi világkiállítás magyar pavilonját kollégájával, Jámbor Lajossal. Bálint és Jámbor keresett alkotópáros voltak.

Többek között az ő terveik alapján épült az Állami Számvevőszék épülete a Bem rakparton, ma Külügyminisztérium; a deb-

receni megyeháza, számos villa a Városligetben, Korányi Sándor háza a Váci utcában, a Fészek Klub mór stílusú kerthelyisége. A Budafoki úti bérházat is az ő terveik alapján építették, ott lakott a család, az ötödiken műtermet tervezett magának. A második emelet 3/b-ben laktunk anyámmal és öcsémmel harminc évig. Budapesten több házon is olvasható: *Bálint et Jámbor fecerunt*. Ha járok a városban, mindig keresem, és gyakran megtalálom ezeket a feliratokat.

Molnár Ferenc a *Finisgeneráció* című írásában mintha róla és társairól beszélne: „Ha azzal volnánk megbízva, hogy megállapítsuk, mit nevezünk generációnak, azt kellene mondanunk, hogy egy generáció azoknak az embereknek az összessége, akik együtt csináltak valamit. Ez a nemzedék versenygeneráció volt, hogy triviális, de érthető szóval éljünk: finisgeneráció. Olyasféle szerepe volt, mint a löversenyben az utolsó előtti pillanatnak, amikor a lovak teljes erőből, minden képességüket megfeszítve szaladnak. Ha pontosan meg akarjuk jelölni az időpontot, amikor ez a munka folyt, körülbelül a nyolcvanas évek elejére kell gondolnunk, arra az időre, mikor Pesten a Nagykörutat kezdték építeni. Ennek a generációnak az építészei annyi házat építettek, mint az előttük élt tíz generáció építészei együttevén. Újságírói több lapot csináltak, mint az előttük élt ötven generáció!... Mégiscsak szép volt tőlünk, hogy harminc év alatt egy ötszáz éves múltat csináltunk ennek a városnak.”

Nem kevés büszkességgel gondolok arra, hogy amit nagyapám *csinált ennek a városnak* mint építőművész, én a magam módján *tovább csinálom* mint színházcsináló. Hagyományt folytatok, a magyar polgári kultúra folytonosságát ápolom.

Külön érdekesség, hogy 1912-ben a felépítendő Nemzeti Színház tervpályázatán Bálint és Jámbor második díjat nyert, a színház amúgy a világháború kitörése miatt nem épült fel. Amikor 1997-ben az Erzsébet térre tervezett Nemzeti Színház igazgatói pályázatát írtam, megjegyeztem, hogy nagyapám vagy nyolc-

van éve második lett, én eggyel előbb szeretnék végezni. Így történt, a pályázatot megnyertem, ám az Erzsébet téri színház sem épült fel. Ez már egy másik történet...

Nagymama Horvátországból jött. Művészetkedvelő, dekoratív szép fiatalasszony volt, portréját Ferenczy Károly festette meg. Nagypám asszimiláns polgár volt, még a házassága előtt kikeresztelkedett, keresztszülője Rákosi Jenő volt, a híres konzervatív író és felsőházi tag. Bálint Zoltán magyarnak tartotta magát. 1939-ben halt meg, akár szerencsésnek is mondhatjuk, nem érte meg a második zsidótörvényt, amely szakmájától, és a harmadikat, amely magyarságától, akár életétől fosztotta volna meg.

Polgári otthon

Sok könyv volt otthon, vagy fél méter Márai, a háború előtti kiadások. Apám kedvenc Márai-idézete: „művész vagyok, csak nincs műfajom”, a francia, német, angol szerzőket eredetiben olvasta, különösen kedvelte az angol detektívregényeket és a történelmi tanulmányköteteket, a politikusmemoárokat.

Nehéz albumokban hanglemezek is voltak, 78-as fordulatszámú bakelitek (kiskutya behallgat a tölcséres gramofonba: His Master's Voice), a teljes *Aida* Giglivel, a *Trubadúr* Di Stefanóval, Beethoven összes szimfóniája, Mozart-zongoraversenyek. A falon festmények: két Rippl-Rónai, Ferenczy-olajkép a nagymamáról, Márffy-csendélet, egy nagy méretű Szőnyi, és néhány szép bútor. Egy Bösendorfer zongorára is emlékszem, apám fiatalkorában zongoraművésznek készült. A második generáció.

Szüleim válása után, az ötvenes évek elején járunk, kevesebb lett a könyv, a lemez, a falon a kép. Jöttek a társbérlek, a cseléd-szobában egy ideig albérlő lakott, keservesebb lett az élet, bár mi, gyerekek ebből keveset érzékelünk. Anyám angolórára járatott,

és egy távoli rokonunk még német nyelvleckéket is adott. Zongoraórára is küldtek, néhány évig küszködtem a hangjegyekkel.

Mit gondolhattak vajon az osztálytársaim, akik rosszabb körülmények között éltek, mint mi? Jordán Tamás, akivel egy osztályba jártunk (barátságunk több mint hatvanöt éves), négy testvérével sokkal szűkebben lakott szüleivel és nagyszüleivel, két házra tőlünk, a Budafoki úton. Irigyelték a Bálinték lakását?

A kopott társbérletünket, ismeretlen albérlővel, közös fürdőszobával és konyhával – az ötvenes évek nyomorúsága.

A polgári életforma halvány nyomai.

Polgári színház

Amikor 1985-ben megpályáztam a Radnóti Színház igazgatói posztját (a harmadik generáció), természetesen eszembe sem juthatott a „polgári színház” kifejezést használni. Értelmiségi kamaraszínház – ezt neveztem kijelölt célnak.

A „polgári” akkoriban szitok-jelzőnek számított: „polgári erkölcs”, „polgári gondolkodás”, „polgári művészet” – írták, ha valamit denunciólni akartak. A polgári származást emlegetni sem volt szabad.

„Szándékom visszanyúlni a magyar drámairodalom néhány elsüllyedt korszakához – ilyen például a századforduló vagy a századelő –, s az ekkoriban született drámák közül bemutatni néhányat. Azokat, amelyeket ritkán vagy soha nem játszottak” – írtam a pályázatomban. Kíváncsiságom, affinitásom a magyar polgári drámairodalom felé vonzott.

A magyar dráma aranykora, a polgári színház felvirágzása a XX. század első évtizedeire esett. A progresszív magyar értelmiség Párizsra, Berlinre és Bécsre veti vigyázó szemét, az európai színházakban Csehov, Ibsen, Hauptmann darabjait nézik. Budapest néhány év alatt virágzó európai nagyvárossá fejlődik. Föl-

épül a Vígszínház, sikert sikerre halmoz Molnár Ferenc, Szomorú, Bíró Lajos, Szép Ernő, Heltai, Herczeg Ferenc, Barta Lajos, Lengyel Menyhért.

Ezek a polgári drámák száz-százharminc éve születtek, de érvényesnek és korszerűnek mutatkoztak a Radnótiban is. Polgárinak talán azért is nevezik ezeket a színműveket, mert városi lakásokban, otthonokban játszódnak. Polgári díszletben. Szép Ernő *Vőlegénye*, Herczeg Ferenc *Kék rókája*, Heltai *Naftalinja*, *Máli néni* és az *Árvák* Füst Milántól, a *Buborékok* Csiky Gergelytől ebédlőkben, szalonokban, konyhákban, hálószobákban játszódnak. Molnár *Úri divatjának* helyszíne is urbánus, egy elegáns belvárosi üzlet.

Rosmer tiszteletes háza is polgári a *Rosmersholm*ban; *Ványa bácsi* története egy nyaralóban esik meg; a *Nem félünk a farkastól* című amerikai darabot egy pesti Pozsonyi úti lakásbelsőre emlékeztető díszletben játszottuk. A horvát *Glembayak* nagypolgári szalonja, az angol *Ideális férj* living roomja és Higgins professzor dolgozószobája, a párizsi *Csodagyermek* kurtizánjának budoárja, a norvég *Solness építőmester* műterme, a román Caragiale udvarháza, a svéd Bergman házassági jelenetei...

Ezeknek mind a Radnóti parányi színpada adott otthont.

Polgári közönség

Kik ülnek a Radnóti nézőterén?

Diákok és nyugdíjasok, középiskolások és egyetemisták, kereskedők és ügyvédek, egyetemi tanárok és óvónők... Polgárok.

Nemzetközi mérések és saját tapasztalataink alapján a színházi nézők többsége nő. A nézőtér kétharmad részén hölgyek ülnek, úgy is mondhatjuk, hogy egy férfinézőre két nő esik. Ez így normális. Két barátnő eljön színházba, a két barát inkább meccsre, kocsmába jár. Egy hölgy akár egyedül is vált jegyet, fiú egy-

magában aligha. A házaspároknál is többnyire a feleség gondoskodik színházjegyről.

A kultúra legfőbb hordozói a nők. A polgárlányok, a polgáraszszonyok...

Polgári humor

Amikor George Tabori (Tábori György) *Jubileum* című darabját bemutattuk, és a szerző megjelent a nyilvános főpróbán, meglepve tapasztalta, hogy a közönség mennyit mulat. „Ennyit még az összes németországi előadáson nem nevettek, mint nálatok” – jegyezte meg elégedetten. „Hazajöttél, Gyuri bácsi – mondhatam –, a te világlátásod, humorod jellegezetesen innen származik. Pesti, polgári humor.”

Mindig fontos volt számomra a nevetés, az irónia, a derű, a jó humor. Ez a jellegetesen polgári humor, a közép-európai abszurd humor, a pesti kávéházak humora.

Amikor Kosztolányi felsóhajt: „Édes Istenem, segíts meg, de ne segítsd meg Karinthyt, vagy ha mindenáron meg akarod őt segíteni, akkor inkább engem se segíts meg!”

Amikor Márai az ostrom után szétbombázott háza romjai között egyetlen könyvet talál, *A polgári kutya nevelésének kiskatéját*.

Amikor Heltai állatmesével vigasztalja munkaszolgálatra bevonuló barátját: „Az ökröt vágóhídra viszik. Csak az vigasztal, mondja a jámbor állat a halálos csapás előtt, hogy alapjában én is a hazáért halok meg.”

Amikor Szép Ernő az „1914 július havában megnyílt császári és királyi világháborúban, ahová bevonták, mint népfelkő-népkefelő hadnagy urat, a kardjára ezt vésette: élni és élni hagyni!”

Még Arany János humorát is sikerült megszólaltatnom, ahogy Petőfivel kamaszosan ugratják egymást, vagy amikor szerkesz-

tői megjegyzéseivel szarkasztikusan gúnyolódik a tehetségtelen fűzfapoétával.

Polgári estek

Önálló estjeim szerzői és hősei magyar polgárok: Kosztolányi, Szép Ernő, Radnóti, Babits, Márai, Arany János, és legutóbb Hel-tai. E nagy magyar írók gondolatait és mondatait közvetítettem, kutattam életüket, kerestem személyiségüket, az ő jelmezeikben álltam a Radnóti színpadán, magam köré képzelve a XIX. vagy XX. századot, Szekszárdot vagy Szabadkát, Nagykőröst vagy Budát, a kaliforniai San Diegót vagy a szerbiai Bort.

Márai Sándor igazi polgár volt, talán a legpolgárabb magyar író.

Amikor 1948-ban emigrációba indul, fájdalmasan idézi föl, hogy nemcsak azért kell elmennie Magyarországról, mert nem engedik szabadon írni, hanem mert nem lehet szabadon hallgat-nia. Megrendítő, ahogy Amerikában megtalálja a családi recept-könyvet: „Lola, az édesanyja, anyám, barátnők receptjei – külö-nös, nyugtalanító olvasmány... A leves, a hús, a hal, a tészta, és az egészben egy műveltség konyhaillata... A linzerhez kell tojás, liszt, mandula, aztán kell egy konyha, ahol egy család él, kell a cseléd (mert a magyar nyelv irgalmatlanul logikus) és cseléd nél-kül nincs család. A marhanyelvhez kell anyanyelv...”

Számomra Arany János is polgár, magyar polgár. Igazi hazafi. „A hazáról egy merész szót / Én is ejtétek hajdanába’, / Mikor annyit is nehéz volt. / Most közömbös lettem, s gyáva. / Most!... mikor szabad sajtó van, / És üvölt a pajkos gyermek, / S vén-asszony az utc’ajtóban / Nagy-bátran fülébe ordít / A király-nak, miniszternek” – mondtam a színpadon 2004-ben, és vilá-gos volt, hogy színész és közönsége ugyanazt gondolja a friss demokráciáról, egy nyelvet beszéltünk. Arany mondatai az ak-

koriban fellángoló népi–urbánus viták idején nagyon aktuálisak voltak: „Én a szépet sem a népieshez, sem a nem népieshez nem kötöm kizárólag. Nekem a szép, szép minden alakban. Általában legyen a költészet sem úri, sem népi, hanem érthető és élvezhető mindenkinek, kit ép elmével áldott meg az isten.” A józan, tárgyilagos Arany üzenete egyértelmű volt.

Babits Mihályt is polgárnak láttam. Humanista polgárnak.

„A humanizmus az európai kultúra önfenntartási ösztöne. A kereszténység nem állt e hagyomány alapján, a középkor zelótái oly hangon beszéltek a *pogány* kultúráról, ahogy ma a kommuniszták szoktak a *polgári* kultúráról beszélni... A humanizmus a fanatizmus ellentéte és ellenfele.” Ezt a gondolatot nagyon fontosnak tartottam. A rendszerváltás utáni években ki kellett mondani ezeket a szavakat. „Ki a magyar?” – kérdi a harmincas évek végén a hígmagyar–mélymagyar viták idején. „Vagy még pontosabban, ki az, aki nem magyar a magyarok közül, lehetőleg személy szerint és névvel megjelölve... Támadó módjára vetik föl, göggel és biztonsággal.” Akkoriban alakult a MIÉP, színre léptek a neonácik. A Radnóti színpadáról beszéltem. A humanista polgár Babits legszemélyesebb vallomásaim egyike volt, hallgattak és értettek.

Kosztolányi? Talán az ő személyisége állt legközelebb hozzám.

„Az eszményeket nem szabad megvalósítani, de feladni sem” – állítottam a közönség legteljesebb egyetértésével.

A bús férfi panaszaival szólaltam meg: humorral és némi mélabúval, játékos költőiséggel, férfias bizonytalansággal, csokornyakkendőben, hajtincssel a homlokomon.

A *homo aestheticus* Kosztolányi szerint „az önmagáért való tiszta szemlélődés embere, aki nem ismer jót és rosszat, csak szépet és rútát, aki nem áll sem jobb oldalon a bégető fehér bárányok között, sem bal oldalon az ordító fekete farkasok között, hanem egymagában áll, távol a nyájtól és csordától, mindig egyedül, mint mindenkinek közönyöse vagy megértője...” Az úgynevezett

szocializmus negyven éve után jó volt kimondani. Esti Kornél figurája, Kosztolányi másik énje maga a megtestesült pesti polgár. Ahogy visszaadja a depressziós patikus életkedvét, ahogy a bolgár kalauzzal egy egész éjszakát átbeszélget anélkül, hogy egy szót tudna bolgárul. Kaján, szellemes, időnként gonosz, de leginkább megértő.

„Mivel igazán jók úgyse lehetünk, legalább udvariasak legyünk” – ajánlja mosolyogva.

Ezt a polgári színházeszményt akartam megvalósítani a Nagymező utca 11-ben.

Remélem, több-kevesebb sikerrel.

ERDŐS VIRÁG

Lábjegyzet a Katalinka szállj el című szöveghez

katalinka szállj el

a miskolci számozott utcák emlékére

jönnek

sós kútba tesznek
onnan is kivesznek
kerék alá tesznek
onnan is kivesznek

nem szólnak de
ahogy néznek
leforráznak
kiveséznek

diszkréten és
szeliden
követnek a
pennyben

nagy fogásra
hajtanak
folyton szemmel
tartanak

szebb napokon
ketten-hárman
csatlakoznak
rád a spárban

észrevételt tesznek
számításba vesznek

ügyelnek rád
minden téren
benn a boltban
kinn a téren

szorítják a
tasijukat
hergelik a
pasijukat

bevállalják
amit bírnak
ránézésre
rendőrt hívnak

csak a baj van
teveled és
nem bírják a
keveredést

lépéseket tesznek
kezelésbe vesznek

hirdetik az
okosságot
rühellik a
rokonságod

egy-két székkal
odébb ülnek
szebbet és sző
kébbet szülnek

védteleenné tesznek
gondjaikba vesznek

nem tűrnek de
tolerálnak
arányokról
delirálnak

rosszallják a
cukros cumit
kiszúrják a
kopott gumit

büntetnek és
feloldoznak
felnyomnak és
leorkoznak

lenegróznak
lefekáznak
dögevőznek
dakotáznak

nem is szabad
koznak
lekátrányo
soznak

alád tesznek
eléd állnak
szeretettel
szegregálnak

ha produkálsz
rasszjegyeket
felejtsd el a
klassz jegyeket

kilátásba helyeznek
pecsétet is szereznek

egymásra is
fújnak hát még
csak egy lépést
lépnek hátrébb

csak egy kicsit
keménykednek
szebb jövőben
reménykednek

ígéretet tesznek
csuda dolgok lesznek

felejtsd el a
bút a depit
szedheted a
papír
zsepit

futja majd a
vakaróra
igény van út
kaparóra

ajánlatot tesznek
használatba vesznek

nem vállalnak
kezességet
formálják a
közösséget

ítélnek és
ítélkeznek
beszólnak és
letegeznek

nem számít hogy
lejt a pálya
lemennek a
legaljára

azt hitted de tévedtél
kell nekik az élettér

nehéz az em
berré
válás

eddig tartott
legyél
hálás

épp eleget
barátkoztak
megjelöltek
megszámoztak

itt az idő
végső soron
tetemváron
hidegsoron

nézd az égő
porondot
sok kis geszti
bolondot

spiccesek a
bortúrától
irtóznak a
tortúrától

egykedőre
lezavarják
hogyan a rendet
ne zavarják

igazságot tesznek
elégtételt vesznek

katalinka szállj el
jönnek

sós kútba tesznek
onnan is kivesznek
kerék alá tesznek
onnan is kivesznek

imhol jönnek
öltöny
mazda
mi meg itt a
térdig
gazba'
kisemmizve
beárazva

katalinka:
húzz a faszba

*

Ez egy szöveg, ne nevezzük versnek.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a szöveg tárgya egy katicabogárka, pedig nem.

A szöveg tárgya valójában: a magyar polgár.

A magyar polgár, akinek most jó.

Akinek a javára a közelmúltban fontos átrendeződések történtek.

Elsősorban területi átrendeződések, bár a terület a helyén maradt, csak a rajta élő embereknek kellett kissé odébb állniuk.

Hogy ezáltal bővüljön az élettér.

A magyar polgár élettere bővüljön a kevésbé magyar polgárok életterének rovására.

Katalinka szállj el, jönnék.

Az utóbbi néhány évből három olyan eset is eszünkbe juthat, amikor a magyar polgár élettere bővült a kevésbé magyar polgárok életterének rovására, és ez a magyar polgárnak jó volt.

A miskolci számozott utcák önkormányzati bérlakásainak önkormányzati gondoskodás nélküli felszámolása, egy. Józsefváros önkormányzati és egyben hatósági rásegítéssel történő ügynevezett „dzsentifikációja”, kettő. A közterület életvitelszerű használatának tilalmára vonatkozó szabálysértési rendelet törvénybe foglalása, három.

Miskolc egyik hírhedtnek számító városrészében lassan végéhez közeledik a két évvel ezelőtt indított ún. telepfelszámolási program, melynek tényleges célja a felújított diósgyőri stadion területének kiterjesztése a városnak arra a részére, ahol eredetileg az ún. számozott utcák olcsó önkormányzati bérlakásai álltak. Az akadálytalan hatalmi arroganciával felszabadított területen a tervek szerint a rekonstruált DVSC-stadion parkolója kerül kialakításra. Ott, ahol néhány hónappal ezelőtt még a kevésbé magyar polgárok otthonai éktelenkedtek, néhány hónap múlva már a magyar polgár autója fog állni.

És ez a magyar polgárnak jó.

Minden magyar polgárnak jó, annak is, aki szereti a focit, és annak is, aki nem, annak is, akinek van autója, és annak is, akinek nincs.

Ha ugyanis lettek volna olyan magyar polgárok, akik szerint ez nem jó, akkor ők nyilván kézzel-lábbal tiltakoztak volna a miskolci számozott utcák lakóinak embertelen és igazságtalan szisztéma szerint történő kitelepítése ellen, vagy legalábbis csatlakoztak volna az érintettek mellé álló aktivisták tiltakozóakcióihoz.

De nem csatlakoztak.

A magyar polgár élettere bővült, és ez a magyar polgárnak jó. És nemcsak Miskolcon jó, hanem jó például Budapesten is.

Itt már nemcsak egy-két utcácskával, hanem egész városrészekkel bővül a magyar polgár élettere a kevésbé magyar polgárok rovására.

A főváros egyik hírhedtnek számító kerületében például, ahol néhány évvel ezelőtt még túlnyomórészt a kevésbé magyar polgárok otthonai éktelenkedtek, néhány év múlva már túlnyomórészt a magyar polgárok otthonai fognak ékeskedni. Józsefváros megújul, a szűk és sötét utcák helyét tágas sétányok veszik át, és a magyar polgár már nemcsak parkoló autói révén „stoppolja”, hanem személyében is birtokba veszi saját képére formált új életterét, azaz: odaköltözik. A kerület az ott élő eredeti bérlők és tulajdonosok sok esetben elhelyezés nélküli kilakoltatása árán (egy kissé megtévesztő kifejezéssel élve) „dzsentrifikálódik”, és ez a magyar polgárnak jó.

Ha nem lenne jó neki, akkor nyilván kézzel-lábbal tiltakozna az embertelen és igazságtalan szisztéma szerint zajló kilakoltatások ellen, vagy legalábbis csatlakozna az érintettek mellé álló aktivisták tiltakozóakcióihoz.

De nem csatlakozik.

Sőt. Azon igyekszik, hogy szimbolikus területfoglalását Budapest (Európa egyik immár hírhedtnek számító fővárosa...) teljes területére kiterjessze. Már nemcsak parkolni és lakni akar oly módon, hogy ezáltal életterét a kevésbé magyar polgárok rovására bővíti, de – mind jelképes, mind jogi értelemben – a főváros területének egészét saját életterévé kívánja nyilvánítani.

Ahol a kevésbé magyar polgárok értelemszerűen kevésbé tartózkodhatnak.

Ennek értelmében törvényt hoz a közterület kevésbé magyar polgárok által történő életvitelszerű használata ellen, és a törvény ellen vétkezőket szabálysértési bírsággal sújtja. Majd az embertelen és igazságtalan szisztéma képviselőjében fellé-

pő hatáság segítségével expressis verbis eltávolítja őket az útból.

A magyar polgár bővíti életterét a kevésbé magyar polgárok (romák, szegények, hajléktalanok és más deklasszált elemek) rovasára, katalinka szállj el, jönnek.

És a magyar polgárnak ez jó.

Ha nem lenne jó, nyilván kézzel-lábbal tiltakozna, vagy legalább satöbbi.

De nem tiltakozik.

Tiltakozni persze nem csak kézzel-lábbal, szimpátiatüntetéssel és különféle (hogy ne mondjam: polgári) engedetlenségi akciókkal lehetne.

Lehetne úgy is, ha a társadalom e célból rendszeresített írástudói megírnák, hogy ez így nincsen jól. Hogy ez így embertelen és igazságtalan. Megírnák kisregényben, megírnák nagyregényben, megírnák prózában, drámában, festményben, fotóban, performanszban, filmben, bárhogy. Versben, történetesen. Már ha az illetők költők.

De nem írják meg, a költők pláne nem. Két okból.

Egyrészt mert a magyar költő nem „politizál”. Politizálás alatt hagyományosan azt a szalonképtelen tevékenységet értjük, amikor egy költő nem a saját problémáival, és nem az örökkévalóság problémájával foglalkozik, hanem más, vele nem minden tekintetben azonos társadalmi környezetben élő emberek problémáival. Olyanokéval, akiket valamilyen sérelem, méltánytalanság, igazságtalanság ért. Ha viszont a magyar költő valamilyen értéketlen okból mégis arra vetemedne, hogy mások problémáival foglalkozzék, akkor úgy helyes, ha azt a bizonyos problémát valamiféle sajnálatos természeti sorscsapásként tünteti fel. Még véletlenül sem olyasvalaminek, amin akár változtatni is lehetne. A magyar költő tulajdonképpen azzal diszkvalifikálja magát a legeredményesebben, ha akár csak egy gondolatkísérlet erejéig is felvillantja a változtatás lehetőségét.

Úgyhogy ilyet nem csinál.

A másik, talán még az előbbinél is kézenfekvőbb magyarázat arra, hogy vajon miért nem írja meg az a bizonyos költő, hogy azok a bizonyos dolgok nincsenek így jól, a következő. A magyar költő maga is magyar polgár. Akinek most jó. Akinek az élette-re épp bővül. Azokban a bizonyos parkolóknak többek közt az ő autói állnak, azok a bizonyos lakások többek közt az ő számára épülnek, és a közterület életvitelszerű használatát szabályozó törvény az ő területhasználati jogát helyezi a kevésbé magyar polgárok (és kevésbé magyar költők), történetesen a hajléktalanságban élő emberek jogai elé.

Katalinka szállj el, jönnek.

Magyarországon ma nem véletlenül nincsenek „veszélyes” költők és egyáltalán, veszélyes művészek, akiket a regnáló kurzus mindenáron el akarna hallgattatni. A magyar művész ugyanis alapvetően és művészetét mindennél inkább meghatározó módon a fennálló hatalmi berendezkedés haszonélvezője.

Pártállásától és egyéb másodlagos paramétereitől abszolút függetlenül.

Övé a hatalom, és ráadásként övé a – művészeknek ebben a kultúrában szinte automatikusan kijáró – dicsőség. Majd hülye lesz reklamálni. Inkább csendben örül művészetével megszerzett kiváltságainak. És bármilyen szomorú történelmi analógiák sejenek is elő, azokat gyorsan elhessegeti.

A hálás hűség belsőnk odvába bútt, hogy egy méltán hírhedt károgót idézzek.

Úgyhogy számomra már csak egyetlen kérdés marad. Itt és most, 2016 Magyarországon vajon mi a nagyobb szegény: magyar költőnek, vagy magyar polgárnak lenni.

Azt remélem, hogy akinek a köszöntésére ez a könyv készült, a szíve mélyén osztozni fog velem ebben a kissé talán ünneprontóra sikeredett dilemmában.

KOVÁCS ÁRPÁD

A polgár várakozásai és a pénzügyek

Esszém a közgazdaságtan és az államháztartástan határterületein botorkáló, töredékes és töredelmes beszámoló arról, hogy hivatlan vizitálóként miként kalandozom a politológia világában. Ráadásul ehhez e kötet címettjétől „veszek” magamnak muni-ciót ahhoz a rögeszmés szakmai reményemhez, hogy *a polgár értő várakozásai és a politika közjót szolgáló lépései nyomán – mint pilléreken – előbb-utóbb felépülhet egy olyan híd, amely egy jobban működő államháztartás világába juttat el honunkban mindnyájunkat.*

Pályámat mérnökként kezdtem, így hát érzékeny vagyok arra, hogy az építkezés a terepfelvétellel, a megvalósíthatóság vizsgálatával kezdődjön. Ehhez az adatokat – mondjuk így: a legkülönbözőbb „térképeket”, „talajjellemző eredményeket” – a társadalomkutatók, így például a Tárki már negyedszázada megbízhatóan szolgáltatja. Magyarország rendszerváltozás utáni évtizedeinek társadalmi-politikai viszonyairól, kormányzásairól, gazdasági teljesítményeiről – akár európai összehasonlításban is – bőséges a megbízható adat és kiváló szakirodalom. A „térkép” fehér foltjainak megszüntetésében nagyot lendítettek azok az elemzések és társadalmi riportok, amelyek meghaladták a sokszor rövid távú hatalmi érdekek mentén félremagyarázható összehasonlítások igényét, és előrevittek a társadalmi bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet, paternalizmus

alakulásának megismerésében, továbbá az értékfelfogást polarizáló politikai térben s időben helyezték el.

Felmerül a kérdés: egyáltalán miért érdemes most ezeket más metszetben, az államháztartás működése nézőpontjából elemezni, a bennük foglalt ismeretanyagból összefüggéseket kiemelni, társadalmi „várokozásokká” és „államháztartás-menedzselési” válaszokká formálni? A költségvetési gazdaság nem tekinthető pusztán az államháztartás forrásait előteremtő és egyben azokat fogyasztóként igénybevevő egyének sokaságának. Inkább olyan rendszerként azonosítható, ahol a szereplők döntő többsége – bár nem látja át a működés egészét, de – képes érdekeiről és értékválasztásairól, bizalmáról megnyilatkozni és tapasztalásaiból következtetéseket levonni. Ezek nemcsak passzív pozitív és negatív várokozásaikban, hanem artikuláltabban, a közpolitikát markánsan befolyásolni szándékozó elvárásokban is formát ölthetnek. Ezek aztán a közösség – jelesül Magyarország – működésében, közjogi felépítésében, gazdaságában, államháztartásának menedzselhetőségében, a célok és súlypontok meghatározásában is egyszerre váltak és válnak okokká és okozatokká: várokozásokká és cselekvési forгатatókönyvekké. Természetesen belátom azt is, hogy a „forгатatókönyv-készítők”, a politikai és szakmai vezetés aktorai – „gyökereiknél”, pozíciójuknál, érzékenységüknél, vezetési felfogásuknál fogva, tértől és időtől is „befolyásolva” – az államháztartás menedzselésében e tényezők jelenlétét különböző mértékben veszik figyelembe. Személyes „szűrőjükön” át megnyílnak tekintik azokat olyan cselekvési kezdeményezéseknek, amelyekre megfelelő válaszokat kell adniuk? Mégis meggyőződésem, hogy ezeknek az összefüggéseknek a szélesebb ismerete vezet el az államháztartás pénzügyeiben is a kormányzati cselekvés adekvátsága megbízhatóbb értéséhez és értékeléséhez is.

Tisztában vagyok vele, hogy az ilyen kutakodásnak már a kiindulása is problematikus. Teljes fogalmi pontossággal ugyanis aligha adható meg, milyen tartalmat fed társadalmi-gazdasági

kontextusban a „várankozás” passzívna, vélekedésnek is tekinthető fogalma, és mikor válik társadalmi „nyomást” is kifejező elvárassá, közpolitikai, érdek- és értékérvényesítő súlyában már minőséget jelentő, hálózatoakat, csoportosulásokat képző, politikailag mozgósító akarattá. Ráadásul nem feledkezhettünk meg az időtényezőről sem. El kell gondolkodni azon is, mit jelent a modern társadalom számára, hogy a technikai fejlődés egyszerre gyorsítja fel a folyamatokat és teszi bonyolulttá azok jellegének felismerését, nemkülönben koordinált kezelését. Sem a polgárnak, sem vezetőjének nem könnyű ezekhez az egymással szemben ható követelményekhez mentálisan alkalmazkodni. Az információk feldolgozásához, a mind bonyolultabb körülmények mérlegeléséhez egyre több időre volna szükség, miközben a megfelelő tempójú, adekvát reakáláshoz egyre kevesebb áll rendelkezésre.

A várankozásokkal és a kapcsolódó kormányzati válaszmechanizmusokkal kapcsolatos értelmezési nehézségek jól látszanak, ha szociológiai-politológiai-ökológiai gazdaságsszemléleti gondolkodási keretben vizsgáljuk őket; ha jobban szeretnénk érteni a költségvetési gazdaság – a közösségi szolgáltatások – működésének mozgatóit, illetve azt, hogy mikor és miért történik velünk az, ami, és hogy mennyi pénz kell – kellene – a működés javuló minőségi és mennyiségi jellemzőket mutató fenntartásához.

Abban, hogy milyen várankozásaink vannak, kulcsszerepet játszanak az *információk* és a *bizonytalanság*. Ha az internetes keresőbe beírjuk a „várankozás” szó számos, árnyalataikban eltérő tartalmú angol megfelelőit, válaszul százezres nagyságrendű találatot kaphatunk. Más és más megközelítés adta értelmezési árnyalatban, sokszor meglehetősen ellentmondásos tartalommal. Ha a „várankozást” valamilyen konkrétabb – például gazdasági, pénzügyi, jóléti – céllal hozzuk összefüggésbe, akkor még szerteágazóbb és ellentmondásosabb tartalmakkal is találkozhatunk. Hasonló következtetésre jutunk, ha a fogalmat valami-

lyen remélt, esetleg nem kívánt társadalmi esemény, gazdasági folyamat bekövetkezésével, vagy akár az életkori, jóléti vagy társadalmi csoportokra jellemző tényezőkkel hozzuk összefüggésbe. Nem beszélve itt a bizalmat kifejező beállítottsági kontextusokról, vagy a társadalom- és gazdaságpolitikai tartalmak elvárassá transzformálódott valóságértelmezésének nehézségeiről, vagy akár az ún. elemzői várakozások szakmaiságának hatáirairól, amelyek egyaránt és egy időben kifejezhetnek tulajdonosi és képzettségi polgári szemléletet. Példaként a nemzetközi hitelminősítők előrejelzéseit említem. Hiszen – bár minden bizonnyal szakmailag korrekt sztenderdek alkalmazó modellezésekre építenek – fel- vagy leminősítő értékelésüknek így is vannak olyan elemei, amelyek e munkát végző emberek személyiségét, intézményi vezetésük, tulajdonosi (érdek)körük beállítottságát tükrözik. Bizalmat vagy bizalmatlanságot fejeznek ki akkor is, amikor „várakoztatva”, újabb megerősítést igényelnek.

Nem hiszem, hogy újat mondok azzal, hogy a társadalomkutatás, a gazdaságlelektan „nálunk még mindig új”. Ennek egyik indoka lehet, hogy olyan határtudományról van szó, amely egyszerre mikro- és makroökonómiai vonatkozású, s ahol a társadalmi helyzet viszonyrendszerében adott, de lelkileg megélt identitást a folyamatokban a pénzzel egyenlő súlyú közvetítőként lehet kezelni. A közgazdaságtudomány évtizedek során ki-munkált csúcsmoelljei egyre kifinomultabbak, és az élet egyes mozzanatait, a megfogalmazott közgazdasági összefüggéseket aprólékosabban képesek elemezni. Napjainkban azonban mind nehezebb a moell és a valóság összhangban tartása. Az informatikai fejlődésnek köszönhetően ma már a számítástechnika képes az egymásra ható, különböző érdekű, értékrendű, anyagi helyzetű emberekből, embercsoportokból álló nagy rendszerek működésének rugalmas, adaptív szimulálására. A társadalom és a gazdaság működésének moellézése azonban – szerencsére – nem jelenti azt, hogy eljött a mindent megoldó „optimalizáló” vi-

lágképlet uralma. Az egyes folyamatok mögött a valóságban számítástechnikai programokkal le nem írható olyan jelenségek is tetten érhetők, mint az emberi érzelmek. Az értékek és az érdekek kifejeződésében is csak korlátozott racionalitás érvényesül, s az emóciók szerepét is mindinkább elismeri a közgazdaságtan. A mennyiségi és minőségi paraméterekkel jól leírható tárgyi, technikai, geopolitikai adottságokon túli „érzelem-gazdaságtani” tényezők ma egyre súlyosabb elemei a honi társadalmi működésnek és finanszírozásának. Fontos tehát e tényezők pontosabb mértékének, hatásmechanizmusának, az interakciók jellegének, irányának és erősségének pontosabb ismerete, hogy rövid és hosszabb távú hatásaikról legalább hozzávetőleges képünk legyen. Mindenekelőtt arról, hogy ezek – a szerintem sokszor „érzelem-gazdaságtani” alapokra támaszkodó, közpolitikát formáló irányzatok – képezhetnek-e anélkül egymást váltó, koncepcionális, más kormányzási felfogást hordozó alternatívákat, hogy azok ne okozzanak nagy „súrlódási veszteséget” – s itt nem csak közvetlen anyagi veszteségekre gondolok – a társadalmi ellátó rendszerek működésében.

Mindehhez hozzá kell azonban tennem: ha a különböző ökoszisztémák működéséhez hasonlítjuk a gazdaságot, akkor hamar eljutunk oda, hogy ezek is komplex humán rendszerek, melyekben a jelentéktelennek tűnő változások éppúgy teljes ökoszisztéma pusztulásával járó folyamatokat indíthatnak el, mint a természetben bárhol, hiszen aki pénzről beszél, az társadalomról, politikáról is beszél, és mindez fordítva is igaz.

Azok a politológiai irányzatok, amelyek fontosnak tartják a civil elem bekapcsolását a kormányzásba, abból indulnak ki, hogy minél erősebbek a domináns várakozások megfogalmazására alkalmas társadalmi csoportok, rétegek, civil hálózatok, és ezek minél átláthatóbb módon kontrollálják a köz(pénz)ügyeket, annál erősebb maga az ország is. Ebben a megközelítésben a polgárságnak – amit újabban gyakran helyettesítünk a középosztály megneve-

zéssel – az államháztartás tekintetében nemcsak passzív várakozásai vannak, hanem véleményformáló, politikát befolyásoló és kontrolláló szerepe is. Tapasztalom azt is, hogy a felelős kormány koncepciójának képviselői mindezt másképpen látják, s lehet, hogy a társadalom valóságából kiindulva általános felhatalmazásban, többségi demokráciában gondolkodnak. Visszautasítják a különböző csoportosulások érték- és érdekképzésére, a várakozások elvárásokká transzformálására irányuló törekvéseit. A közvetlenül az egész társadalomra kiterjedő társadalmi konzultációk útján manifesztálódott várakozások összességét tekintik a cselekvési foratókönyv-választás irányadó alapjának.

E bevezetést követően néhány következtetést levonhatok arról, milyen „domborzati viszonyokat” találtam építkezési reményeimhez.

Az elmúlt negyedszázadban az emberek a társadalmi-gazdasági működés fenntarthatóságát – ugyan sok kérdőjellel és kétséggel, de alapvetően mégis – hosszú távú, pozitív várakozásként, vagy inkább bizakodásként élték/élik meg. Eközben azonban egyidejűleg számos olyan rövid távú igényük, elvárásuk – várakozásuk – volt/van, amelyek teljesülése éppen a társadalmi működés hosszabb távú fenntarthatósága kockázatait növeli. E képlet működésében a „tulajdonosinak”, illetve „képzettséginek” nevezett polgárság igencsak jeleskedett és jeleskedik. Nem jellemző, hogy a honi társadalmi várakozások a rendszerváltozást követően, választásokról választásokra haladva, egyre negatívabbá vagy egyre pozitívabbá váltak volna, s a társadalom ezen csoportjai erősödve, következetes véleményvezérek lettek volna.

Együttmozgás inkább abban mutatható ki, hogy a várakozások elvárásokká formálódása, negatívabbá válása és ismétlődése, sőt a társadalmi csoportok véleményének ellentétébe fordulása a kormányzati problémakezelés sikertelenségével szorosan összefügg. A választásonként újra és újra megtalálható vélekedések

az adott időszakhoz kapcsolódó, gyakorlati kormányzás teljesítményén ígéreteire mutatnak rá. Arra a következtetésre jutottam a kormányprogramként funkcionáló dokumentumokat olvasva, hogy az eddig regnáló kormányok által kialakított küldetésfelfogás autonómiáját is a fentiek kontextusában kell megítélni. Minél bizonytalanabb támogatottsági háttérrel rendelkeztek a kormányzati felelősséget elnyerő politikai erők, annál nagyobb, a finanszírozhatósági mérlegeléseket háttérbe szorító célkitűzés- és ígérttömeg jelent meg programjukban. Elsősorban azokon a területeken, ahol a legnagyobb lakossági, vállalkozói szkepticizmust, negatív várakozást érzékelték. A társadalom ezekre a megfelelési kényszerként tett kormányzati lépésekre egyre követelőzőbb, közkeletű szóval „járadékvadász” megnyilvánulásokkal reagált.

Az államháztartás kiadásait két nagy – társadalompolitikai és gazdaságpolitikai – csoportra osztja a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a szakma. A társadalompolitika összefüggésrendszerében, és különösen a közösségi szolgáltatások területén az elmúlt másfél évtizedre visszatekintve nem lehet a várakozások szelektivitásáról beszélni. A gazdaságpolitika finanszírozási összefüggéseiben ugyanakkor ellentétes jelenség figyelhető meg: nagyon is tárgyiasult várakozások kapcsolódtak például az adópolitikához, a vagyonpolitikához, az agráriumhoz, az iparpolitikához, s nem utolsósorban az energiaellátáshoz.

Úgy vélem, hogy a várakozásokban az adott időszak valóságos kérdéseinek, a *homo oeconomicus* lét érvényesülésének a közvetlen egyéni érdekek szintjén jutott nagyobb szerep, a szélesebb összefüggések megítélésében inkább az emocionális tényezők domináltak. A megszokotthoz való merev ragaszkodásban visszatükröződött a társadalom realitásérzéke, adaptációs és modernizációs érzékenysége. A honi társadalmi várakozások alakulásában a források korlátosságának tudomásulvétele a preferenciaképzésben a rendszerváltozás óta alig-alig játszott szerepet, s ha igen, akkor is negatív attitűdként. Mondván, az éppen

aktuális kormány „elvesz” ezt vagy azt, illetve „nem gondoskodik” erről vagy arról.

Az államháztartás rendszerezéséhez igazított ismeretanyag, a várakozások és a kormányzati célrendszerek folyamatos változása összefügg azzal, hogy a rendszerváltozástól napjainkig centralizációs vagy decentralizációs, esetleg dekoncentrációs törekvések, a közösségi szolgáltatások piacosításával, illetve az állami intézményrendszer technikai ellátói felelőssége erősítésével, és ellenkezőleg, annak oldásával operáló megoldások váltották egymást. A cikcakkos pálya pedig folyamatos, igen nagy veszteségekkel járó újrakezdéseket, vagy inkább visszarendezéseket jelentett. Ebben a gazdaságpolitikai irányzatok folyamatos birkózása meghatározó szerepet vitt. Megjegyzem, az orientációs zavarokban a „képzettségi polgárnak” és a „tulajdonosi polgárnak” mint véleményvezéreknek az egymás elleni és nem egymásért folytatott küzdelme is kifejeződött. Közismert ugyanis, hogy a közgazdaságtan alapvető megközelítése ma kétirányú, így a válságkezelés lehetséges megoldására éppúgy, mint a „békeidők” államháztartási gazdálkodására, alternatív választ kínál. Az egyikben mozgató erőként a társadalom, a humán lét fenntartásának örök ösztönét láthatjuk meg, a másikban pedig a rendszert fenntartó „gravitációt” az érdek, a profit erejének foghatjuk fel. Az azonban nyilvánvaló, hogy a gazdaság működésének szabályszerűségei „tisztá formájukban” sohasem léteznek, inkább bizonyos domináns elemek fedezhetők fel és vizsgálhatók. Úgy vélem, hogy a kormányzás modelljeiről sem szabad kizárásos értékfelfogásban ítélni. Van értelme a körülményekhez igazodó, a stabilitás és a növekedés érdekeit szolgáló, a megteremtett emberi tőkét óvó, pragmatikus cselekvési forgatókönyveknek, hiszen azok mindig arról szólnak, miként kell sáfárkodnunk a talentummal, mert a polgár – legyen ő akár a tulajdonosi, akár a képzettségi frakcióhoz tartozó – megőrzendő és gyarapítandó értéket képvisel, s nem mindegy, mire jut.

Életképek – egykor és most

BARÁTH ETELE

Levél egy polgár barátomnak

Ez az utolsó levél, amit írok Neked. Az elsőt, és az azt követő leveleket ne keresd. Azokat nem írtam meg. Sokat beszélgettünk az elmúlt évtizedekben, de nem írtuk le, amit gondoltunk. Lehet, hogy nem is lett volna értelme, vagy egyszerűen csak közel voltunk egymáshoz. Közel mint barátok. Bár azt mondják, hogy a barátság lényegéhez tartozik a hasonlóság, a hasonulási szándék is. Hát ez nem mondható el rólunk. Van ugyan némi hasonlóság eredendő értékeinkben, életfelfogásunkban, abban, hogy a társadalmi viszonyok folyamatos alakulása, örvénylése közepette is a stabilitást keressük. És lehet, hogy ez elég is. A többi tudatos építkezés eredménye. Ez akkor is igaz, ha az építkezés mégse tudatos volt, hanem inkább ösztönös érdeklődés, és talán egy kis verseny is. Nem egymással, hanem a folyamatosan változó helyzet jobb megértésében, az alkalmazkodásban. A sportban úgy mondják, a jobb „helyzetfelismerésben”.

Az elmúlt majd negyven évben e viszonyok, szerkezetek – szellemiek és anyagiak egyaránt –, a tudás hálói, az emberi képességek és kiteljesedési lehetőségek nagyban változtak. Így az igazságok felsejlő határai, az azokhoz történő igazodás, a percepció és az emberi tolerancia korlátai, a tisztesség fogalma, a szabadság akarása, majd megélése, később fájdalmas veszteségei, a megszöött politikai hálók és az általuk képzett csapdák, a bennük való vergődés minket is megváltoztatott.

Mi ketten jó ideje türelemmel, megértéssel vagyunk egymás iránt, azóta nemcsak a sejtjeink cserélődtek többszörösen, hanem megváltoztak lehetőségeink is, a világgal való kapcsolatunk is (nagyreszt a saját akaratunkkal egyezően, legalábbis többnyire így gondoltuk), ami elkerülhetetlenül visszahatott ránk, vagyis mindezzel együtt mi is változtunk. Érdekes, hogy bár a kettőnk változásai nem haladtak párhuzamosan, a barátságunk mégis megmaradt, sőt érettebbé vált. Tudatosabbá. Védjük, gyarapítottuk.

Ha alaposabban meggondolom, azért ennek kell hogy legyen magyarázata. Mégis van legalább egy jelentős közös tulajdonságunk. Nem akartunk és nem is akarunk sodródni. Mindig is volt elképzelésünk a jobbról, arról, hogy mit lehetne és kellene tenni a jobbért, a többért. És nem individuálisan, hanem közösségi értelemben. Vállaltuk gondolataink, cselekedeteink következményeit is. Volt és van is stratégiánk.

Saját erőből építkeztünk. Szó szerint és átvitt értelemben egyaránt. Nem is tehattük vagy tesszük másképpen. Meghatározó családi kötelékben osztozunk mindketten ebben a sajátos építkezésben a feleségünkkel. Az elengedhetetlen kreativitás eredete még lehetne vitatható, de kifejlesztése, az ambíciók és kockázataik feldolgozása családi körben történt mindig. A sokéves folyamatokban nem választható el tisztán az én, a te, az ő és a mi. A kiteljesedő család úgy vállalt át feladatot, hogy amennyit kap, annyit hoz is. Sajátos szöttes.

E levél célja, irányultsága, hossza nem engedi meg, hogy még több utalást tartalmazzon a múltra. Felmenőink társadalmi determinációjára. Elképesztő különbség volt mind a négyünk, feleségeink és saját magunk családi indíttatásaiban, az azokból adódó szocializációs körülményekben. Egy biztos, hogy mind a négyen a tudatosság emelt szintjéről indultunk, ami a kulturális igényességet, az iskolázottság iránti igényt, az alpműveltséget, a felelősségtudatos vállalkozói készséget, az anyagi önállóságot,

a városi-urbánus életfeltételeket, a családi-baráti közösségeket, a mértékletességet és a politikai rendet illető kritikai hajlamot illeti. Ez volt az alapja már a gyermekkori barátságaink kialakulásának is.

Valószínű, hogy ha a fentebb leírt magatartást történetiségében nézzük, akkor egyszerűen polgárinak kell neveznünk. Bár mindketten voltunk közalkalmazottak, tisztviselők, ami nem igazán a polgárság jellemzője, de más-más körülmények közepette. Mindig a határok feszegetése volt a jellemző. A véleményalkotás és -kifejezés szabadsága iránti igény hajtott bennünket, sokszor az egzisztenciális felelőtlenségig menően. A másképpen feltárhatatlan vagy kifejezhetetlen tudás keresése pedig rendszerint az első adandó alkalommal önálló vagy társas vállalkozáshoz vezetett.

Volt olyan korszak, amikor a szakmai munkában, a magánéletben, a társadalmi és baráti viszonyokban megnyilvánuló nyitottság, az anyagi biztonságra törekvés, a szövetkezés szabadságának polgári értékei gyanúsak voltak. Az általunk szervezett műhelyekben mégis olyan szakmai igényesség volt a mérce, amely tudatosan ösztönözte a biztosnak vélt állítások megkérdőjelezését mások által, hogy a feltételezések csak többoldalú vizsgálat után formálódhassanak tétellé. Sajátos metszetei voltak e munkák a teória, az érzelem, a racionalitás, majd a bizonyossággal szembeni kételyek által épített tükröknek. A társadalmi-politikai valóság tükreinek.

Az akkoriban is világos volt, hogy a társadalom szerkezete, térbeli viszonyai sokkal lassabban változnak, mint a mi róluk alkotott képünk. A politikai változások eufóriája eltakarta a felszín alatti rögzöket. Kis szabadcsapatok keltette tudati hullámok, az európaiság érzete, a történelmi lehetőség felsejlése azt hitette el, hogy a piaci mechanizmusok, a liberális demokrácia jogrendje stabil átalakulást fog eredményezni. Az európai minták alapján a középosztály erősödése valódi polgári demokrácia kialakulását hozza el. A helyünk mind családi, mind gazdasági, mind poli-

तिकai értelemben történelmileg determinált volt, változónak csupán mindennek, amiről azt hittük, hogy változik, a kiterjedését, az általánossá válását hittük.

Döbbenetes, ahogy a feudális rendi hagyományok, a modern kori arisztokrácia mind a Kádár-rendszerben, mind az azt követő „új felvilágosodás” korában visszarántják a liberális, polgári demokrata fejlődést. Szűk határok közé szorítják, nem engedik, hogy a hatalmi berendezkedés keretein belül csökkenjen, netán meg is szűnjön a függőség, a kiszolgáltatottság. Sőt, a veszélyt érzékelve még ki is tágítják befolyásuk köreit.

Az anyagi eszközök csalárd újraosztása csak „fedőszerve” a korrupciónak. A lényeg a szellemi, közösségi visszafejlődés, egy újkori rendiség felépítése. Tudatos a függetlenség, az egyéni értékkeremtés alapjainak elbizonytalanítása, a tudás növekedésével párban haladó önállóság és az alkotóerő genezisének megakadályozása, az azonosan gondolkodók egymásra találásának szűk keretek közé szorítása vagy enklávékba zárása. Eközben a társadalmi-területi különbségek úgy nőnek, hogy folyamatosan csökken a mintaadás, mintaelérés lehetősége, a társadalmi értékek közötti árrjárhatóság. Hiányzik a mérték.

Ha túlzás is, amit leírtam, de a barátság megmértetésének fontos eleme volt, hogy polgári értékeink megvoltak és megmaradtak, megőriztük őket a szennyezett politikai környezetben, a társadalmi szerkezet átalakulásának természetes tendenciáit ismételten lassító befolyás ellenére.

Valószínű, hogy a részben öröklött polgári értékek megtartása, fejlesztése nem lett volna lehetséges barátság, ezen belül megőrzött fiatalkori és későbbben kötött újabb barátságok, érzelmi nyitottság, szellemi fejlődés és alapvető anyagi biztonság nélkül. Polgári értékeink kulturális alapjai is a régmúlta nyúlnak viszsza. Ami különösen érdekes, az a baráti körök átfedései, az egymás különbözőségein alapuló kapcsolati háló csomópontjainak kiemelkedése. Ezek nagyon eltérőek, hol gazdasági, kulturális,

családi, hol csak érzelmi alapúak, de mindig segítő szándékúak, kölcsönösek, érdeklődőek, informatívak, és biztonságot nyújtanak.

A kapcsolati háló természetesen nem azonos a baráti körökkel, de a kettő viszonya bonyolult. A kapcsolatok inkább érdekalapúak, ezért sérülékenyebbek, míg a barátságok közös értékeken építkeznek, ezért stabilabbak. Az elmúlt évtizedekben megnyílt lehetőségek, a politikai pluralizmus kialakulása, a gazdasági szerepek gazdagodása, a tulajdonlás szabadsága, méreteinek korlátlansága, a vagyonosodás nyilvános lehetőségei megosztóvá váltak. Új dimenziói lettek, ráadásul generációk normákká érlelődő tapasztalatai nélkül formálódtak. Újszerűségük, meglepetészerű csapdáik sokakat elrettentettek, gyanakodóvá tettek, visszahatottak a régi barátságokra is.

Nem könnyen fogadható el mások gyarapodása, gazdagodása azok számára, akik az egyenlőségben hittek, és nem az egyenlő esélyekben. Azok számára, akik birtokában voltak és vannak bizonyos képességeknek, de neveltetésük miatt más, fontos készségeik nem alakultak ki. Tudásuk elégséges volna, de családi helyzetük, életkörülményeik nem bírják el a kockázatot. Különösen fontossá válik ebben az esetben a polgári öntudat, az identitás, a vállalkozási képesség, a vágy a tulajdon iránt, az önállóság iránt.

Több irányban ágazott el az értelmiség útja a polgáriasodás felé. Megerősödött az egyébként nem nagyon széles rétegben a politikai-hatalmi érdeklődés, a vagyonosság biztonságot sugárzó vonzása, és a tisztán értelmiségi lét szabadsága. Természetesen mindhárom cél hatalomorientált magatartást kíván meg, viszont antagonisztikus tartalommal. A három út ritkán ötvözhető, mert a felelősség, a függőség különböző szintjei nem keverhetők. A kísérletek, hogy netán mindhárom egyszerre megvalósulhasson, általában kudarcot vallottak. Vagy a kikerülhetetlen korrupció és a vele járó lelkiismereti kérdések képeztek az úton akadályt, vagy csak egyszerűen a tudás, a helyzetek hazugságainak

felismerése állította meg a polgárt a kiteljesedés örömeiben. A választás kényszerét enyhítheti, ha a megőrzött barátságok állandó, sokszor tudat alatti kontrollt jelentenek. A barátság lényegéhez tartozik az őszinteség, a befogadó jelleg, és az, hogy az esetleges útkeresési kudarcok nem szálnak, hanem megértést váltanak ki. A politikai és gazdasági kapcsolatok ezzel szemben érdekorientáltak, ha eltekintünk a romantikus értékalapú politikázástól.

Természetesen különösen nehéz volt az elmúlt két és fél évtizedben tiszta szándékokkal, hatalomvágytól mentesen politikai szerepet vállalni, akár csak tanácsot adni politikusnak, miközben az európaiság fogalmát hol elérendő célként, hol kártékony identitásvesztésként határozták meg egyik vagy másik oldalon. Józan, polgári ésszel nem lehet felfogni azt a szerepcserét, ami nálunk lejátszódik. A polgár fogalmához szorosan kötődik a demokrácia és a liberális gondolkodás genetikailag kódolt mélysége. Évezredek alatt kialakult nemzeti identitás elképzelhetetlen az európai identitás nélkül. És akkor jön a családi, etnikai, nemzetiségi és még sok más, gazdagságot adó kötődés. A polgár számára az európaiság mindezt jelenti.

A vagyon a polgár számára tehát nem a hatalom jelképe, hanem a szabadságé, az önmegvalósításé és a családról történő gondoskodásé, a lehetőségé, hogy megválasszam, hol, kivel, mikor és mit teszek, mert tehetem, mert tehetjük, mert akarjuk.

De amit teszek, azt a „holnap is tenni fogom” szándékával, a felemelkedés örömeivel teszem. Azzal az örömmel, amit a barátaimmal megosztok.

A polgári létnek valószínűleg nem kell tudatosnak lennie. Lehet egyes elemeit elérendő célul tűzni ki, de a fene ette meg, ha ez azért történik, mert valaki ezáltal akar polgárrá válni. A polgári lét természetes állapot, viselkedési forma, melyet olyan társadalmi normák határoznak meg, amelyek egyrészt a nemzeti hagyományokból, másrészt már a görög időktől mutációk révén

fejlődő európai kultúrkörből származtathatók. Progresszív, önmagáért felelősséget vállaló közösséghez tartozó magatartást jelent. A polgárság összekacsintás nélküli, szabad „felhőt” alkot.

A mi kettőnk polgári, baráti viszonya voltaképpen elemezhetetlen – annyi minden keveredhet benne. Barátságunk már-már történelmi távlata elfedi, hogy kifejlődése egyes fokozataiban milyen eltérő tartalma volt. A kölcsönös érdeklődéstől a közös munkán át, a társadalmi és politikai kapcsolati hálók különböző pontjain való találkozástól, a bajban egymásért történő kiállástól (amire nekem volt inkább szükségem) a szórakozásig, az egymás baráti köreiből létrejött közös társasági keretekig terjedt.

Kapcsolatunk sokfélesége elképzelhetetlen lett volna a polgári alapértékek nélkül. Gazdagsága, kiterjedtsége, a társadalmi lépcsőkön, folyosókon történő előrehaladás, az egyes barátaink különböző véleményei közötti átjárhatóság útjainak megtalálása közös munka volt. Anyagi haszon nélküli, türelmes, színtézist kereső, szórakoztató és egyúttal nevelő munka eredménye.

Mind a polgári létért, mind a barátságért, azt gondolom, megdolgoztunk.

FERGE ZSUZSA

A magyar polgár, ahogy az 1930-as évek publicistája látta – vagy aminek remélte

A kötet, amelyhez e tanulmány készült, arra keres választ, hogy mi jellemzi a rendszerváltást követő évek magyar polgárosodási folyamatát, és a kialakult, vagy éppen még most is alakulóban levő polgárságot. Azt hiszem, az fog kiderülni, hogy nem is olyan egyszerű erre válaszolni. Az eleve sem lehorgonyzott kontúrok is elég képlékenyek. Az összképből valami olyasmi is kibontakozhat, hogy magyar polgár talán van, talán nincs; talán volt, talán lesz; ha van, talán ilyen, talán nem, talán részben igen, talán részben sem. Nemzetközileg sem sokkal egyszerűbb a helyzet. Van, ahol egyetlen kifejezés van polgárra, polgárságra (mint a németben vagy a magyarban). Akkor folyvást magyarázni kell, hogy most épp a francia *bourgeois*-ról van-e szó (inkább a pénzhez kötve), vagy a *citoyen*-ről (inkább a joghoz kötve). A középosztály nagyjából mindenütt ugyanazt látszik jelenteni, miközben tartalma, mint a polgárságé, még egy-egy országon belül is történelemtől és kontextustól függ. Utalhat az anyagilag vagy más értelemben középen lévőkre, az idegenből jöttekre vagy „hozatottakra” (mint nálunk sokáig a hiányzó polgárság szerepét betölteni hivatott szászok, csehek, zsidók esetében), a kis- vagy a középpolgárságra, a városiakra, a szellem embereire, az értelmiségre, a független egzisztenciákra. Én liberális polgárnak tekintem magam, ráadásul liberális baloldali polgárnak. Minél inkább szitokszavak ezek, annál inkább.

A liberális polgárnak ehhez a képéhez szeretnék itt valamit hozzatenni azokból a tanulmányokból idézve, amelyeket apám, Kecskeméti György írt 1930 és 1940 között. Róla röviden ennyit: született Makón 1901-ben, meghalt Auschwitzban 1944-ben. 1930-tól, amíg lehetett, a *Pester Lloyd* felelős szerkesztője volt. Szabadidejében foglalkozott azzal, amit leginkább szeretett: társadalomtudományi publicisztikával és drámaírással. Nem csak azért fordulok munkáihoz, mert nekem jólesik, ha írhatok róla. Azért is, mert az a mese rólunk is szól. Ő sem a legjobb időkben volt liberális baloldali polgár.

Nem írt összefüggő tanulmányt a „polgárról”. A kötetbe gyűjtött írásokból mégis összeáll valami kép (Kecskeméti, 2002). Ezekből emelek ki néhányat a kor változásait valamennyire visszaadó időrendi sorrendben.

Sokféle kontextusban kerül elő Kecskemétinél a polgárság ügye. Makói volt, ott járta végig az elemi és középiskolát, közlelről látott sok mindent a paraszti életből. Pesti lakosként azután számos fővárosi jelenséget a vidéki háttérrel együtt tudott értelmezni. A húszas évek közepén indult útjára több ifjúsági mozgalom mellett a Bartha Miklós Társaság. Kecskeméti örülni szeretne, hogy talán végre valami új elindul a „mozdulatlan magyar földön”. De öröme nem zavartalan. Végigtekinti néhány generációs mozgalom természetét és sorsát. A fiatalok tiszta szellemi rajongása elvi alapokon eljuthat az alsóbb osztályok több jogának, több esélyének követeléséig, de sok más irányba is befolyásolható. Legszélsőségesebben akkor, amikor ügyes manipulátorok áldozataivá válnak, akik az ifjúság tömegösztöneit kihasználva engedelmessé félkatonai alakulattá szervezik őket.

Úgy látta, hogy a szellemi elnyomás ellen leginkább az egyetemi fiatalság lép fel. Őket még nem köti semmiféle osztályérdek, „még az apák nagy részének polgári osztályhelyezete sem”. A Bartha Miklós Társaság köré csoportosulók is a szellem szabadságáért indulnak küzdelembe. „Vannak már nálunk is olyan

törekvések, amelyek megérdemlik az igazi »ifjúsági mozgalom« nevét; törekvések, amelyeknek új, fiatal szellemiség a hatóereje, nem az egy vezényszóra dobbanó lábak lendülete. Mint az ifjúsági mozgalmak »klasszikus« eseteiben, nálunk is az intellektuális, szociálisan meg nem rögzített ifjúság a mozgalom hordozója, s mint ez ma másképp nem is képzelhető, eszmevilága szociális akarattal telített. Az is természetes és szükségszerű, hogy az a szellemiség, amely ezt az ifjúsági mozgalmat fűti, az életre való reagálásában egy alulkerült, kitagadott osztály sorsának javításához köti a maga politikai-szociális akaratát: a parasztságéhoz.”

Továbbgondolja azonban, „mennyiiben lehet az »ifjúság«, a fiataloknak fiatalságuk címén való tömörülése politikai vagy történelmi erő? És van-e reménye a mostan feltűnt magyar ifjúsági csoportoknak arra, hogy az eszmék, melyeket hirdetnek, politikai, történelmi hatóerővé lesznek? Más szóval: hová vezet a mostani magyar ifjúsági mozgalom, vagy inkább mozgalmak?” A legkomolyabb ifjúsági társaság, a Bartha Miklós Társaság dokumentumai alapján „a magyar ifjúsági mozgalom alapvető eszméjét ebben foglalhatjuk össze: a magyar népiség, magyar lélek, magyar szellemi alkat szabaddá, produktívvá és uralkodóvá tétele; a magyar élet, a magyar államiság átalakítása a magyar népi géniusz belső törvénye szerint. Ez a törekvés a mozgalom szellemi magva, természetes korollárium a pedig a paraszti rend mindenek fölé helyezése szociális, politikai célkitűzésben. »Hazánkban ma minden társadalmi és gazdasági kérdés parasztkérdés«, – hirdeti a Társaság egyik röpirata; »ősi kultúrértékeinket a magyar paraszt s a paraszti eredetű nép őrizte meg«” (Asztalos, 1929).

Ebben a logikában Kecskeméti szerint sok a féligazság vagy álgazság, amire aligha épülhet igazság. „Igen: a paraszt a magyar népi állomány zöme, a paraszt a legszamosabb és legfontosabb réteg s a paraszt élete adja a legtöbb problémát, legsúlyosabb szükségét a gyökeres megújításnak. De következik-e ebből,

hogy magyar nemzeti kultúrát csak a nép, mármint a paraszti nép eszejárása szerint kell és lehet csinálni? [...] Nem kicsinyeljük le a parasztot azzal, ha szellemi világát nem látjuk mindent átfogóan teljesnek. [...] A magyarság sem maradt meg egyetlen paraszti karámban s nem vallotta kárát. Sőt: a nemzeti eszme nálunk is, éppen úgy, mint más országokban, nem paraszti, hanem igenis polgári eredetű. »Ki hazudtolná meg – kérdezi a Bartha Miklós-féle röpirat –, hogy derék iparosaink, puffedt polgáraink, nyugati tudományú tudósaink ma svábul esküdnének Pusztaszeren is, ha a magyar paraszt, káromkodva és köpködve bár, meg nem őrizte volna életünket?« Hogy ki hazudtolná meg? Akárki, aki ismeri a magyar nemzet történetét. A magyar nemzeti eszmét és kultúrát Kazinczytól Aranyig polgárok, olykor polgárosodni indult arisztokraták, olykor meg a néphez visszasóvárgó, romantikus polgárok, de ama »puffedt« rend tagjai teremtették meg; és nem volna magyar nemzet és magyar állam, ha csak a parasztság maradt volna meg parasztin magyarnak s nem lendült volna azzá, nemzeti akaraton, a polgári középosztály, – akit nemzeti érzésre a maga sorjabeliek tanítottak. A paraszt-kultúra nem azonos sehol a nemzeti kultúrával. Ősibb annál, rejtettebb életű, a földben gyökerezik, amely nem ismer államot s határokat. [...] A nacionalizmus, az állami különcélúság maga nem paraszti – a mi fogalmazásunkban az is polgári elv.”

A parasztság felemelését szolgálják a demokratikus célkitűzések, amelyeket a Társaság egy másik röpirata így foglal össze: „Az ifjúság jelentősebb tömegének ideálja: megteremteni a magyar faj kulturális egységét, összefogni minden magyart a faji kultúra egységében és megteremteni azt a demokratikus Magyarországot, amelyben a demokratizmus a magyar faj minden egyéb érdekeit maga alá rendelni tudásából fakad [...]. Azt mondhatnánk, hogy az ifjúság ideológiája a napi ízű, politikai ízű jelszavaktól megtisztított, demokráciává tisztult fajvédelem.” (Fábián–József, 1930.)

El kell fogadnunk ennek a demokratizmusnak, ennek a szeretetnek őszinteségét – folytatja Kecskeméti. „Valóban olyan célkitűzéssel állunk szemben, melynek lényege a magyarság tömegeinek magasabb életszínvonalra való felemelése. De éppen mert ez a belső vágy hajtja ifjaink ideológiáját, rá kell mutatnunk azokra az ellentmondásokra, melyek az ideológia és a valóság távolságából fakadnak. Amint nem lehet a paraszti tömegek fajiságából, mint misztikus gombolyagból kihúzni egy állami közösség minden célkitűzésének, egy sokrétű kultúra minden megnyilvánulásának összes szálaít [...], azonképpen nincsen politikai rendszer, mely másképpen tudna demokratikus lenni, másképpen tudna szociális célokat megközelíteni, mint a demokrácia s a szociális berendezkedés félreismerhetetlenül egyetlen módján. [...] ha a paraszti őskultúrára, ősi lélekre hagynók, hogy politikai rendszert építsen magának, nem építhetne mást, mint patriarkális falu-közösséget; az »állam« már önmagában áttöri a paraszti létforma kereteit s az államon belül a paraszti tömegek életérdekeinek biztosítása nem eshet másként, mint a demokrácia szintelen és fajiságtalan, de éppen tiszta formaiságában minden tömegérdeket a legbiztosabban szolgáló módszereivel. S a paraszt-demokrácia nem lehet kizárólagos, nem irányulhat más tömegek ellen, mert [...] minden kirekesztőleges demokrácia a gyakorlatban a gyöngék, a szociálisan alullevők ellen fordul. Az antiszemitizmust sem a gazdag zsidó sínylette meg, hanem a szegény munkás, a szegény paraszt.”

Ehhez csak 1937-ben tette hozzá: „Ne essünk egyoldalúságba. Tudjuk jól, hogy a »jobboldalón« és környékén, különösen éppen az ifjúságban igen sokan, talán többségben vannak azok, akik nem kerülnek meg a döntő kérdést, a föld problémáját, és nem nyugtatják meg lelkiismeretüket azzal a hazug jelszóval, hogy »végeredményben a földkérdés is zsidókérdés«: vagyis, hogy nem kell hozzányúlani a magántulajdonhoz, elég elvenni a zsidó- és bankkézen levő földeket és a földnélküli zsellér is jóllakik, a nagybirtok is megmarad.” (Mai magyar szellem, 1937)

A demokrácia lehetőségének kérdése, amely minden polgár szabadságát garantálhatja, sok módon foglalkoztatta. Tocqueville-hoz kapcsolódva kérdi: „Lehetséges vajon a szellemi szabadság, vagy csak a rabság azon két fajtája között választhatunk, hogy az egyes vagy a tömeg nyomjon el? Ilyen megfogalmazásban persze a kérdés az egyes ember előtt merül fel, elsősorban a szellemi ember előtt. De érinti a szabadság lényegét, sőt a társadalmi lét lényegét is. Frivol dolog volna úgy próbálni megkerülni e kérdés komolyságát, hogy nem sokat számít, vajon egyes intellektuelek szabadon követhetik-e vagy sem agyrémeiket, ha egyszer a tömeg uralomra jutott és társadalmi kívánságait kielégítik, vagy ha azt mondanánk, hogy az »intellektuális szabadság« csak a polgárság előjogainak, az osztályszellemnek és az osztályideológiának egy másik kifejezése. Az egyes ember szellemi szabadsága nélkül a tömeg számára is csak a magaválasztotta rabság egy formája létezhet. A szellemi szabadság nem az okoskodásra, hanem a kritikára való jogot jelenti; igazi helye nem az elefántcsonttorony, hanem a szónoki emelvény. Viszont az igazi szellemi szabadságban kiviruló kritika minden egészséges társadalmi fejlődés előfeltétele. Ahol demagógiába csap át, ott maga a szabadság kerül bajba: a demagógia, amely a tömeg kritikátlan szenvedélyeinek hízeleg, a zsarnokság mellett a szellem rabságba döntésének csak egy másik formája.” (Tocqueville, 1936)

1935-ben indított ankétot a Cobden Szövetség a „Középosztály és a vajúdo világ” címmel. Ezt a vitát ma is megrendezhetnénk, ha mernénk ilyen költői fordulatokat használni. Kecskeméti hozzászólása történelmileg közelít a problémához. Nem a fogalmi nehézségekkel bajlódik, hanem a polgárság társadalmi helyzetének változását tekinti át a korai kapitalizmustól saját koráig. Realizmusát a szellem tisztelete, hogy ne mondjam, a szellem erejébe vetett hite itatja át. Lehet, hogy a történelem már rég meghazudtolta. De talán az is lehet – és ezért szeretem ezt az írást –, hogy egyszer még igaza lesz.

„Nehéz volna a középosztály fogalmát minden időkre érvényesen meghatározni. A »polgárság« az a társadalmi réteg, amely egyéni vállalkozás, vagy szellemi specializálódás révén igyekszik munkájának prémiumot biztosítani, nem volt kezdetől fogva »középosztály« a szó 19. századi értelmében. Harcosan szállt szembe a feudális hierarchiában vezető rétegek uralmi igényeivel. Csak mikor ebben a harcban a polgárság győzelmet aratott, mikor sikerült többé-kevésbé megdőntenie az arisztokratikus renden alapuló uralmi jogcímeket, s a maga felső rétege, a nagytőkés és nagyvállalkozó csoport számára biztosítani a tényleges uralmat, akkor vált a polgárságnak az a rétege, mely a hatalom főszekéjében és jogcímében, a tőkében, csak kismértékben vagy egyáltalán nem részesedett, a szó tegnapi értelmében vett középosztályá. Ezt a középosztályt a felsőtől az határolja el, hogy nem részes a tőke birtokával járó hatalomban, az alsótól pedig az, hogy munkája számára képes biztosítani az egyéni vállalkozással, vagy a szellemi specializálódással megszerezhető prémiumot. Aki »boltot nyitott« vagy akinek sikerült magasabb iskolai képesítést szereznie, az a háború előtti időben érvényes belépőjegyet szerzett a középosztályba; a kérdés csak az volt, hogy egyénileg megállja-e a helyét. A középosztálynak ilyenformán nem sok köze volt az uralkodó tőkéhez: mégis sikerült életfölfogásban, szellemiségben, sajátos éthoszában rányomni bélyegét a kor egész arculatára. [...] Vajon ugyanez a viszony áll fenn a 19. század kapitalista uralkodó rétege és polgári középosztálya közt? Nyilvánvalóan nem; hiszen a szellemi szabadság elvén alapuló polgári kritika teremtette meg például a szocializmus ideológiáját is, és ideológia-alkotása általában inkább diffamálta, mint igazolta a kapitalizmus hatalmi igényeit. Mégis, az ereje teljében levő kapitalizmus meg tudott férni a középosztály szellemével, szorosabban véve azzal a szellemiséggel, melyet a középosztály intellektuálisan produktív rétege, a »művelt« középosztály alakított ki. Ennek műveltsége uralkodott a kor egész szellemisé-

gén; erre a műveltségre áhítozott az ipari munkás, s ez volt kötelező az iparbárók szalonjaiban, hol magától értődő rajongással omoltak el különösen a hölgyek anarchista zsenik és felforgató apostolok műveinek bámulatában. Az intellektuális középosztály tehát igazán úr volt a szellem birodalmában; annyira, hogy azt hitte, azzal a másik világgal, az anyagi hatalomával, nem is kell törődnie.

Mi okozta ezt a különös kettős kapitulációt? Az intellektuális réteg, az »írástudók« illúziója érthető; az ő világuk a szabadság világa volt s mivel a hatalom felől akkoriban mi sem korlátozta ezt a szabadságot, könnyen hihették, hogy a hatalmasok álláspontja a jövőben sem fog megváltozni. Mit jelentsen azonban az uralmon lévők különös passzivitása a szellem, a haladás, a kritika, a szabadság igényeivel szemben? Megértjük ezt is, ha szemünk elé idézzük az expanzív kapitalizmus életfeltételeit. Az iparosodás, a technikai haladás, az alakulóban levő világgazdaság korában az uralmon levő kapitalista rétegnek magának is a szabadság és a haladás volt a legfőbb érdeke. Élhetett volna nyers hatalmi eszközökkel (meg is tette a gyarmatokon), de nagyobb nyereséget biztosított számára, ha »civilizált« országokban inkább a kalkuláció biztonságának elvéhez ragaszkodott: ennek alapfeltétele pedig az alku s a jogi megállapodások sérthetetlensége. Ezért kellett a nyílt erőszak eszközeinek eltűnniök a társadalom életéből; ezért foglalta el helyüket az alku, a sérthetetlen jogi megállapodás elve. Ez magyarázza a parlamentarizmus uralmát is. [...]

Ez a helyzet azonban gyökeresen megváltozik, mihelyt véget ér a kapitalizmus expanzív korszaka. A szabadság nyílt rendszere most már nem kedvez a kapitalizmus érdekeinek. Az alku sérthetetlensége megszűnik legfőbb elv lenni, mihelyt az alku »visszafelé is elsülhet«, sőt széleskörű kapitalista érdekek szempontjából állandóan, rendszeresen visszafelé sül el. Ily körülmények között a kalkuláció szabad játéka elveszti minden becsét; sokkal csábítóbbnak tűnik fel a nyereségek intézményes bizto-

sítása, meg a veszteségek intézményes szocializálása. A háború utáni kötött kapitalista gazdálkodás ezekben a módszerekben hisz leginkább, nem a parlamenti demokráciában. [...]

Mi következik e változásokból a középosztályra nézve? Egyes rétegei, melyek a kapitalista expanzió megszűntéből, az általános gazdasági zsugorodásból eredő egzisztenciális bizonytalanságot a maguk bőrén tapasztalják, szívesen dobják sutba a régi középosztály ideáljait: a haladást és a szellemi szabadságot; ezek a rétegek szívesen állnak be a kötött gazdálkodás és kötött társadalmi rend szellemi élcsapatának, mert az e jegyben való szervezkedéstől a maguk helyzetének jobb, biztonságosabb alakulását várják. A középosztálynak ez a rétege könnyedén kiszolgál minden diktatúrát; hajlandó a fogcsikorgató nacionalizmusra éppen úgy, mint a dühödt antiszemitizmusra, mert a szomszéd nemzet vagy a szomszéd boltos elleni harci szervezkedésben a maga kollektív erejének növekedését érzi. Ez a középosztálybeli réteg az, amely idejétmúlnak hirdeti a szellemi szabadságot, a kritikát, a haladást és a demokráciát. [...]

Mégis, van egy döntő különbség a szabadságideológia és a középosztály egy részének mostani totalitárius-diktatórikus ideológiája közt. A szabadság ideológiáját megtúrta az expanzív kapitalizmus, mert szüksége volt rá, de ez az ideológia nem szolgált ki a kapitalizmust, sőt ellenkezőleg, még kompromisszumok közepette is ostromolta és egyre hátrább szorította, egyre több engedményre kényszerítette. Ebben a küzdelemben fegyvere a szellem volt, mely a maga abszolút álláspontját képviselte, s gyakorlatban is egyre jobban függetlenítette magát a hatalomtól. Képtelenség volna például azt állítani, hogy az elméleti fizika, vagy az orvostudomány haladása osztály-ideológiát takart. Az »abszolút igazság« tana válhat bizonyos körülmények között hatalmi ideológia alapjává, a tudományos igazságé soha. (Legfeljebb a tudomány eredményeivel lehet visszaélni hatalmi célok érdekében.)

Ilyenformán a középosztály álláspontja önmagáért való érték, nem pusztán korhoz és bizonyos uralmi formához kötött elhelyezkedés. [...]

Hogyan képzelhető a gyakorlatban a produktív értelmiség, az igazi, cselekvő középosztály illetően állásfoglalása? Semmi esetre sem külső szervezkedéssel, hisz ennek az állásfoglalásnak éppen a lényege az, hogy nem veti magát alá előre szkematikus döntéseknek, hanem minden helyzetre és minden kérdésre nézve fenntartja állásfoglalásának szabadságát. Az ily magatartás talán kilátástalannak tűnhetik oly korban, mikor a megszervezett tömeg-erők sajátítják ki maguknak a politikai cselekvés területét, s a megszervezetlen, de korlátlanul szuggerálható tömeg-vágyak a szellemi élet számtalan megnyilvánulását... Az emberi hivatásában tudatos intelligenciának ily korban talán kilátástalan a helyzete, mégsem mondhat le arról, hogy élő lelkiismerete maradjon az emberiségnek. Valamikor mégis hallgatni fognak rá, a tiszta értelemre is, mikor nyilván kitűnik majd a többi módszerek konok céltalansága.” (Cobden ankét)

1937-ben már ez a muszáj-Herkules optimizmus is gyengül. A hang egyre inkább a kétségbeesése. A *Mai magyar szellem* semmit sem ad föl a korábbi tisztánlátás igényéből, de attól fél, hogy a szellem adja föl a harcot. „A megnemértés, a megnehallgatás nem kizárólagosan magyar költősors. Számtalan példát idézhetünk rá a magyarnál jóval nagyobb és gazdagabb nemzetek legjobbjai közül. Ami a magyar szellemet mélyebben és végzetesebben sorvasztja, az nem külső, hanem belső betegség. Ez a szellem lassanként elveszti hitét abban, hogy a társadalmi és történeti valóság formáló ereje lehet.

Túl sötét a kép? Talán még sötétebbre kellene festeni. Talán ideje volna beszélni az »írástudók árulásáról«, akik túl könnyen adták fel harcukat a szellem igazáért. Ne értsük félre őket: elvonulásuk az élet és a harc igazi súlya elől nem az »elefántcsonttorony« hűvös fenségsége visz. Az elefántcsonttorony maga is eleven és

teljes állásfoglalás volt, s a kapitalizmus polgárának legmélyebb vágyát fejezte ki, a felelőtlenség mítoszát. A szellemi világ önmagáért és önmagának tündöklő szépsége volt az egyetlen kielégülés, mely megváltást ígért az érdekek mechanizmusába fogott s ott végül magára hagyott embernek: az egyetlen egyéni mítosz, mely levehette a polgár válláról a megroppantó felelősséget. A magyar szellem mai takarodója más okokból ered és mást fejez ki. A háború óta eltelt évtizedek eseményeket, átalakulásokat hoztak a magyar életbe, melyekkel szemben az igazán termékeny szellem nem tudta, vagy nem akarta vállalni a maga felelősségét.

A szellem csak egy módon vehet részt a valóság alakításában: ha könyörtelen igazságossággal tudatosítja a múlt valóságát és a jövő szükségességét. A háború és az összeomlás óta ezt a magyar szellem elmulasztotta. Nem állott be éppen mindig a hamisítás bérencének, de azt sem kísérelte meg, hogy felvegye ellene a harcot. [...] De addig nem lesz szavuk a teremtmény szellemi munka hordozóinak a valóság alakításában, amíg bátorságuk nem lesz kiállni a meghamisított múlt tisztázásáért s az elsikkasztott jövő visszaköveteléséért.

Lesz-e ereje hozzá – és kell-e még valakinek? Hisz sírja ki-párnázva már a legfrissebb ideológiával. Mi az a meghatározhatatlan, beteges és hazug mámor – így beszél ez az ideológia –, amit a szerző bamba következetességgel szellemnek nevez? Van a nemzetek, azaz pardon, fajok életében külön funkció, melynek ezt a nevet adhatni? [...] Amit ti szellemnek neveztek, az egy dekadens kor betegsége volt csak, töprengő sápkór, melynek az új világ diadalmas erői közt nincs helye.

Az, ami így beszél, már maga az új irány, a dinamikus ellenforradalom. Kár volna vitába szállni vele, s megkérdezni: mi-ben fog állni az a »teremtő lendület«, melyet a vér töretlen rohama hoz majd létre a »beteges« szellem nyűge nélkül? Kérdésünk nem azokhoz szól, akik a szellemet tagadják, hanem azokhoz, akik vele és benne élnek, s akik körülményes definíciók nélkül is

tudják, a szó mit jelent. Őket kérdezzük: igazán elvégezték már munkájukat? Igazán nincs más feladatuk már, mint hogy a »történeti szükségszerűségbe« vetett hittel fogadják az elnémulás parancsát? Lehet, hogy e kérdésre igennel felelnek; de ha nem, akkor tudniok kell: amit eddig műveltek, az menekülés volt, felelőtlenség vagy öncsalás. Most már csak a könyörtelen felelősség, a könyörtelen igazságosság segít.”

Irodalom

- Asztalos M., 1929: Az ifjú nemzedék új arca, *Új Magyar Föld*, II.
Fábián–József, 1930: *Ki a faluba*, írta Fábián Dániel és József Attila, Hódmezővásárhely, május.
Kecskeméti, 2002: *Philippos és Demosthenes. Kecskeméti György válogatott írásai*, Göncz Árpád előszavával, Budapest, Ulpus-ház. (A kötetből idézett tanulmányok és eredeti megjelenési helyük: A magyar ifjúság problémájához, *Századunk*, V. évf., 5, 1930; Hozzászólás „A középosztály és a vajúdó világ” c. ankéthoz, *Cobden*, 1935/6–7; Egy elfelejtett apostol. A. de Tocqueville szól a jelenhez, *PL Morgenblatt*, 1936. május 31.; Mai magyar szellem, *Szép Szó*, 1937, 12. köt., 2. füzet.)

GRECSÓ KRISZTIÁN

Polgári szilánkok

Milyen szépen kezdődik Ottlik gyönyörű nagyregénye! „Szeredy Dani motyogott valamit az orra alá, ahogy álltunk a Lukács-fürdő tetőteraszán, a kőpárkánynak támaszkodva, s néztük a sok napozó civilt.” Bár egykori kadétek beszélgetnek az *Iskola a határonban*-ban, itt mégsem az a „civil”, aki „nem katona”. Az ugyanis a regény nyitó fejezetének a címe, hogy „Az elbeszélés nehézségei”. Vagyis Ottliknál az a civil, aki „nem ért semmit”. Nagyon fukarul összefoglalva: az, aki nem értheti meg, hogy mi történik, mi történt velünk. Mégpedig azért nem, mert nem tudjuk elmesélni neki. Nem lehet. Azt meg kellett volna élni. Ezt jelenti a fejezet titokzatos címe.

A kéziszótár szerint a civil „polgári személyt” jelent, átlagos egyént, aki „nem tartozik egyenruhás szervezetbe”. A nagyszótár az írja, „állami intézményektől független”. Van civil ellenállás, és civil kurázsi is. Utóbbi a „polgári öntudat határozott vállalása”.

Polgárnak lenni becsületes dolog, és alázatos. Erőszakmentes és tiszta, a polgár az emberire koncentrál, a felelősségre, mert neki is van saját belső köre, ahonnan nézve mások civilek. És az a belső kör – legyen az a család boldog zűrzavara vagy a szoba magánya – mindennél fontosabb. Legalábbis tisztességes időken. Amikor az állam szolgálai alázattal őrzik a tüzet, amikor a polgárnak lehet zavartalan belső köre. Ahonnan az erőt gyűjti, ahonnan származik, és ahová tart.

A belső kör a civil, polgári kör: az élet. A kisszerű, megoldhatatlan, otromba vagy fájdalmas – ami mégis sziruposan szép. Szeretni, vágyni, irigykedni, összeomolni polgári dolog. Szerepetet játszani, hatalmat akarni, hosszú éveket egy lassú és lassan beérő rablásra pazarolni: politikai megfontolás. A *polgár* szó józanságot jelent, fegyelmet. A polgári kritika figyelmeztet és óv, nem büntet és kikezd. A polgári élet játékos, néha pajkos is, mert a polgári élet örök-gyermeki. Megmarad vele a közösség, a közösségi tudat és élmény.

A dalárdákban, környezetvédő csoportokban, önkéntes tűzoltó egyletekben úgy élhet az ember, ahogy gyerekkorában. Ott a közösségnek van ereje, fegyelmező szava. Annak a közösségi életnek van ritmusa, az meglöki az életet. De nincsenek mögötte érdekek, fizetés. A polgári idő jelenti a valódi életet. Noha gazdasági és politikai szempontból nézve: pazarlás.

A magyar levegő, a zsarnoki hivatalok, és most már a közoktatás is: a civil élet ellen van. Nekünk ne legyenek belső köreink, független barátaink, érdek nélküli játékterünk. Vakondjáratok legyenek, indulat, estig húzott hétköznapi iga. Előre ledarált, hamar kifulladásos élet ez.

Ha áthajt a magyar polgár a Lajtán, ez fáj neki leginkább. Nem az, hogy szebbek a házak, vagy hogy gazdagabbak a népek. Nem. Az, hogy ott van polgári lét. Az esti órákban a kisváros kricsmijéből halk harmonikaszó hallatszik, a kandallóban novemberben már ég a tűz. Jürgen nem fürge séf, de jó krumplicevest főzött, és a grillácson sül a tallér meg a kolbász. A magyar pincér csapolja a sört, és a nagyasztalnál a szövőklub asszonyai és emberei ülnek, akik a szerdai foglalkozás után mindig eljönnek ide. Nevetnek, mesélnek, tudnak egymásról. Csütörtökön a fúvószenekar tagjai jönnek próba után, szombaton a horgászklub tagjai. Civilek, polgárok, szép emberek vagy csúnyák, ismerik egymást, értik egymást, tudnak a falu, város, kerület slamos dolgairól.

Szép dolog polgárnak lenni, nagyon szép. Bárki is feszegeti a szó burkát, és bármit is mond. A mi országunk azért szomorú, mert katonás, politikus és kivagyí. Mert azt akarja, hogy a polgárai elfeledjék megkérdezni, érteni, megszólítani egymást.

Mennyivel jobb lenne a Rózsavölgyi Szalon egy előadása után jó pohár bor mellett folytatni a dalolást, vagy rendelni valahol egy rendes vacsorát, halat, mert esteledik, vicceket hallgatni, nézni az öreg, lomha Dunát, és arra gondolni, de tényleg, őszinte naivitással, hogy az élet, akármilyen ostobán rövid is, hát kérem, mégiscsak szép.

*

Belül piros, mint a vér, kívül meg zöld és fehér. Ilyen a magyar szív, mint a dinnye. Jellemző, hogy a komenisták ezt se vették észre, hogy a szív gyümölcsös nemzeti szimbólum, és azért is szép és praktikus metafora, mert a tiszta magyar szív nem terem meg a Fővárosban. Magyar polgár nincs, vagy ha van, szükségképpen kozmopolita. És ha mégsem, hát gyanús. Mert lehet. A polgár szíve: idegen. Hiába magyar. A magyar szív vidéki és paraszt, a polgárság egy ábránd, és azt sem tudjuk, ki álmodja.

Leül a tiszta magyar ember, megmártja a lábát a Dunában, jobbján a parlament, gyémánt az idő, és már nem is zavarja az ülést az a rímfaragó.

Amikor reccsen, meghasad.

Amikor folyik a vér a pesti utcán, dinnyelé. Nem sapka az, vagy egy hajléktalan koponyája, dinnyehéj.

Az a jó vidéki szív, olyan a flaszteren nem terem.

A vidéki vér, a vidéki lélek – ezek együtt őrzik a magyarság tüzét, ami a Pestben és Budában már régen kihuny, mert elpolgárosult.

Könnyen beszélek én, belőlem sosem lesz polgár, én magamat is csak álmodom. Én már megcsaltam a vidéket, és azt is fele-

dem, hogy akácos volt-e otthon az út. Hát nem, nem volt akácos, és nem, nem feledem.

Az itteni az, akácos, ha ez számít valamit, az. Összebújnak este az Újpesti rakpart fái és az ölelkező párok.

*

Gyötrik a felszakadó emlékek, pedig ő nem szokott, és nem is tud emlékezni. Nem kell bánnia az idővel, mert jól tud feledni, megtanult. Az ő szíve olyan, mint az üres Váci út hajnalban, amikor csak a helyi vagányok játszanak rajta autóversenyt, utána csönd van, döbbenetes csönd és kopárság. Meg lehet állni a közepén, mint egy kősvatag peremén. A körúti felüljáró betonhulláma keskenyre vágja a horizontot, mintha aszfaltból lenne az ég, mintha bebetonozták volna a világot. Ez a süket, tömör valóság, ez segítette eddig.

Aztán mostanában, talán mert olyan ismerős a régi világ, megindultak benne évtizedes emlékek. Pedig ő mást sem akart, csak felejteni és eltűnni, szürkén és súlytalanul, felelősség és számadás nélkül lezárni az életet, jeltelenül eltűnni, egy szóróparcellában lefolyni a csatornába – még csak a földbe se épülni bele. De valahogy visszajött a történelem. És vége a boldog békeidőknek, a szunnyadásnak, mert a kődugó megmozdult, szelel, és a mélyből elfeledettnek hitt indulatok, vágyságok, gyötrelmek forró-sága csap ki.

Tulajdonképpen jó is így. Most a legjobb. A vihar előtti csöndben állni a kies Váci út közepén, mondjuk hajnal négykor egyedül, széttárni a karját, mintha ő maga lenne az újlipótvárosi Jézus, felfeszülve a Váci út és a Gogol utca keresztlére, egészen addig, amíg néhány részeg fiatal, akik lerakták a hangszereiket átellenben a sarkon, rá nem kiabálnak, „megunta az életét, tata?!”. És ő el nem indul megszégyenülten a Kávészkatica felé, pedig nyugod-

tan mondhatta volna, hogy „igen, fiacskám, meguntam”, esetleg hozzátehetette volna, szigorúan, mégis kedvesen, hogy „és a jó anyádnak vagyok én a tatája”.

Megjött a tavasz, ezért délután elsétál a Szent István parkba. Leül, nézi a hegyeket, ő már sohasem fogja megtanulni, melyik melyik. Ahhoz ott kell élni, át kell menni a másik városba, vagy oda kell születni. Régi emlékek szállják meg a lelkét.

Még gyerek volt, az ötvenes évek közepe, falun, őt küldték sorba állni a boltba. Nagyon hosszú volt a sor, lassan haladt. Őt többször is hátrább lökték, csak éppen-éppen jutott cukor, meg némi petróleum. Jaj, el ne ejtse, jaj, ki ne lötyögjön! Hazafelé megállt, nézte a Károlyi-kastélyt, a Szentháromság-szobrot, de szép itt minden, erre gondolt. És hogy milyen kényelmes, szép dolog lehet falun élni. Nem nagyon volt már emléke róla, hogy milyen volt a szülői háznál, hogy ott ő játszhatott-e valaha. Mint-ha mindig is tanyán szolgált volna, oda született, ő már csecsemőnek is cseléd volt.

Nagyon fura teremtés jött ekkor a fényképész felől. Nadrágban volt, és rövid haja volt, de valamiért, valamitől látszott rajta, hogy nem férfi. Megálltak az emberek az úton, a néhány lovaskocsi, a népek, akik mentek a boltból hazafelé, mindenki, ott, ahol volt, akár az út közepén. A fura idegent nézték. Feltámadt a szél, a nadrágos, ballonkabátos alak most megállt, kendőt vett elő, és a fejére kötötte. Asszony ez, vagy ember, miféle?

És ekkor már látta, hogy a gyógyszerész felől, a másik utcából jön az a másik ember, aki visszajött, és akire valamiért haragudni kell. Csak állt, nem tudta, miért, de valahogy úgy érezte, ez fontos pillanat. Hogy ez az asszonyféle, meg az a másik férfi, aki valahonnan visszajött, hogy ezek egyformák, közülük van egymáshoz.

Kizökken az emlékezésből, egy gyerek nekitolja a lábának a háromlábú biciklit. Nagy a zaj, tele van a Szent István parki játszótér. „Te mit csinálsz itt?”, kérdezi a gyerek. „Emlékezem”, fele-

li. „Azt nem tudom, hogy mit jelent”, mondja a gyerek. Az anyja most ér oda, „ne haragudjon, úgy tud hajtani ezzel a vacak kisciciklivel”.

Ő csak mosolyog, alig lehetett ennél idősebb, mint ez a bringázó csemete itt, aki nem tudja, mit jelent emlékezni. Vajon ő tényleg tudta, hogy fontos dolog történik? Vajon tényleg látta ezt az egészet? Vagy csak mesélték neki, és utólag így képzei el? És így persze hogy fontosnak képzei, és persze hogy összeszorul a szíve, ahogy a többi népeknek, akik látták.

Akik tanúi voltak, hogy a Weisz lány, a gyönyörű Sára, megtörve, ráncosan, borzasztó vékonyan, rövidre vágott hajjal, és nadrágban, akár egy férfi, de mégiscsak ő az, a Weisz Sára ott áll a Szentháromság-szobor lábánál, és csak néz.

Szemben, a kastély előtt meg ott van Klein Jancsi, aki már szűk egy éve megint otthon él. Már remeg, megindul, aztán megtorpan, a szemét törölgeti, megindul, aztán meg kell támaszkodnia a combján, annyira zihál. Felegyenesedik, újra csak nézik egymást. Weisz Sára is megindul, elmegy a volt házuk előtt, ami már másnap, ahogy elvitték, nem volt az ő házuk, és most mindenkinek tudnia kell, hogy ők a világ, mert a három családból, a hatvankilenc emberből, akit a faluból elvittek, csak ők éltek túl, és ez a világ, vagyis amit világnak mernek nevezni, mindent elvett tőlük, ami elvehető. Múltat, családot, életet, házat, hazát, becsületet, reményt.

*

Siófokon álltam egy nyaraló teraszán. A legjobb barátom szülei vittek el nyaralni, nekünk nem volt pénzünk. Július volt, pökhendi nyár, és mégis, hirtelen úgy sütött a tóparti nap, mintha fáradna, mintha osonna be az ősz. A legjobb barátom szülei hittek a rendszerben, az egyenlőségben, hogy egyformának születünk, hogy

a parasztyerekeknek is van joguk tanulni. Hogy nem muszáj az Alföld szívében sem nyomorban élni. Szomorúak voltak, mint-ha egy családtagot veszítettek volna el. Szomorúak voltak, mert meghalt. Mert oda a fiatalságuk, és vele egy életforma és hit, ami az övék volt, ami a mi falunkból nézve kegyes volt és gondoskodó, lassú és nyugodt, kiegyensúlyozott és biztonságos. Az ő életükből az a rendszer csinált élhető életet, szerethető fiatalságot, kockaházat és évi egy nyaralást, idővel Ladát és háztájit. Ahhoz az emberhez kötötték a kiszámítható életet, hogy nem a Károlyi gróf birtokán kellett cselédnek lenni, vagy napszámosnak, nyomorúságos tál krumpliért. Gondoljátok meg, ahogy írta a költő, proletárok.

Nem tudom, tudták-e, mennyi vér tapad a kezéhez. Nem tudom, hogy ilyesmiről lehet-e nem tudni, elfeledni, nem törődni vele. A faluban volt némi hőzöngés, aztán egy csendes, becsületes szocdemes ember, aki persze a pártjával együtt beolvadt a nagy egységbe, arra kérte a kiabálókat, menjenek haza. Az Alföld mélyén, a Tisza partján eddig tartott a forradalom. Ott még az én gyerekkoromban is kételkedve fogadták poharazgatás közben, hogy Pesten lőttek. Nem tudom, hogy azért-e, mert kényelmesebb volt ezt gondolni. Mert a faluban nem hiányzott a szólásszabadság, sőt semmilyen szabadságnak nem voltak híján. A Horthy-féle, röghöz kötő nyomorhoz képest „az apánk” világa maga volt a lehetőség. És mit törődtek ők a nagyvilág, a nagyváros problémájával.

Nem tudom, így volt-e, mert nem voltam felnőtt abban a világban. Tizennégy éves vagyok, amikor állok azon a síófoki, vadszőlős teraszon, és azt mondja nekem a legjobb barátom, hogy meghalt Kádár János. Engem az foglalkoztat, hogy este el kellene menni, és üzni a lányokat. Hajt a vérem, egy pillanat jut csak a figyelmemből a nép vezérének, mert bikinis lányok mennek le a partra.

Jó látni azt a naiv fiút, ahogy ott áll, és biztonságban van, mert fogalma sincs, mitől mozog körülötte a világ. Jó látni a nyugalmat. A mostani énem irtózik Kádártól, és ha a mai ember állna

ott, ha nem is örülne a halálának, de értené, hogy véget ért egy gyalázatos korszak. Más gyalázatos korszakok jönnek. A mai énem tudná, hogy az az ember ment el, aki lassú évtizedek alatt elkártyázta a baloldaliság nagyszerű eszméjét, a szabadság, egyenlőség, testvériség gyönyörű távlatát. Aki úgy ment el, hogy örökre itt maradt, mert abban a korban jó volt kisembernek lenni, nem tartozni felelősséggel semmiért, jó volt tudatlannak és érintetlennek maradni. Nem is tudom, mi ivódott még ilyen mélyen bele a nép szívébe, mint ez a vágy: semmiről sem tudni, semmihez sem érni.

Kádár huszonöt éve halt meg, és nekem be kell pótolnom, hogy akkor nem értettem, miben vagyok gyerek. Ugyanabban kell felnőttnek lennem, illetve a fonákjában, ugyanazok a minták, felelősök és polgárok nélkül, csak a másik oldalon.

JORDÁN TAMÁS

Ki vagyunk osztva

- 1 treff.
- Mondja, kedves fiatalember, ez maguknál mit jelent?
- Induló erő, és nincs ötös szín.
- A treff az lehet ötös, vagy hosszabb?
- Igen, az a következő licitból kiderül.
- Köszönöm szépen.

Bridzsverseny.

Fogatok a helyükre, starthooooz!!!

Lóverseny.

Előbb a bridzsversenyről.

A csapatunk az évfolyamtársaimból állt össze. 1962-ben vagyunk. Nincs messze se '56, de még '45 se. Budai úri fiúk, a Közlekedési és Műszaki Egyetem hallgatói. '45 előtt egyik nagyapám győri bútorgyáros, a másik Győr város polgármester-helyettese, apám gyárigazgató volt. X-es származás, az új rendszerben a család megbízhatatlan személyekből állt. Kitelepítés, racizás. (Racionalizálás = olyan munkakörbe helyezés, ahol ugyan kicsi a fizetés, de garanciát jelent, hogy az osztályidegen elem nem lesz veszélyes a szocialista társadalomra.) Öten vagyunk gyerekek, én a legidősebb. Nagy szegénység, de hihetetlenül leleményes háztartás. Zsíros kenyér mustárral (a szerencsésebbnek sercli),

sült krumppli hagymával, rántott tehéntőgye, lóhús, lókolbász. Köménymaglevés és paradicsomos káposzta feltét nélkül.

Otthon semmi politizálás. Rádióra tapasztott füllel ugyan nagyapa és apu hallgatták a zavaró hangoktól szinte érthetetlen Szabad Európát, de szigorúan tilos volt erről másoknak beszélni. Előttünk semmi komment, megjegyzés nem követte a szabad világból megszerzett híreket. Mélyen vallásosak (katolikusok), és nyilvánvalóan megrögzött reakciósook voltak. Hogy mit gondoltak a minket akkor körülvevő világról, arról szinte fogalmunk sem volt, de abban biztosak lehettünk, hogy az, amit ők gondoltak, szöges ellentétben van azzal, amit az iskolában tanultunk. Apámnak életünk végéig hálásak lehetünk azért az elvért, melyet következetesen és nagy szigorral betartatott velünk. „A származásotok miatt szinte lehetetlen, hogy tovább tanulhassatok. Egyetlen esélyetek az, ha mindig ötösrre feleltek és végig kitűnő a bizonyítványotok.” Nem volt nehéz betartani. Amennyire rossz volt a származásunk, annyira jók voltak az értelmi képességeink.

Szorgalmasan és eredményesen tanultunk. Felszívtunk mindent, amit az iskolában hallottunk. Igazi kettős nevelés. Otthon teljes titoktartás, semmi vélemény a világról, az iskolában egy varázslatos jövő képe. Út a kommunizmusba, a munka becsület és dicsőség dolga, a társadalmi egyenlőség már csak kéznnyújtásnyi távolságra tőlünk, Rákosi a pajtásunk, Sztálin az apukánk.

„Reggel, mikor felébredek,
Kelet felé tekintgetek,
Bíborvörös az ég alja
Sztálin József lakik arra.
Sztálin József lakik arra,
Mindnyájunknak édesatyja
Hurrá!!!”

Mélyen hittem a szocialista tanokat, és nem értettem azokat az osztálytársaimat, akik az otthoni véleményeket magukkal hozva, kételkedő, sőt ironikus megjegyzéseket tettek. Otthon volt bennem e téren a legnagyobb feszültség; szántam és szinte szégyelltem szüleimet, hogy ennyire ostobán viszonyulnak a világhoz, nem érinti meg őket a varázslatos jövő képe.

Aztán jött '56. Tizenhárom éves voltam. A Budafoki úton, a Műszaki Egyetemmel szemben laktunk. Ott álltunk az utcán, amikor elindult a gyűlésről az egyetemi ifjúság. Soha nem éreztem ahhoz foghatót, ami akkor, ott testet öltött. Őrzöm emlékeimben azt a hevületet, lendületet, emlékszem az elszánt tekintetekre. Apánk elvitt minket a Sztálin-szobor ledöntéséhez. Hálát kell adni Istennek, hogy része lehettem annak, ami a világ történelmében is nagy pillanatnak számít. Kevesen élnek már a szemtanúk közül. A szobor sokáig nem engedett. A drótkötelek elszakadtak, a köteleket vonó teherautók lerobbantak. Végül a csizmaszár fölött elfűrészelték „apukánkat”, és Sztálin nagy dörrenéssel a földbe csapódott. Az emberek sírtak, ölelték-csókolták egymást. Mindenki mindenkinek a testvére volt. Egyszerre megvilágosodtam. Akkor, ott, az IGAZSÁG kézzelfogható volt. Esélyem sincs, hogy valaha ehhez hasonlót átéljek.

Aztán jött a Kádár-korszak és a gimnázium. Teljes csönd körbe-körbe. Tanulás, foci, az első csók és az első cigaretta. (Nagyon lassan közeledek az én szabadságomhoz, az én demokráciámhoz, az én polgári létezésemhez.)

A jövő akkoriban? Teljes bizonyosság abban, hogy színész legyek. Ezt senki se értette. Ma már a külsőm együtt van a korommal, akkor az érettségi képemen tizenöt éves kislfiúnak látszottam. Befelé forduló, félénk, zárkózott gyerek voltam. A beszédemet alig lehetett érteni, rettenetesen hadartam, gyakorlatilag se magánhangzóm, se mássalhangzóm nem volt. Egymásra torlódó hangok jöttek belőlem, ahogy az ősemberek kommuni-

kálhattak a barlang szájában. Mégis miért akartam színész lenni? Később elmondom, én is csak sokára tudtam meg.

Jelentkezés a Főiskolára, természetesen kirúgás az elsőosztán. Bálint András osztálytársam volt, ma is a legjobb barátok vagyunk. Együtt készültünk a felvételire, őt azonnal felvették. Megsajnálta engem, és tanácsolta, hogy menjek az Egyetemi Színpadra, „éppen most alakul az Universitas Együttes (az akkor még főiskolás Ruszt József rendez majd ott)”. Indok nélkül felvettek, valószínűleg működött bennük az ambíció, hogy az elesetteket felkarolják. Közben apám kívánságára jelentkeztem az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Általános Mérnök Karára – felvettek a geodézia szakra.

És elkezdődött életem legboldogabb évtizede. Egyetemi Színpad, Műegyetem, nagyon hamar a bridzs, és szorosan a nyomásban a löverseny.

Az Egyetemi Színpad a '60-as években az Aczél György-féle 3 t-ből a túrt kategóriába tartozott. Ez azt jelentette, hogy az egyre erősödő Kádár-diktatúrában itt egy kicsit szabadabban lehetett létezni. Szabad volt Ionescót játszani, máshol nem, lehetett Beatlest hallgatni, máshol nem, *Horizont* címmel futott egy beszélgetős értelmiségi műsor, ahol óvatos csomagolásban ki lehetett mondani olyan dolgokat, amelyekért máshol minimum őrizetbe vétel és kihallgatás járt volna. Ide járt a budapesti értelmiség színe-java. Fantasztikus nevekre, meghatározó személyiségekre emlékszem. Alfabetikus sorrendben: Aczél Endre... (És itt megálltam. Úristen, mennyi név kavarog. Biztos kihagyok néhányat, bele se kellene kezdeni. Viszont nem lehet nem megemlíteni őket. Hát akkor nyomás!) ...Ágh István, Antall József, Bába Iván, Bacsó Péter, Báron György, Bródy János, Cseh Tamás, Darvas Iván, Demszky Gábor, Déry Tibor, Dés László, Devecseri Gábor, Eörsi István, Esterházy Péter, Fejes Endre, Göncz Árpád, Halász Péter, Hermann István, Hernádi Gyula, Hont Ferenc, Horgas Béla, Huszárik Zoltán, Jancsó Miklós,

Jelenits István, Juhász Ferenc, Keresztury Dezső, Király István, Kocsis Zoltán, Koncz Zsuzsa, Konrád György, Kormos István, Kornis Mihály, Latinovits Zoltán, Lator László, Lázár Ervin, Maár Gyula, Mádl Ferenc, Makk Károly, Markó Iván, Marx György, Melocco Miklós, Mensáros László, Nádas Péter, Nádasdy Ádám, Nemeskürty István, Orbán Ottó, Ortutay Gyula, Pege Aladár, Petri György, Pilinszky János, Presser Gábor, Ránki Dezső, Sándor György, Sándor Pál, Sára Sándor, Sebő Ferenc, Sinkovits Imre, Spiró György, Sükösd Mihály, Szabó István, Szakcsi Lakatos Béla, Szécsi Margit, Szinetár Miklós, Szörényi Levente, Tandori Dezső, Vitányi Iván, Zsámbéki Gábor...

Akkor, ott, az Egyetemi Színpad falain belül az ügynökök feszült figyelmével kísért polgári demokrácia volt, és a törékeny szabadság érzete. Egész életemre hatással van az ebben a közegben eltöltött évtized (1961–1970). És közben fantasztikus előadások az Universitasszal. (Sajnos ez nem témája a mostani eszmefuttatásomnak. Egy kötetre való élmény.)

És közben az Egyetem. A geodézia. Nagyon megszerettem, diplomát is kaptam 1966-ban. Az írtam az előbb, hogy megszerettem; helyesbíték: imádtam. Mostanában az önálló este men is szoktam mondogatni, hogy „szegények, nem tudják...” (csak nagy sokára bököm ki, hogy kikre gondolok...), fogalmuk sincs a drágáimnak, hogy mit vesztek, mármint a geodéták, hogy nem maradtam közöttük, hanem színész lettem. Hatalmas geodétakarrierről mondtam le, melynek nyilvánvalóan ők is a kárvallottjai.

És végre elérkeztünk a bridzshez. A szocialista rend feltételezett ellensége, az én volt győri polgármester-helyettes nagyapám volt fiatalkoromban a legjobb barátom. Nagy játékos volt. Bridzs, tarokk, sakk, pasziánsz. Nagyon sokat kibiceltem neki. Állandóan viccelt. Egyik ismétlődő tréfája a következő volt: amikor egy ideig pihentette a kártyákat, napokig nem pasziánszozott, azzal kezdett újra bele, hogy „gyerekek, előbb számoljuk meg a lapo-

kat, megvan-e mind a 104.” És egyesével lapozva mondta a számkokat... 49... 50... 51... 52... ekkor megállt, huncut mosollyal ránk nézett, és azt mondta: „na, ha a fele megvan, akkor az egész is megvan!” Tőle tanultunk bridzsezni is. '45 után a bridzset betiltották mint úri huncutságot. Korábban, a két világháború között, nagyon erős volt a magyar válogatott, intenzív volt a hazai bridzsélet. '59-ben indulhatott újra a versenyzés. Mi '62-ben csatlakoztunk, Jordán csapat néven indultunk a bajnokságon.

Egy-egy mérkőzés úgy néz ki, hogy két, egymástól jól elválasztott asztalnál ülnek a mérkőző felek. Az egyik asztalnál egymással szemben ülünk a partneremmel, és az ellenfél két játékosa is szemben ül egymással. Észak, Kelet, Dél, Nyugat – ezek az elnevezéseink. Mondjuk én vagyok a Dél, a partnerem az Észak, az ellenfelek pedig a Kelet és a Nyugat. Megkapjuk a lapjainkat. Az ötvenkettes pakliból mindenki tizenhármat.

Elindul a licit, majd a lejátszás. (Aki nem tudja, hogy ezek mit jelentenek, ne is törődjön vele. A lényeg úgysem ezekben a szavakban van.) A jó messze lévő másik asztalnál ül az én csapatom másik két embere, és az ellenféltől is két játékos. A csapattársak egymással szemben. Na, most jön a lényeg. A bridzs ugyan kártyajáték, a sorstól függ, hogy milyen lapja van az embernek, mégsem szerencsejáték. Ugyanis az a leosztás, melyet mi játszottunk, átkerül a másik asztalhoz is, de ellentétes felállásban. Ami nálam volt, azt megkapja a másik asztal „Dél”-je, tehát az ellenfél játékosa, és értelemszerűen a mi csapatunk Északjának lapjai a másik asztal Északjához kerülnek, aki ott az ellenfelünk játékosa.

Tehát ugyanazt a leosztást kétszer játsszuk le, és rögzítjük az egyes asztaloknál elért eredményt. A különbség pontokban jelenik meg, és harminckét leosztás (parti) után az összesített pontok megmondják, ki lett a győztes. Aki nem ismeri az ott lévő aurát, annak nem is lehet elmagyarázni. Négy órán tart egy verseny. Négy óra feszült kontaktustartás a partnerrel, és minden rezdülésre fogékony figyelem az ellenfelek gesztusaira. Szent dolog a

házasság is, egy pillanatát sem szabad lebecsülni a házastársak egymás iránt érzett és mutatott figyelmének. Mégis... a bridzs-partner iránt érzett gyengéd aggodalom, a törekvés az azonos hullámhosszra... hihetetlen összetartozást jelent. De, akárcsak a házasságban, itt is rettenetesen be lehet „gurulni”, szenvedélyesen ostromozni a másikat, ha valami hibát vétett. Aztán jön a megbocsátás és az újra összehangolódás.

A terem légköre ezekből a mozaikokból áll össze. Itt jelen van a polgári demokrácia. A játék maga polgári, és a viszonylatrendszer kétségbevonhatatlanul demokratikus. Csak a licit és a lejátszás számít, mindenki egyenlő. Ember és ember között csak az jelent különbséget, hogy az adott leosztásból ki „mit hoz ki”. A lapok tehetetlenek, mi vagyunk számukra a végzet.

Ez az utolsó mondat azért született meg, és azért kevertem bele a végzet szót, hogy alkalmat találjak arra, hogy egy, csak kevesek által ismert érdekes történetet beleszőjek írásomba. A *Színházi Élet* 1935. április 21–27-i számában, a bridzs rovatban Darvas Róbert, a rovat vezetője *Rögtönzés* című írásában mesélte el egy alkalmi vers születésének történetét.

„Egy kávéházban összeakadtam rég nem látott kedves barátommal, az egyik kitűnő költővel. Szó szót követett, ő a költő gondolkodásának nagy kapacitásával dicsekedett. Fogadást ajánlott, hogy tíz perc alatt bármely témakörből egy szonettet ír, melyben a végzet hatalmát fejezi ki. Megkötöttük a fogadást. Én persze a bridzs témakörét tűztem ki. Költőnk nyolc perc alatt készen volt az alábbi formás szonettel.

Osztás után

A kártya ki van osztva. Reszketünk,
Észak, Kelet, Nyugat és Dél kezében,
bubik, királyok, dámák jelmezében
s szótlanul várjuk, mit tesz végzetünk.

Ki vagyunk osztva. Megvan helyzetünk.
Mit tehetnénk a szabály ellenében?!
Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.

Vörösek és feketék, vérben, gyászban,
fényesre lakkozottan, lámpalázban
így kell kinek-kinek sorsára várni,

hogy boldogságunkat, mit rejt szerelmünk,
a gyönyörű sikert, mely megvan bennünk,
ki tudja-e a végzet licitálni.”

Nyolc perc alatt született egy egészen rendkívüli értékekkel rendelkező vers, és ennek, külön öröömre, a bridzs a témája. Nahát! Mire bukkantam?

Mert a vers szerzője nem más, mint József Attila.

Ő és a bridzs. Nem hittem volna, hogy tudja az elnevezéseket; Észak, Kelet, Dél és Nyugat. És esküszöm, hogy valóban részt a kezemben tartott Király, amikor az impassz őt satuba fogja. (Másoknak ezt egyáltalán nem kell érteni, a bridzsezők tudják, miről van szó.)

És akkor a lóverseny. Egy évfolyamtársam vitt ki először az ügertőre. Végignézttem öt futamot, és azt gondoltam, hogy ennél unalmasabb talán nincs is a világon. Három percig futnak a lovak, aztán huszonhét perc szünet. Bele kell dögleni. Különösen, ha esik az eső, fúj a szél, és rettentő hideg van. Aztán valahogy később megint kikeveredtem. Ekkor már kezdtek magyarázni az esélyekről, kezembe nyomták a *Turfot* (a lóverseny újságját a programmal), és rávettek, hogy fogadjak. Sajnos vagy nem sajnos, nyertem egy keveset. Megtetszett a dolog. Elkezdtem rendszeresen járni az ügertőre, egyre inkább értettem a dolgokat.

Hamar megismerkedtem a fogadási formákkal: tét, hely, befutó, hármás befutó. Utána már én is összehasonlítottam a futamban induló lovaknak az előző versenyeken elért átlagidőit, majd fontosnak tartottam tudni, hogy ki volt a kiszemelt ló anyukája, apukája. Nagyon gyorsan „szakértő” lettem, és megtanultam elviselni a vesztes hol fanyar, máskor keserű ízét, míg a váratlan kis nyereséget „persze” szócska kíséretében igyekeztem közömbösen a zsebembe gyömöszölni. Szeretném kidomborítani, hogy ebben az esetben is milyen ravaszul bújik meg az ördög a pici részletekben. Mint említettem, minden futam előtt nagyjából huszonhét perc idő van a rajtig. Ezt a közel fél órát először elviselhetetlenül hosszúnak tartottam. Nem kellett sok időnek elteltie, hogy rájöjjek, ez a huszonhét perc borzasztóan kevés arra, hogy az ember lelkiismeretesen felkészülhessen. Egy futamban általában tíz-tizenkét ló indul. Néha több, néha kevesebb. Rendelkezésre áll a közel fél óra. Elkezdjük az esélyek latolgatását. Kezdjük az 1-es számú lóval. Rezeda. Nem jó származás, az utolsó öt futamban helyzetlen, gyengék a kilométerátlagai. Semmi keresnivalója ebben a futamban. Nem kell vele foglalkozni. Vagy mégis? Hiszen az ideje futásról futásra egyre jobb. Ha most is javul, akkor már lehet esélye. Mit esélye? Még meg is nyerheti. Nyilván. Eddig „eldugták” a lovat, és majd most jönnek vele. Nahát! Hiszen megvan a nyerő. Őt kell játszani. Menjünk tovább! Foglalkozzunk a 2-es számú lóval. Kevély a neve. Tetszik. És az utolsó formái biztatóak. A 2-es startszám is növeli az esélyt, jó pozícióból indul. Hülyeség volt a Rezedával foglalkozni. Itt a Kevély. És ez így megy tovább. Sürget az idő, de minden indulót hasonlóan meg kell vizsgálni. Két-három perc erejéig minden benevezett lóról azt gondolja a játékos, hogy az lesz a nyerő. Végül aztán csak oda kell menni a kasszához, mert mindjárt indul a futam. Amíg haladsz a sorban előre, állandóan módosítod az elképzelést. Most már te következel. Már nincs idő mérlegelni, kérni kell a tikettet. Megjátsszod az 5-öst.

És: „Fogatok a helyükre, starthoooooz!” Elindul a mezőny. Az adrenalin a tetőfokon. Az 5-ös az első száz méter után az ötödik, de még minden lehet, mintha „megindult” volna... Ötszáz méter után még mindig az ötödik, de még most is minden lehet. Aztán látod, hogy a verseny minden pillanatában ötödik, és a célba is úgy érkezik, helyezetlenül. És akkor beléd csap a dermesztő felismerés: te a futam előtti latolgatásnál arra a lóra gondoltál, aki megnyerte a versenyt. Még a nevét is kóstolgattad: „Léhűtő”. Igen. Világosan emlékszel, hogy a büfében a körözöttes zsemlet májsszolva minden lenyelt falat után ízlelgetted a nevet: Léhűtő. Hiszen te is az vagy, „Léhűtő”, gondoltad. És most a futam után nem érted, hogy a „Léhűtő” hogyan eshetett ki a fejedből, amikor a kasszához léptél. Arra gondolsz, hogy ennek csak pillanatnyi rövidzárlat lehetett az oka, ilyen hibát ezután már nem fogsz véteni; ha egyszer már rájöttél, hogy ki a nyerő, akkor azt fogod megjátszani. Mint most is, a következő futamban. Fel sem merül benned az a tény, hogy legalább két percig mindegyikről azt gondoltad, hogy ő a nyerő. Következésképp bármi legyen bármely futam eredménye, te azt gondolod, hogy „hiszen tudtam”.

Nem kell sok időnek eltelnie, egyre több ismerősöd lesz. Otthonosan mozogsz közöttük, köszönsz, köszönnek. Mindenki barátságos. Itt demokrácia van. Egyenlő mindenki. Nem számít, hogy az egyik vezérigazgató, a másik kocsikísérő. Tegeződtek. A sors kezében vagytok mindannyian. És a sors hol az egyiket, hol a másikat roppantja össze. Majd hol az egyiket, hol a másikat simogatja meg. Nincsenek társadalmi különbségek. Ahogy beléptél a lóverseny kapuján, szabad ember lettél, polgár és demokrata. Amikor kilépsz innen, minden megváltozik. Nem leszel se szabad, se polgár, se demokrata. ('60-as évek!)

És akkor, amivel még tartozom. A beszélni nem tudó, nyamvadt kis gyerek mi a fenének akart színész lenni? Akkoriban sem tudtam. Nem tudtam a kérdésre felelni. Negyvenéves elmúltam már,

Kaposvárrott játszottam mint ismert és elismert színész, amikor hirtelen rájöttem a magyarázatra. Említettem, mi vett körül gyerekkoromban. Szorongás mindentől. Állandó feszültség a tanulás miatt. Éber koncentráció, hogy mikor mit szabad mondani. És leginkább a Jóisten. Nekem azt az Istent tanították meg, aki látja a legjelentéktelenebb részleteket is, és bármely vétség miatt azonnal lesújt. Nem ismer kíméletet. A büntetése is a lehető legszigorúbb.

Ahogy mindezt sorra vettem, világos lett előttem, amit korábban nem tudtam: én rettegetésben éltem gyerekkoromban. Mindentől féltam, szorongtam.

A hittantanár megértette velünk, hogy milyen is a hivatástudat. Egy metaforával érzékeltette: A tojásban kezdettől benne van a mag, és abból lesz a keltés után a kiscsibe. Tehát a gyerekben benne van a küldetés magja, és csak később derül ki, hogy mi kel ki belőle. Száz százalékig tudtam, hogy bennem egy papi mag van, és ha a fene fenét eszik, még ha nem is akarom, akkor is pap lesz belőlem. Minden más szívesebben lettem volna, mint pap. Mindennap azzal feküdtem le, hogy most még viszonylag rendben mennek a dolgok, de majd eljön a pillanat, amikor nekem kampec lesz. Pappá válok, és oda az életem.

Rátérek: túl a negyvenen megvilágosodtam. Annyira szorongó, annyi félelemmel teli és zárkózottan befelé forduló voltam gyerekkoromban, hogy sóvárogva vágyakoztam arra, hogy más legyek, felnőttnek ne maradjak ilyen. Tudat alatt a színészen találtam meg ezt a nagyon mást. Magabiztosan ott áll a fényben, lelkesednek érte, ő meg fölényes, de ugyanakkor rokonszenves mosollyal fogadja az áradó elismeréseket. A színész nagyon-nagyon más, mint amilyen én vagyok, és majd nyilvánvalóan maradnék is. Nincs más megoldás, színésznek kell lennem.

Sikerült színésznek lennem, de a szorongások, bár kisebb mértékben, megmaradtak. Az nyilván a génekben van, gondolom róla, az is egy magocska a tojásban. A szorongásoktól te egyedül

nem szabadulhatsz meg, attól csak egy egészen új világ tudna megváltani. De a világ tojásában nincs az a magocska, amelyből kikelhetne egy békés, szelíd, szabad, polgári, demokratikus rendszer.

NÁDAS PÉTER

Világló (jó polgári) részletek

EMLÉKLAPOK EGY ELBESZÉLŐ ÉLETÉBŐL

Akkor ültünk ebédhez vagy vacsorához, amikor elkészült, s ennek a déli harangszóhoz, azaz a monarchiában bevett szokásrendhez az égvilágon semmi köze nem volt. Nem emlékszem rá, hogy a leves hőfokát bárki kifogásolta volna. De tudtam, mert szívderítő vagy elrémisztő sajátosságként elmesélték az apai nagyapámról, akit születési anyakönyvi kivonata szerint Neumayer Adolf Arnoldnak hívtak, de az első keresztnévét, az Adolfot addig sem használta, míg a nevét Nádasra nem magyarosította, akkor viszont végérvényesen megszabadult az Adolf-tól, a későbbiekben kiállított anyakönyvi kivonataiban sem szerepelt többé, de a gyermekei tréfás bosszúból mégis felhasználták ellene, hogy ő bizony nagy cirkuszokat csinált a családi asztalnál, a Nádas Adolf Arnold. Azért választotta a Nádas nevet, így élcelődtek a családban, hogy a Neumayer dédanyámtól esküvői ajándékként kapott családi ezüstműn ne kelljen átvésetniük a díszes monogramokat. Meglehet, hogy így igaz. Magda nagynénémtól hallottam a történetet, akit valósággal boldoggá tett, ha valamilyen ízetlenséget közölhetett az édesapjáról. Gyurival, a bátyjával, aki egy évvel volt nála idősebb, egyszer kicsi gyerekként megbeszélték, hogy milyen nagy csapás, hogy az atyjuk ilyen végtelenül buta ember. Ahogy rekonstruálni tudom, inkább korlátolt lehetett, mert magához való esze azért volt, de a Mezei rokonság szemével nézve faragatlan, vagy legalábbis neveltetése mélyen vidéki. Olyan volt, amilyennek egy középbirtokosnak,

egy rendes zsiros parasztnak lennie kellett. Egy tuskó. Egy Monsieur le baron de Thunder-ten-tronckh, azaz szellemében nyílt és együgyű. Ám bizonyos, hogy nem volt fukar, kifejezetten kedvtelve szórta a pénzét, és mértéken felül, szeszélyesen jótékonykodott. Ezt is maga miatt tette, mert mindig meghatódott, hogy ő mennyire jó. Kiszámíthatatlan volt, hol szentimentális, hol brutális. Ami nem vonzó, de férfiak között nem is ritka érzelmi egyveleg. Egy életen át rettegett az elszegényedéstől, ami a nagy gazdasági válságok idején, amikor a nagy építkezések leálltak, utol is érte, majd később is mindig újra leterítette a családot. Klára nagymamának a fivéreire, Bélához, a neves orvoshoz, és Pálhoz, a jogtanácsoshoz kellett fordulnia, hogy segítsék ki őket, vagy nagyobb baj esetén az apjához, mert immár megint egyszer felélték a hozományba kapott vagyonát. Háromszor kapta meg a hozományát. Mindeközben a nagyapám évtizedeken át fenyegette a gyerekeit, hogy meg fogják ezt a tékozlást még keserűlni. Majd amikor eljön a hét szűk esztendő, majd amikor száraz kenyérhéjat kell rágniuk, majd amikor a híd alatt kell hálgniuk, akkor gondoljanak arra, hogy korábban mennyit válogattak. Ezért aztán mindenkinek mindent meg kellett a tányérjáról ennie. Nem volt apelláta, nem volt finnyáskodás. Aki pofákat vágott, vagy akár csak tologatta az evőeszközével a tányérján az ételt, annak fel kellett az asztaltól állnia, és ment ki az ebédlőből. Atyai átkoktól és szörnyű jövődölésektől kísérve, lelkileg megsemmisülve, sírva mentek, habár a sírás szintén szigorúan tiltva volt.

Úgy mesélték, hogy ez a nagyapám a Pannónia utcai lakás ebédlőjének ablakán soha ki nem vágta volna a levesestálat, ott ugyanis a harmadik emeletről egyenesen az utcára zuhant volna le, s ennyiben azért megőrizte fékezhetetlen természete feletti önuralmát, de ha nem adták fel elég forrón, vagy valami megint hiányzott az asztalukról, akkor a pesthidegkúti nyári villájuk vagy a gömörsidei udvarházuk ebédlőjének ablakán bizony akkor is kivágta, amikor az ablak csukva volt. El nem tudom képzelni,

miként csinálták. A forró levesnek végig kellett ömlenie az abroszon, a falon, az üvegtáblán, a karjukon, az ebédlő szőnyegén. Pedig ennek a pesthidegkúti vagy gömörsidi levesestálnak elvileg jó nagynak kellett lennie. Ovális volt, volt két nagy füle, még magam is láttam belőle kettőt a díszesen faragott, neoromantikus és eszelősen ronda ébenfa tálalóban, amit a családban várkastélynak neveztek. A szobalány a füleknél fogva helyezte el a levesestálakat a tálalóhoz tartozó tizennyolc személyes asztalon, amit ki lehetett egészíteni huszonnégy személyesre is. Súlya miatt sem lehetett egyszerű az ablakon a tálat kivágnia. A szülőkön kívül hét gyereknek, Tieder úrnak, a házitanítónak, és a nevelőnőknek is helyet kellett foglalniuk az asztalnál, akár Pesten, akár a nyaralóban, akár Gömörsiden, azaz hol a magyar nevű német frájleinnak, Jolánnak, hol a francia mamzelek egyikének, akik oly sűrűn váltogatták egymást, hogy egyikük neve sem maradt fenn a családi emlékezetben, hol mindkettőnek egyszerre, meg a gyereklánynak, a pesztonkának, Júliának is, akinek mindig a kicsikre kellett az asztalnál ügyelnie. S jól tették a kicsik, ha neki szót fogadtak, mert akkor nem az apjuk dörgött rájuk az asztalfőről a szörnyűséges próféciáival, a száraz kenyérrel, a vízlevessel, mert ha rosszak voltak, gonoszak, haszontalanok, neveletlenek, szemtelenek, arcátlanok, akkor tényleg vízlevest kellett enniük, azaz egy tányér meleg vizet tett elébük a szobalány, és szigorúan ki kellett kanalazniuk. Magda, Pista és Bandi gyakran hányt miatta. S a híd alatt kell majd a nagy hidegben koldusként végezniük, vagy valamilyen útszéli árokban fognak felfordulni, mint a háztól elűzött kutyák, most pedig álljanak fel, azonnal hagyják el az asztalt, és holnap délig semmit nem ehetnek.

Kenyeret sem kaphatnak, még vizet sem.

Jolán kisasszony vagy Júlia kisasszony azért ilyenkor is válogatottan finom falatokat dugdosott nekik.

Háztartásuk viszonylag jól rekonstruálható a szóbeli és az írásbeli elbeszélések alapján. Azt is tudjuk, hogy a Lipót körút és a

Pannónia utca sarkán álló óriási épületben mindössze nyolc lakás volt, jóllehet el nem tudom képzelni, mekkora lehetett a lakások alapterülete. Habár az ostrom utáni időkből kihajolva még valamennyire én is visszaláttam erre az életformára. A Pozsonyi úton, Vidor Emil finn mintára épített, art nouveau épületében ott terpeszkedett a mozdíthatatlan ebédlőasztal és az intarziás, oszlopos, isteneket, faunokat, habléányokat és szatírokat ábrázoló faragványokkal teljes, bőségszarukkal, virágkoszorúkkal, gyümölcstálakkal és akantuszokkal díszített, észvesztően ronda tálaló, benne a tálaláshoz szükséges edények, tárgyak, fiókjaiban az evőeszközök, a hétköznapi evőeszközök, az ünnepi terítésekhez használt asztali eszközök, alsó traktusában a huszonnégyszögletes és a hatszemélyes damasztabroszok s a hozzájuk tartozó gondosan keményített és vasalt szalvéták tornyai, amelyekhez évtizedek óta senki nem nyúlt, az ünnepi abroszok, a hétköznapi abroszok, s így tovább, a reggelihez használatos abroszok a hozzájuk tartozó szalvétákkal, az uzsonnához használatos abroszok a hozzájuk tartozó szalvétákkal, mindezekkel persze a hozzájuk tartozó történettördelékek.

A szakácsnő és a kiscseléd álltak neki a napnak először. Hajnali négykor kellett kelniük, a kiscselédnek először is a tűzhelyet begyújtani a konyhában, illetve azonnal zöldséget pucolnia, hogy a szakácsnő, akit vastag Mariként őrzött meg a családi emlékezet, másfél vagy két kiló marhahúst, s majd ugyanennyi marhafarkat vagy marhacsontot minden áldott hajnalon feltegyen a zöldséggel egy nagy fazékban. A további fogások, illetve a mártások elkészítéséhez szükséges erőlevest főzték meg először, s ennek időre kellett készen állnia. Ugyanebben az órában, meghatározott napokon megérkezett a mosónő, hogy a földszinti mosókonyhák egyikében begyűjtson az üst alá, amely egy úgynevezett üstházban állt, azaz vizet forraljon, s nekilásson a kismosásnak. A mosókonyhákat csak évtizedekkel később az eklektikus és az art nouveau építészet vitte fel padlásközelbe, a legfelső emeletre.

Két üstház is állt a mosókonyhákban, az egyikben hajnaltól késő délutánig a vizet melegítették, a másikban úgynevezetten főzték a ruhát. Ha nagymosás volt, akkor a mosónő mellé vettek még egy asszonyt, így mondták, vennem kell egy asszonyt, veszek egy asszonyt, a jövő héten három asszonyt is vennünk kell, mert nagytakarítás lesz, de nagymosáskor a kiscselédnek, akár a szobalánynak is jelen kellett lennie, hogy segítsenek az ágynemű és az asztalnemű öblítésénél, kékítésénél, csavarásánál, keményítésnél, végül pedig a teregetésnél, mert több teknőben mostak, de csak egyetlen kádban öblítettek. Ilyenkor már estébe hajlott a délután, lámpafénynél, az alaposan lehasznált lúgos vízben már csak a kisebb színes holmikat mosták, meg a harisnyákat, na, ezt még ellötyöbljük, mondták a mosónők, mikor a többiek már fenn a padláson teregettek. A nedves ruhát, kizárólag a mosott ruhának fenntartott óriási vesszőkosarakban, a segédkező cselédeknek fel kellett a padlásra cipelniük, s általában ketten cipelték. Liftet a cselédség nem használhatott, a cselédség a gangról a zárt folyosókra sem léphetett ki. Meg az uraságoknak szolgáló liftek olyanok is voltak, mint a kis ékszeres dobozók, fényesre polírozottak, tükrökkel ékesek, a hölgyek a fényes kis kabinokban két emelet között kis bársonyülésekre tudtak leereszkedni. A cselédségnek a hátsó lépcsőházban kellett közlekednie és cipekednie. Ezt nemcsak a pesti nyelv hívta cselédlépcsőnek, hanem a hátsó lépcsőt egyenesen ez a felirat ékítette. Cselédlépcső. A cselédek a találkáikat is itt bonyolították, mikor jött a bakájuk. Ez egy igen kétértelmű kifejezés volt a pesti nyelvben. Értelme kényelmetlenül ingázott a hím, a bak, az udvarló és a közkatona között, de még ennél nyersebb jelentése is volt, városi hímet jelentett, olyan magányos férfit, főleg fiatalembert, akinek bakalódhatnékja van, azaz a nősténynek akar a bakja lenni. Jön a bakád, Rozi, látom. Csak aztán a bakád föl ne csináljon. Ezek az általában gyámoltalan kinézetű férfiak úgy álltak meg két emelet között a lépcsőházban, hogy egy oszlop vagy rács mögül éppen csak kikukkanthas-

sanak. Ugyanigy kukkantott ki a konyhából a babájuk, aki addig el nem mehetett, míg el nem engedte őt a ház asszonya. Mondták még rózsájuknak is.

A rózsája néha kiszökött egy szóra, egy csókra.

Terhes, terhes, hát hogy ne lenne terhes, ha egyszer a bakája fölcsinálta.

A bakájának lopja ki az ételt ez a drágalátos.

Szép kis lilium, mondhatom.

Már hogy ne lopta volna ki, ezek a szerencsétlen, szerelmi éh-ségükben megalázott férfiak néha tényleg órákig álltak ott, télen is, némán rózsájukra vágyakozva. Ilyen szívszaggató jeleneteket még én is bőven láttam a Pozsonyi úti házban. A hatodik emeleti gangról nézve beláttam az óriási ház cselédlépcsőjének bugyrait. De a kiscselédnek és a szobalánynak már csak azért is jelen kellett lennie a kismosásnál és a nagymosásnál, hogy az idegen asszonyokat felügyeljék, nehogy a drága holmik a kezükön eltűnjenek. Eltűnt a kezén. Ami a lopás színönimája volt. Kézen-közön eltűnt. Minden drága volt. Minden pótolhatatlan. A kelengyém, s ha ezt kimondták, akkor tényleg nem hiányozhatott semmi. Szent volt a kelengye. Ha hiányzott egy damasztyszalvéta a tizenkettőtől vagy a huszonnégyből, vagy galád gondatlanság miatt beszakadt egy ünnepi abrosz, akkor használhatatlanná vált az asztalnemű. Most akkor hogyan terítsek. Nem tudok többé rendesen megteríteni. Az ilyen hiányos vagy hibás asztalneműt hétköznapi használatra fogták, de az így támadt hiány, ha ennyi vagy annyi személyre kellett a ház asszonyának teríttetnie, akkor tényleg erősen korlátozta. A ház ura vendégeket hívott, gyakran számolatlanul és váratlanul, de olyan mellékes kérdésekkel nem foglalkozott, hogy mit fognak a váratlan vendégeinek föltálalni, vagy mivel terítenek. Az abroszokat a különböző alkalmakhoz tervezték a kelengyékben, a díszebédekhez habféhér, a díszvacsorákhoz törtféhér vagy csontsínű, az ünnepi reggelihez krémszínű vagy lazacszínű, az uzsonnához sárga, rózsá-

szín, netán törtfehér, fényes, és még fényesebb mintázattal teli kínai nehézselyem, s így tovább, de még a fehér damasztabroszok és -szalvéták önnön színével szövött fényesebb mintázata is lényegesen különbözött a felhasználási és terítési módok szerint, voltak barokkos mintázatú abroszok, s egyszerűbb mintázatúak a hétköznapi használatra, ám az abroszokhoz tartozó szalvétákat nem lehetett keverni, éppen a mintázat különbsége miatt egyszerűen lehetetlen volt. Unmöglich. Impossible. Ha egy abrosz tönkrement, akkor a hozzá tartozó szalvéták sem voltak többé használhatók.

A ház asszonyának éles szemmel ügyelnie kellett, hogy a bevett társadalmi szabályok ne sérüljenek, s ezek kiterjedtek az asztalnemű minden kicsi részletére.

Két párnaciha már megint hiányzik.

Többnyire minden megkerült, de állandó keresésben voltak, mert valahol valami mindig elkeveredett. A szent kelengyéből semmi nem hiányozhatott, minden egyes darabja egy egész életre szólt. De még a legmegbízhatóbb mosónők is loptak. Semmi kétség, József Attila édesanyja is lopott, hogy Attilának legyen vajas kiflije, vagy színes ceruzája, legyen neki legalább kék és piros. Egy pillanatra nem lehetett a mosónőket magukra hagyni. Igaz, a kiscseléd is lopott, hogy a bakájának adja. Aztán kiderült, hogy a szakácsnő is rendszeresen lop. Óriási lett a patália. Olyan szakácsné, amilyen Zsófi volt a Mezei dédapánál, vagy olyan szakácsnő, mint amilyen vastag Mari, később, a háborús években pedig Irma a nagyapámnál, vagy olyan szakácsnő, amilyen Gizi volt Özsi nagynénémnél a Dobsinai utcában, Mrázik Gizella, igazán ritkaságszámba, inkább csodaszámba ment. Mrázik Gizella csaknem húsz évig főzött náluk. Igazán nem volt egyszerű személyiség. Én is jócskán lakmároztam a főztjéből, nagyon is jól emlékszem az ízekre, az illatokra, amelyeket előállított. Olyan ételekre, amelyeket sehol másutt nem ettem. A tejszínes mártásba merített spárgával feladott töltött borjúszegeyre.

A különböző fogások prezentációjának konyhaművészeti metódusára. Irigyelték is egymástól az ilyen szakácsnét az úriasszonyok, néha sikerült a másiktól elirigyelniük, és fondorlatos módon el is csábították, de akkor azzal is számolniuk kellett, hogy vége a barátságoknak a két család között. Loptak a szobalányok. Talán egyedül a nevelőnők nem loptak, de az inas biztosan lopott. Egyedül Planck nem lopott. És lopott a ház asszonya, mert más-különb-en nem lett volna rendes nyári toalettje a kötelező nyaralásokon Karlsbadban, Abbázián. Alkalmanként le kellett csípnie a konyhapénzből. A ház mélységesen szeriöz ura pedig a saját nagyra becsült klienseit lopta meg, sokszorosán és alaposan meg kellett őket kopasztania, hogy a háztartási költségeken kívül fedezni tudja görbe útjait, a párhuzamosan vezetett szerelmi életét a bal kézről született gyermekekkel.

Ha a konyhában már fenn volt a tűzhelyen az óriási leveses-fazék, akkor hozzáláthattak a reggeli, s ezzel párhuzamosan az ebéd előkészítéséhez. A szobalányok fél ötkor, a nevelőnők ötkor vagy fél hatkor keltek, s ennyi gyerek mellett ugyanekkor a ház asszonyának is fel kellett kelnie. Mosási napokon persze előbb, hogy a mosnivalót kiadhassák a mosónőnek a kiscseléddel. Aki-nek mindeközben fát vagy szenet kellett a tűzre tennie, ez szigorúan az ő dolga volt. A pincéből kellett felcipelnie. Nem beszélve a szobák egész sorának befűtéséről, a cserépkályhák táplálásáról és felügyeletéről. Nagyobb vagy előkelőbb háztartásokban ezért volt szükség házvezetőnőre, kulcsárnőre, hogy ők adják ki a szennyes ruhát mosásra, a napi munkarend betartásáról és az időigényes beszerzői körutakról szintén ők gondoskodjanak. Mrázik Gizella egyenesen ezért szegődött át Eugenie nagynémhez a Dobsinai utca másik oldaláról, ahol előzőleg csaknem ugyanennyi ideig volt Bornemissza báróék házvezetőnője. Nem tudom, miként dolgozta fel a váltást a két család. Tüske biztosan nem maradt. Gizi nem árasztott jó kedélyt, éppoly mosolytalan ember volt, mint a nagyném, örületes csalódást cipelt egy éle-

ten át a vállán, de maga volt a korrektség élő szobra, s így majdnem biztos vagyok benne, hogy a másik házból konfliktus nélkül távozott. Éppen a konfliktusokat nem tudta többé tolerálni, ezért adta alább, ezért adta föl házvezetőnői pozícióját, a sok emberbe és a sok fakszniba egyszerűen belefáradt.

Szigorú időpontokhoz és szeszélyes programváltozásokhoz kötött rövidtávú futás volt a háztartási munka. Én ugyan a kora reggeli kiadási műveletet már csak a lehető legszerűsebb formájában láthattam, anyám adta ki a mosónőnek Németh Rózssal, vagy Németh Rózsi egyedül adta ki, de a kiadás még így is egy pontosan körülírható, klasszikus művelet maradt, és nem is akármilyen művelet, hanem lélektani motívumokkal túltelített rituális művelet. A mosni való ruhát már előző délután szét kellett válogatni, akár egy kismosáshoz is. Nemcsak a fehér és a színes került külön, mert ha valami összeszíneződött, akkor az felért egy tragédiával, hanem voltak kényesebb darabok, ezeket meg kellett külön nevezni, és óvatosan el kellett különíteni. Voltak például olyan holmik, amelyeket nem egészében, hanem csak részleteiben kellett keményíteni, meg a ház ura úgy szerette, hogy a mandzsettája jó kemény legyen, a gallér belső felülete viszont ne dörzsölje a tisztelt nyakát, a zsebkendőket csak éppen keményíteni, a díszzsebkendőket viszont erősen keményíteni, s így tovább, megannyi szokás, alkalmi kívánság, személyes rögeszme, amivel egy mosónőnek meg kellett ismerkednie, és tisztességgel meg kellett birkóznia. Volt olyan fehér holmi, amit erősen kékítettek, volt olyan, amit gyöngén, s volt olyan, amit egyáltalán nem kékítettek.

Isten őrizz, hogyan kékíthet törtfehéret.

Előző délután pakolták ki a teli szennyesládákat, szétválogatták, listázták, szükség szerint beáztatták, vagy másnap reggel adták ki szárazon, avagy a kötelező bizalmatlanság miatt inkább adagokban. Abban az ütemben, s abban a rendben, ahogy a mosónő dolgozott. A mosónővel mindenképpen darabonként meg-

beszélték még az áztatott ruhát is. Ezenfelül a mosónőnek spórolnia kellett a lúggal, a kenőszappannal, a forró vízzel, s így a mosási műveletnek az elkülönített holmik szerint kötött rendje volt. A kíméletlen megbeszélési művelet nemcsak a háziaknak állt érdekükben, hanem legalább annyira a mosónőnek is érdekében állt. A mosónő teljesen alaptalan vádaktól és mértéktelen gyanúsítgatásoktól tarthatott. Teknőben mostak, gyökérkefével. Ugyanabban a lúgos vízben többféle holmit kellett kimosniuk. A mosás ökonómiáját éberem felügyelték. A vízforralás drága volt, a mosólúgot sem adták ingyen, a mosónő nem cserélhetett üptre a mosóvizet. Üptre, ez volt rá a műszó. A fehér ruhát előbb áztatták, aztán mosták, majd főzték, azaz lúggal forralták jó negyven percen át. Ezt a vizet aztán felhasználták a színes ruha mosására. Kismosásnál a mosófazékban, nagymosásnál üstben főzték ki a ruhát, aminek higiénés oka is volt. A fertőzések veszélye miatt a vasalónőnek, aki ritkán volt azonos a mosónővel, mindig a holmi adottságaihoz mérten, de a legforróbb vasalóval kellett vasalnia. Állandóan ellenőrizték a vasaló hőfokát. A vasalókat faszénrel tüzelték, a mérgező szén-monoxid miatt nyitott ablaknál kellett vasalniuk, a helyiségben egyszerre volt hőség és hideg, nyáron elviselhetetlen forróság. A faszénnek a nehéz öntöttvas vasalóban nem volt szabad lánggra lobbannia, és nem volt szabad kialudnia.

Szerényebb háztartásokban dolgoztak tűzhely platniján melegített váltott vasalókkal is.

Ezek a műveletek és eljárások, bármily kíméletes volt egy mosónő vagy vasalónő, ették a ruhát, ették a fehérneműt, ették az asztalneműt, ették az ágyneműt. Ez volt rá a műszó. Folt viszont nem maradhatott. Gyűrődés sem. Az ágynemű és az asztalnemű rántalan hajtogatásának is megvolt a maga rafinériája. Minden folt és gyűrődés nagy házi dráma tárgya lett. A foltok miatt olykor tényleg zengett a ház a női sikítozástól, ordítástól, sírástól és visítozástól. A polgári rend szigora kedélyesen egyengette a dia-

dalmas proletárforradalom útjait. Mivel úgy volt tervezve az élet, hogy az ágyneműnek és az asztalneműnek egy életen át ki kellett tartania, a ház asszonya iszonytató jeleneteket rendezett, ha valami mégis elvékonyodott, behasadt, elszakadt, kilyukadt, foltos maradt, megszíneződött, s így tovább. Önmagában ez is érhető. A felebaráti szeretetnek, a kötelező liberális bizalomnak, az emberi egyenlőség vágyának itt húzódott a legszigorúbban őrzött határa. A szegény mosónőnek előre kellett látnia, meg kellett vizsgálnia, egyetlen szakszerű pillantással fel kellett mérnie, hogy mit és milyen állapotban vesz át mosásra. A fény felé tartva nézték meg az anyagokat, hogy bizonyos helyeken nincsenek-e ezek mértéktelenül elvékonyodva. Az előre beáztatott ágyneműk és asztalneműk minősége mindig élénk viták tárgya volt.

Tessék idejönni, nagyságos asszony, mondta a mosónő a gyökérkefeje alól egy lepedőt kiemelve. Csurgott a lúgos víz belőle, amint felemelte a fény felé. Mutatta, hogy itt bizony elvékonyodtak már a szálak, s nem az ő hibája lesz, ha a kefe alatt átszakad.

Csak súrolja.

Aztán majd tetszik csinálni a nagyságos asszonynak a patáliát.

Pesten a mosónő elképesztő mondatokban fitymált. Budán jóval óvatosabban fitymáltak a mosónők. De mindenképpen fitymált a mosónő, ez volt az érdeke, ez volt a bosszúja. Kényes tartalmú jelenetek zajlottak a mosónők és a háziasszonyok között, hiszen a fehérneműn, az ágyneműn és az asztalneműn ott díszelgett a nagy úri ház egész elmúlt hetének minden árulkodó pecsétje. A mosónők pedig jól olvastak e dicstelen jelekből. Évtizedeken át ezeket a rettenetes nyomjeleket kellett kiolvasniuk és eltüntetniük. A mosónő volt az úri ház eltüntetési szakemberre. A mosónő oly bőszen állt a ház asszonyával szemben a látszat és a valóság határmezsgyéjén, miként a pokol kutyája. A mosónő nem tudta nem észrevenni, hogy a tekintetes asszonynak bele méltóztatott menstruálni a habfehér vagy rózsaszín bugyogójába. A titkos tanácsos úr a héten kétszer okádta le az ágyneműt, a

bűzből ítélve sört ivott pálinkára, miközben vörösboros mártással ette a marhasültet. Nem, ezt nem fogom tudni tisztára hozni. Tisztára hozni, ez volt hozzá a mosónő pesti szakkifejezése, miközben keféjével indulatosan ütötte a teknő oldalát. Budán bizonyára még finomabban tettek megjegyzéseket a mosónők. A titkos tanácsos úr selyempuplin alsónadrágja bizony megint szaros lett. A kegyelmes úr már megint nem törölte ki rendesen a seggét. Szarás után lusta volt bidére menni. Vagy nem volt bidéjük, ami azt jelentette, hogy ez nem egy úri ház. Ezek csak felkapaszkodottak. Uramisten, ezzel most mit tegyek, szólt ilyenkor szakmai gondterheltségét bemutatva a mosónő. A brüsszeli csipkével gazdagon feldekorált, fehér batiszt hálóingen, semmi kétség, egy bágyadt közösülés utolsó jeleként beszáradt az álmos spermátócsa. Egy terhességmegelőzési művelet vagy egy korai magömlés spricelt foltjaként itt volt az orra előtt a havi házaséletük. Ezt aztán én nem fogom tudni úgy kivenni, hogy ne maradjon foltja, méltatlankodott a mosónő. Amíg nem találták fel a biológiai fehérítőket tartalmazó mosószereket, a spermafolt többnyire az ágyneműn is megmaradt, s az ilyesmi fölért egy katasztrófával. A Krisztinavárosban és Lipótvárosban, vagy éppen a középpolgári Nagykörúton a mohácsi vész szinonimája lett. Külön szcéná a férfiak puplinalsója, mert a farkukból persze nem rázták ki rendesen az utolsó cseppeket, nem is lehet, s ezeket az általában balosra szabott alsókat hiába mosták rendesen, egy idő után a szárán nagy sárga folt éktelenkedett. A vizelet, a sperma és az izzadsággal elkeveredett ürülék többszörösen beíródott foltjai miatt a fehérnemű nem volt többé makulátlan, hiába békétlenkedett az úrnő. Nem beszélve róla, hogy már megint a legfinomabb fehér puplin zsebkendőjére verte ki a farkát a ház ura. Beszáradva látszott igazán, hogy ez nem takony. A turhával is volt gondjuk épp elég. Az egyik zsebkendőből kiszedték a gyökérkefével, de ha nem vágták ki rögtön a teknőből, akkor a másik zsebkendőre rögtön ráragadt. Ez pedig néha csak vasalás közben derült

ki. Hát nem belevasalta, mein Gott, mon Dieu. Azt nem mondták volna ki, egy viláért sem, hogy mit vasalt bele, de elég volt annyit mondani, hogy belevasalta. Vörösbort foltja sem mindig távozott a selyemdamaszt abroszokból, hiába volt minden mosónőnek speciális receptje rá. Ha semmi nem segített, akkor a pimasz mosónő csak annyit mondott a ház asszonyának, olló. Ezen vagy együtt nevettek, vagy ennél a háznál ez volt a mosónő végszava, s ez nemcsak Budapesten volt így, hanem Königsbergből Lisszabonig és Oslótól Milánóig mindenütt.

Ha nem volt kismosás vagy nagymosás, akkor amint leszedte a szobalány a reggeli edényeket, a szakácsnő legalább kétszer egy héten még akkor is piacra ment vele, ha az állandó rendeléseket naponta házhoz hozta a hentes, a zöldséges, a fűszeres és a gyarmatáru-kereskedő. Amikor nagyobb ünnepnek vagy vendégségnek néztek elébe, komplikáltabb volt az étrend, kényesebb és igényesebb a sok hozzávaló, ment velük a ház asszonya, ő vezényelt. Hogy ne késsenek az ebéddel, legkésőbb fél tízre ismét a konyhában kellett állniuk. Addigra a csontleves vagy az erőleves is megfőtt, s ez lett a levesek és a szószok alapja, ezzel öntötték föl a főzelékek rántásait és a sülteket. A nehezebb áruféleségeket, a krumplit, a káposztát, a befőzni való gyümölcsöket vagy a nagy paradicsomoskosarakat hordár hozta és cipelte föl utánuk a hátsó lépcsőházban az emeletre. A konyháknak külön kijáratuk volt a hátsó folyosókra. A hordárok a számozott, fekete sildes, piros sapkáikban a piacokat szegélyező utcákban álltak a kétkerekű kordéikkal még az ostrom utáni években is. A budapesti pályaudvarokon még a hetvenes évek elején is lézengett néhány korszakos hordár. De akkor aztán vége lett a hordárok korszakának. A fűszeresnél, a gyarmatáruboltban vagy a drogistánál vásárolt holmikat egy segéd vagy egy kisinas vitte fel az emeletekre. A nagy véres húsokat és csontokat a kiscseléd tisztelte haza-cipelni a nagykosárban. Volt a kiskosár, ezt a szakácsné hozta a karján. Eugenie nagynénémnél Mrázik Gizella azonban vásá-

rolni sem ment, ez volt az egyik szigorú kikötése. Ez volt az idők szava, ahogy mondani szokták. A kivétel, a renitencia kis lépésekben jut el a nagy történelmi változásig. Kiskosárba tették a kényes, törékeny dolgokat, a sajtokat, a felvágottakat, a vajat, a tojást, a túrót, a tejszínt, a tejfelt, mindazt, ami nem törhetett, nem nyomódhatott, nem lötyöghetett ki. Hatalmas mennyiségeket cipeltek haza naponta, hetente legalább kétszer, hogy ennyi embert naponta ötször megetethessenek. Minden laktató és kiadós legyen, ahogy mondták volt. Volt a reggeli, volt a tízórai, volt az ebéd, volt az uzsonna, volt a vacsora. Ez utóbbi egyszer egy héten hideg, amikor a szakácsnénak kimenője volt. A cselédség csak háromszor kapott, arisztokrata házaknál inkább csak kétszer. Mert minél nagyobb lett a személyzet, annál több a száj, annál bonyolultabb a házvezetési logisztika. A világ nem csupán csillagközi tágulás.

A maradékokra jött a koldus, akinek az emeletekre a hátsó lépcsőházban sem volt szabad feljönnie, az újságpapírba csomagolt maradékot a kiscseléd vitte le az udvarra.

ZÁVADA PÁL

A polgár és a leventeoktató

REGÉNYRÉSZLET

Idestova két évvel korábbi eseményekben gyökerezik az a vád, melyet Sándorom ellen koholtak – tudniillik hogy ő „háborús propagandát” folytatott volna. Mondjuk '44 májusában már énszerintem se volt valami okos dolog a kunvadasi főtéren egy egész szakasz levente jelenlétében nyíltan hangoztatni, hogy a német csodafegyvernek nevezett rakétákkal fenekestül föl lesz a hadi helyzet forgatva, továbbá hogy el kell mindent követnünk, hogy az orosz bolsevik hordát föltartóztassuk ezeréves határainkon.

Én egyetértek, Sándor, szó sincs róla, hogy ne kívánnám, hogy nem volna jó mindez énszerintem is, magyaráztam neki, mikor ezen összevitakoztunk. Csak azt nem értem, mondom, hogyan hihetsz benne még mindig, hogy ez valóban is bekövetkezhet, hogy tényleg lehetséges még ma is.

De hogy én mért akarom őt megingatni abban, ami neki egy komoly lelkiismereti dolog, ami nála becsületbéli, végső hit kérdése.

Jó, hát felőlem ugyan maradnál megingathatatlan, de ha lehet, csöndesen...

Hogy mondhatsz ilyet, Mariskám, hogy csöndesen?! Álljak ki az én ifjú vitézeim, legderekabb tanítványaim elé, és úgy buzdítom őket, hogy közben csöndben maradok? Ne mondjam meg nekik, hogy hová és mire föl?

Hát, ha te meg tudod mondani, Sándor... De beszéljeteink inkább magatokban, és ne hangoskodjatok a főutcán!

Erre majdnemhogyan elszármagát tehetetlen fölindultságában, és úgy ismételtette nekem, hogy ezek a fiúk jobban szeretik őt, mint a tulajdon apjukat, és vakon követnék bárhová, hát hogy beszélhetek én ezek után erről ilyen cinikusan és léhán.

De bizony arra is hiába emlékeztettem Sándort, amit ő mintha kitörölt volna a memóriájából, hogy pár hónapja ő ebben a kérdésben összekülönbözött még a legjobb cimborájával is. Kátai Gergely ugyanis egy sebesüléssel akkoriban került haza a front-ról, és korábbi magyar-élet-párti buzgólkodása dacára teljesen kiábrándult, úgyhogy már semmi jóra nem számított. Mindezt egy elszánt bepálinkázás során tártá föl Sándor előtt, aki ennyi defetizmus hallatán nem hitt a fülének, s miután elmesélte nekem, az egész Gergely részegségének tudva be zárta le magában. Pedig én ellenkezőleg, azt tanácsoltam neki, hogy a hadi helyzet megítélésében (meg az ostobaságig elmenő szövetségi hűség és fegyverbarátság kérdésében, tettem még hozzá gondolatban) hallgasson inkább Gergelyre, aki jobban ért ehhez.

Amikor politikán vitatkoztam a férjemmel, arra is jó okom volt, hogy őelőtte ne hivatkozzam édesapám érveire sem. Az én apukám mindig is vitathatatlan tekintélynek számított a faluban, vagyis azt hitte mindenki – és ezt a látszatot családunk némán igyekezett fenntartani még a háborút követően is –, hogy a mi nagyközségünkben Csóka Ignác textilkereskedő az egyetlen igazi magyar polgár, ő az, akit nem érhet meglepetés, mert nemcsak hogy mindenkor eszesen kalkulál, és hasznos viszonyokat ápol, hanem körültekintően óvatos, az emberi jellemet és erényeket illetően pedig kevésbé jóhiszemű. Talán ebből következett az is, hogy elég hamar és meglehetősen ingerültséggel vette észre a férjem korlátoltságát bizonyos politikai kérdésekben. Apám a háború végső szakaszában már igencsak lekezelően beszélt a vejáról, az volt ugyanis a véleménye, hogy becsületes magyar ember a hajdani németbarátságát ilyenkor már igyekszik átfordítani majdani angolbarátságba. És saját szavát is elharapva sóhajtozott

egy mihamarabbi kiugrás után, amelytől azt remélte, hogy akkor békén hagynak minket az oroszok. Az én férjemtől azonban távol állt az ilyesféle álláspont, sőt árulásnak tekintette volna.

Na és mi derült ki, ugye?, hogy amikor Sándort óvatosságra intettem, nekem volt igazam. Mert pontosan ezért jelentette fel őt valaki, rögtön a front után. Hogy bízott a csodafegyverben meg a bolsevik horda föltartóztatásában. Na de csak ő bízott ebben egyedül? És talán nem vakmerő feltételezés részemről, hogy ez a följelentő olyasvalaki lehetett, aki aztán hamisan tanúskodott is ellene, vagyis mindnyájunk előtt napnál is világosabb volt, hogy Würצלről és Gémesről van szó.

Egyébként Sándoromnak ezt a leventeparancsnokságát egyfelől én nagyon is megértettem, másfelől meg persze hogy a pokolba kívántam, kívált, amikor életveszélyes bajok következtek már belőle. De kezdettől fogva átéreztem a férfilélek apaszerep iránti erős, ám szemérmes vágyát – mert úgy higgyék el, hogy erről soha nem beszélt még nekem sem –, és mintha épp erre vártam volna már, úgy bólintottam rá döntésére, amikor bejelentette, hogy elvállalta az iskolai leventeosztag vezetését. Pedig váratlanul történt, nem beszélte meg velem, úgyhogy meglepődtem, mégis valami beletörődő helyesléssel fogadtam el rögtön. És titkon egy kicsit meg is könnyebbültem (ami viszont szégyennel töltött el), hogy így már nem egyedül énám fog hárulni a feladat, hogy Sándor vágyai beteljesüljenek.

Mert igaz, hogy az utóbbi évtizedben már nem emlegette hangoosan, de az én férjem mindig is erősen vágyott egy fiúgyermekre, vagy kettőre. Most már akár nyolc-tíz évesek is lehetnének éppen, ha legelső terhességeimet sikerült volna kihordanom, de hát e tekintetben – meg ezzel szoros kapcsolatban is – sok baj volt velem sajnos, amelyekre most nem szeretnék kitérni. Nagyon nehezen tudtam csak megszűlni egy kislányt, aki szívgyengeségben szenvedett, s miközben megadta az Isten, hogy ebben a szépséges, kedves és értelmes gyermekben sok-sok örömünket

leljük, épp azon a '942-es ősön, amikor már iskolába adhattuk volna, elvette tőlünk. Nem mondom, hogy váratlanul, hiszen a debreceni professzor is azt mondta, hogy a katasztrófa korábban is bármikor bekövetkezhetett volna, ahogyan erre itthoni orvosunk addig is többször célozgatott, Margitkánk elvesztése annyira lesújtott bennünket mégis, hogy az azóta eltelt évek sem voltak elegendőek ahhoz, hogy föltápáskodjunk. Arról nem is beszélve, hogy még egyszer újra próbálkozzunk.

Második éve voltunk már gyermektelenek, amikor Sándorom, aki talán elirigyelte, hogy egyik-másik tanártársa szakkörben vagy önképzőkörben is találkozik diákjainak legjobbjával, kinézte magának ezt a leventeparancsnoki tiszteletet. Amely őszerint a legsokoldalúbb kapcsolódásokat kínálja nevelő és növendékei közt, hiszen miről is van szó ebben az esetben, Mariskám?, szavalt nekem nemegyszer, mert ez a lényeg, hogy nem pusztán a szellem ápolásáról, hanem a test neveléséről is, nemcsak a játékosabb vagy hasznosabb kikapcsolódásról, hanem a kötelességteljesítés gyakorlásáról is. És mindez átszővi a különféle sportküzdelmeket meg a rendszeres hadijátékokat és katonai gyakorlatokat is. Azonkívül a leventék családjában nem csupán a bajtársainkat és vezetőinket szeretjük és tiszteljük, hanem legelőször is a hazaszeretet vezérel bennünket, meg a mi megszenvedett magyar református hitünk. És az én kamasz fiaimnak, no meg jómagamnak ezt így együtt nem kínálja sem a fizika szakkör, sem az irodalmi önképzőkör, magyarázta Sándor, de mondhatnám akármelyik sportegyesületet vagy dalárdát, azok sem.

Foglalkozásaikról az eltelt évek alatt sem tudtam meg sokat, erről a férjem keveset beszélt. Látni se láttam őket máskor, csak ha valamely nemzeti ünnepen katonai alakzatban, pulykatollas egyensapkában, jobbra vetett fővel masíroztak végig a főutcán – élükön az én keresztbe-kasul szíjazott, csizmás Sándorommal, aki olyan peckesen verte ki a díszlépést, hogy azt egészen humorosnak találtam, de persze soha nem mertem mondani.

Még kevesebbet tudhattam meg sajnós a leventeosztagnak erről a '44 őszén történt riadóztatásáról és hátországba-vezényléséről, amiből aztán a baj lett. Sándorom sem az akciót megelőzően nem volt hajlandó beszélni róla – hadititokra hivatkozott, na hiszen!, mondom, énelőttem?, de nem akartam vitatkozni –, s még kevésbé utána. Kérdésekkel ne is próbálkozzam, úgyse mondhat semmit, sem arról, hogy merre jártak, sem hogy mi-ben vettek részt. De ugyanígy nem fog beszélni egyik fiú sem, ezt akár tudathatom is a szüleikkel, hogy a fiaikat is a hadititok köti. És hogy erről az esküjükről nem fognak megfélelkezni, erre ő a fejét teszi, hiszen jól ismeri mindnyájukat, és ha nem is taníthatja már őket, igyekszik az iskolán kívül figyelni rájuk, mert a mai napig is a szívéen viseli a tizenhatok sorsát.

Annyit akar csak a lelkemre kötni, hogy értsem, magyarázta még az elindulásuk előtt: Ahogy eddig, úgy most sem egyedül fogja eldönteni, mikor mire utasítsa osztagának leventéit. Ezekben a válságos napokban azonban különösen fontos, hogy cselekvésüket az egész vonalon egybehangolják, ezért mindenki fokozott fegyelemmel, elvhűséggel és engedelmességgel tartozik a följjebbvalójának. Arról sem beszélhet, ki az ő följjebbvalója, de biztos lehetek benne, ha riadóra kerül sor, ha meg kell indulniuk feladatuk végrehajtása végett, az nem valami hebehurgya, egyéni ötlet lesz, hanem megfontolt parancs. És ha el is szakít bennünket a kötelesség, én rendíthetetlenül bízom a hadiszerecsényükben is, meg őbenne, hites uramban is, aki felelősséggel és becsülettel állja meg majd a helyét, a reábízott ifjakért pedig akár tűzbe is megy.

Mibe kapaszkodhattam volna abban a hét hosszú hónapban, amíg odavoltak, ha nem ezekbe az őszintének szánt, mégis közhelyes ígéreteibe?, melyekről azt gondoltam, ő maga hiába bizakodik, ha a körülmények térdre kényszerítenék, keveset tehet. És mihez kezdek én, ha netán nem jön haza, ha megsebesül, fog-ságba esik?, és mit fogok mondani a szülőknek, ha valamelyikük gyerekének esik majd baja?

Keservesen vonult keresztül rajtunk a front, mi ugyanis kiemelt katonai támaszpontot jelentettünk a repülőter miatt. A német csapatok ezt '43-ban kezdték építeni, s noha ekkor még tehenet meg birkát is legeltettek ott, és elég keskeny, füves leszállómezeje volt csak, nagy hasznát vették. Hogy biztosíthassák visszavonulásukat, a németek ide telepítették 13. páncélosadosztályukat is, majd több mint ötszáz katona számára foglalták le a deportáltak üresen maradt lakásait meg az iskolai osztálytermeket. És persze hogy erősen védték a repülőteret, amelyet az oroszok maguknak akartak megkaparintani. Emiatt végül félelmetes bombázásokat és heves csatákat kellett elviselnünk, és bizony húsz kunvadasi civil is áldozatul esett, mire az oroszok elfoglalták a falut és a repülőteret, majd nekiálltak kiépíteni a Tiszán az átkelőt.

Vannak persze, akik azt mondják, a többi hadszínterekhez hasonlítva jelentéktelen csetepaténak nevezhető az a pár hét, amíg a környékünkön sietős visszavonulást tettető német-magyar alakulat egy hamar kudarcba fulladt vissza-bekerítési kísérlet után állásait az első komolyabb orosz nyomásra el is hagyta. De hogy amit az oroszok a mi községünkben és a környéken ezután műveltek, azt a jellemzőnek mondható, öldöklően véres fosztogatásokhoz képest állítólag nincs miért komolyabban fölhánytorgatni – hát erre a cinikusan érzéketlen meglátásra jobb, ha én nem is mondok semmit. És ezt a témát itt félbe is hagynám.

Elég az hozzá, hogy az orosz megszállásunktól kezdődően feszült várakozásban telt az idő. Én csak vártam a férjemet, nem érdekelt, hogy milyen lesz a fogadtatása, csak jöjjön vissza sértetlenül, és nem törődtem azzal sem, ki menekült el a régi tótumfaktumok közül, és ki maradt itthon, pedig jobban tette volna esetleg, ha ismeretlen helyen próbálja megvetni a lábát, ellenben kik azok, akik merészen hagyva hátuk mögött a múltjukat ölelkeztek össze az új Nemzeti Bizottságban az illegalitásból előbújt, oroszokkal kollaboráló mozgalmárokkal. Engem viszont egyre kérdezgettek, hogy merre van a férjem, hová vitte a fiaikat, de

hát én se tudtam semmit. Egyesek már apám boltjában is jelene-
tet rendeztek, anyámmal álltak le vitatkozni az utcán, kiabáltak
utánam a túloldaltól, volt, aki maga elé köpött, ha meglátott, és
már csak a legközelebbiek álltak velem szóba. Kátaiékra pedig,
akik mindaddig a legelső barátaink voltak, azért nem támaszkod-
hattam többé, mert Gergely felesége, az én jó barátnőm, Tósze-
gi Annus, aki épp az ostrom napjaiban volt mindenórás, belehalt
szegénykém a szülésébe.

El lehet képzelni ezek után, hogy mit éreztem, amikor '45 má-
jusában megjöttek a férjemék. Istenem!, belép Sándor a kert-
be, kitarja a naplementében a nagykaput, és bevezényeli nekem
négyyszer négyes alakzatban mind a tizenhat fiút. Tisztelgés, le-
venteköszöntés – és csak akkor hangzik el az „oszolj”, amikor
megszámoltam, hogy megvannak mind, tessék, akkor most már
mehet ki-ki haza!

Polgár és állam

STUMPF ISTVÁN

Polgár és jogállam

EGY SZAKKOLLÉGIUMI GENERÁCIÓ METAMORFÓZISA

A rendszerváltás hajnalán részese lehettem egy olyan politikai generáció születésének, amelyik ma vezető pozíciót tölt be a magyar közéletben. A kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy a fiatalkori szocializációs élmények meghatározó szerepet játszanak egy generáció politikai magatartásának formálódásában. Több mint harminc évvel ezelőtt a Bibó Szakkollégiumot alapító, zömmel első generációs értelmiségi fiatalok számára a polgári erények és magatartásmód, valamint a jogállami értékek nagyon fontos zsinórmértéket jelentettek. Ma még nehéz egyértelműen állást foglalni abban, hogy milyen pályára állította ez a generáció az ország fejlődését. Elfogult vagyok velük szemben, és a weberi megértő szociológiához fordulok segítségért, amikor értelmezni akarom cselekedeteiket.

A nyolcvanas éveket sokan a magyar civil társadalom újraéledése, a „körök kora” időszakaként jellemezték. A túlmunkával védekező civil társadalom sikeresen kiépítette a maga második gazdaságát: a háztáji gazdaságok, a gazdasági munkaközösségek (gmk) és a vállalati gazdasági munkaközösségek (vgmk) kiegészítő jövedelmet termelő világát. A társadalmi struktúrát szimbolizáló „terhes babapiskótát” meghatározó „kádári középosztály” békés arcát mutatta, a maga teremtette kompromisszumok langymeleg világában. A rendszer ellenzéke a lengyel Szolidaritás szakszervezet betiltása és a „szükségállapot” kihirdetése után

a párizsi *Magyar Füzetek* hasábjain azon tanakodott, hogy mi az ördögöt fognak ezek után csinálni. Talán csak az egyetemi ifjúság rakoncátlankodott. Az 1981-es BEFŐT (Budapesti Egyetemi-Főiskolai Találkozó) az első kísérlet volt egy Független Ifjúsági Szervezet létrehozására. A kezdeményezés kiverte a biztosítékot a pártállami vezetőknél, a szervezőkkel szemben szokatlanul kemény retorziókat alkalmaztak. A politikailag aktív ifjúság megértette az üzenetet, a pártállami gépezet nem tűr el semmiféle autonómiára törekvést, a generációs lázadást csírájában kell elfojtani. A BEFŐT politikai megfojtása radikalizálta és végérvényesen a rendszer ellen fordította az egyetemi ifjúság egy részét, ugyanakkor mérsékelt reformokra készítette a pártállamot.

A lengyel ellenzéki mozgalom (KOR) önvédelmi és önépítő civil társadalmi stratégiája komoly visszhangra talált az egyre szélesedő szakkollégiumi mozgalom fiataljainak körében. Az 1983-ban megalakult jogász (Bibó) szakkollégiummal a közgazdász (Rajk) szakkollégium stratégiai szövetségest kapott. Kiszélesedhetett egy olyan gyakorlóterepe, ahol a szakkollégisták kipróbálhatták az egyetemi polgárrá válás és az öngazgató közösségi lét göröngyös útját. Megtapasztalhatták azt is, hogy a tudás az a fajta tőketípus, amelyet senki nem tud elvenni tőlük, és az akkor még korlátozottan létező magántulajdon mellett a szabadság és az emberi méltóság legfontosabb garanciája. Elképesztő tudásvágy és cselekvési potenciál feszült ebben a generációban. Vehemensen kritizálták a mértékadó '68-as generáció kompromisszumok hálójára épülő életstratégiáját. Felmondani készültek azt a látens alkut, amelyet a pártállami rendszer „kötött” a társadalommal, kis szabadságot adott a gazdaság, a kultúra és az utazás területén, „no toleranciát” hirdetett a politikában.

A nyolcvanas évek közepén szervezett országos táborokban a jog, autonómia és a kisközösségek összhangját kereső szakkollégisták körében nagy visszhangot váltott ki Sólyom László professzornak a *Valóságban* megjelent *Mit szabad és mit nem*

című cikke. A politikai cselekvés és az öntudatos polgári lét határait feszegető alternatív mozgalmak számára a cikknek az az üzenete, hogy mindent szabad, amit a jog nem tilt, felszabadító erővel hatott. A felnövekvő új jogászgeneráció megtanulta a jogot használni a pártállam ellen. Próbaberek segítségével mutatták meg, hogy alapvető jogaik védelme érdekében a fennálló jogrendszer is hivatkozási alap lehet, a jogot ki kell szabadítani a politikai „szolgálólány” szerepből. Valójában a Fidesznek, mint a jogállamiság elvi alapjain álló fiatal értelmiségiek polgárjogi mozgalmának megalapítása is ennek a jogi-politikai szocializációnak az eredménye.

A jogállam és az erős nemzeti középosztály megteremtése a „kialkudott” magyar rendszerváltoztatásnak a legfontosabb célkitűzései közé tartozott. A generációk küzdelméből a nyugodt erő jelszavával fellépő történelmi generáció került ki győztesen, koalíciós polgári kormány alakult. A szakkollégiumi generációt reprezentáló fiatal demokraták kis csapata bejutott a parlamentbe. Sokak meglepetésére a fiatal képviselők az első szabadon választott parlament ünnepelt politikai sztárjaivá váltak. A liberális piacgazdaságra és a versengő többpártrendszerre épülő alkotmányos jogállami világban hamar feltalálták magukat. Kíméletlen kritikusaivá váltak a kormánynak, nemzedéki indíttatásuknál fogva fontos értéknek tartották a szakmai hozzáértést. Az elévülési és a kárpótlási törvényekről lesújtó bírálatot fejtettek ki, mert úgy vélték, hogy azok alapvető jogállami, alkotmányos és igazságossági elveket sértenek, összeegyeztethetetlenek az ő szabadelvű értékeikkel. A pragmatizmus jegyében szembefordultak az újpopolizmustal, az ideológiai diktatúrával, a bármely tan nevében vallott doktriner törekvésekkel (Szájer, 1998). Hittek az állami végrehajtó hatalom korlátozásában, a polgárok szabadságjogainak védelmében és a joguralomban, mint az emberi méltóság és szabadság garanciájában. Úgy tűnt, jól gazdálkodnak a szakkollégiumi években kifejlesztett talentumokkal.

A jogállam a rendszerváltoztatás egyik legismertebb és legdivatosabb eszméje volt. A társadalom többségének ugyan fogalma sem volt arról, hogy mit jelent, de közérthetően szimbolizálta a pártállam leváltását a joguralom rendszerével, és magában hordozta a hatalom ellenőrzésének lehetőségét. A jogállam eszméjének elterjesztésében az Alkotmánybíróságnak, illetve a bíróság első elnökének elvitathatatlan szerepe volt. A jogállam nevében fellépő Alkotmánybíróság demonstrálni akarta, hogy a jog határt szab a politikának, és a rendszerváltás vitáit nem engedi a természetjog talaján megvívni. A formális jogbiztonság és az igazságosság viszonyával foglalkozó határozataiban fektette le azt a tézist, hogy a jogállamiság deklarálása Magyarországon kizárólag formális joguralomként értelmezhető. A rendszerváltás alkotmányjogi dogmatikájának megfelelően az Alkotmánybíróság többször hangsúlyozta, hogy hazánk jogállammá minősítése egyszerre ténymegállapítás és program. Az Alkotmánybíróság a rendszerváltás zászlóshajójává vált, megalkotta a „jogállami forradalom” paradox fogalmát, deklarálta, hogy a rendszerváltás a legalitás talaján zajlott. Ezáltal nem tehető különbség az Alkotmány előtti és az Alkotmány utáni jog között (Sólyom, 2001). Az alkotmánybírák többsége tisztában volt azzal, hogy olyan követelményeket vezetett be a jogállamiság tartalmaként, amelyek nem szerepeltek az Alkotmányban, nyíltan vállalva a bíróság aktivizmusát. A politikai közvéleményben az Alkotmánybíróság kezdeti túlhatalmának szimbóluma leginkább a „láthatatlan alkotmány” metaforája volt. Kritikusai szerint az Alkotmánybíróság rátelepedett a rendszerváltoztatás politikai folyamatára, elbirtokolta a törvényhozó és a végrehajtó hatalom jogosítványait, vakvágányra vitte a rendszerváltás vonatát. Bár ezek az érvek szűk szakértelmiségi körökben elhangzottak, és a vitatott döntések (halálbüntetés, kárpótlás, igazságtétel) éles politikai reakciókat váltottak ki, de a nagy hatalommal rendelkező Alkotmánybíróság legitimációját a kritika ekkor még nem tépázta meg.

A fiatal demokraták generációja is az alkotmányos jogállam leg-erősebb bástyájának és garanciájának tekintette az Alkotmánybíróságot.

A kilencvenes évek közepére a „terhes babapiskóta” alaposan lefogyott, a kádári középosztály összezsugorodott, a rendszerváltás veszteseinek nagyobbik része nem tudott megkapaszkodni, és a társadalom peremére szorult. Az első polgári kormány bukása és saját választási kudarcuk arra készítette a fiatal demokratákat, hogy újrafogalmazzák politikai pozíciójukat és társadalmi stratégiájukat. Elhagyva a liberális jelzőt, szabadelvű néppártként, polgári középpártként definiáltak magukat. Társadalmi stratégiájuk középpontjába az anyagi és szellemi tulajdonára támaszkodó, közösségeiért és környezetéért felelősséget vállaló polgárt állították. Választási kampányuk is a polgári Magyarország víziójára, a középosztály és a családok megerősítésének programjára épült. Szoros versenyben ugyan, de a fiatal szakkollégista generáció elitje megkapta a kormányzás lehetőségét és felelősségét. A kormányzati mozgástér szűk volt, a koalíciós kormány törekeny, a kihívás és a feladat embert próbáló, egy a politikában ugyan megedződött, de kormányzati tapasztalatokkal nem rendelkező generáció számára. Elsősorban a kormányzás stílusa miatt sok kritika érte az első Orbán-kabinetet, de tiszteletben tartotta az alkotmányos jogállami követelményeket, nem volt látványos konfliktusa az Alkotmánybírósággal. Elkötelezett volt a gyerekes családok támogatásában, javítani igyekezett a középosztály helyzetén, bár a Széchenyi Terv, az otthonteremtési, valamint a népességfogyás megállítását célzó programok ilyen rövid idő alatt még nem fejthették ki hatásukat. A jó kormányzati teljesítmény ellenére a Fidesz nem tudta megnyerni a választásokat. A választási vereség padlóra vitte a kormányzás folytatására készülődő generációs elitet, de a szakkollégiumi szocializáció jelentős szerepet játszott abban, hogy a kudarc után újra talpra tudott állni. Orbán Viktor a 2002-es vereségből,

a szociál-liberális kormányok sikertelenségéből, a „megalvadt posztkommunista struktúrák” túlélési képességéből, valamint a 2010-es választásokat megelőző háromigenes népszavazási kampányból számos olyan következtetést vont le, amely máig meghatározza politikai stratégiáját. Világossá vált számára, hogy a „rendszerváltás rendszerét” meg kell dönteni, mert a régi struktúrában a problémák újratermelődnek, és a „hitelszivattyú” révén az ország pénzügyi függése tovább fog növekedni. A ciklusokon keresztül stabil status quót jelentő ideiglenes, liberális alkotmányt egy új, a nemzeti közösség érdekeinek védelmére alkalmas alkotmánnyal kell felváltani. A globális tőkének oly kedves neoliberális gazdaságkoncepció (liberalizáció, dereguláció, privatizáció) helyett a nemzeti érdekek védelmét előtérbe állító, az állam megerősítését célzó, a magyar tulajdonban lévő bankok súlyát növelő és a gyermekes családok lehetőségeit bővítő társadalom- és gazdaságpolitikát kell kidolgozni és intézményesíteni. Folytatni kell az első Orbán-kormány által elkezdett, a Polgári Magyarország megerősítését célzó programot, és befejezni a félbemaradt rendszerváltást.

A kudarcok arra tanították meg a Fidesz vezérkarát, hogy a politikát elsősorban harci terepnek tekintse, és ellenfeleivel szemben kíméletlenül érvényesítse a választásokon megszerzett erőfölényét. A választópolgárok számára felkínált döntést egyszerűsítse le arra a kérdésre: vagy MI, vagy ŐK! A szavazatmaximálás érdekében biztosítson abszolút elsőbbséget a közvélemény-kutatásokra épülő PR-stratégiáknak, és az értelmiségi fanyalgások ellenére bátran használjon negatív kampányelemeket.

A 2010-es választások mérföldkövet jelentettek a rendszerváltoztatás utáni magyar politikatörténetben. A Fidesz–KDNP pártszövetség a földcsuszamlásszerű győzelmét olyan erejű választói felhatalmazásként értelmezte, amely lehetőséget teremtett az évtizedek óta húzódozó alkotmányozásra, egyfajta második jogállami forradalomra. Húsz évvel az első szabad választások után, egye-

düli talpon maradt polgári erőként elérkezettnek látták az időt, hogy felszámolják a rendszerváltás rendszerét, és leszámoljanak a posztkommunista struktúrák maradványaival a közigazgatásban, a gazdaságban és a médiumokban egyaránt. A kétharmados parlamenti többség birtokában radikálisan átszabták a teljes magyar jogrendszert. Az EU-val való sikertelen megállapodást követően olyan unortodox gazdaságpolitika megvalósításába kezdtek bele, amely szakított az IMF-fel, megadóztatta a bankokat és a multinacionális vállalatokat. Megerősítette az államot, centralizálta a közigazgatást, újra állami irányítás alá vonta a szolgáltató vállalatokat, tulajdoni részesedést szerzett a stratégiai cégeknél és a bankoknál (Stumpf, 2014). Az alkotmányozó többség birtokában új Alaptörvényt léptetett életbe, kiterjesztette a politikai zsákmányrendszer tradicionális határait: a fontosabb közjogi pozíciókba a saját jelöltjeit jutatta be. A kormányzati politikai célok végrehajtását megtorpedózó Alkotmánybíróság hatáskörét szűkítette a gazdasági alkotmányosság területén, felemelte az alkotmánybírák számát, eltiltotta a testületet az alkotmánymódosítások alkotmányosságának tartalmi vizsgálatától. Nyilvánvalóvá tette, hogy a politikai alkotmányosság talaján állva a nép által választott parlament kezében kívánja tartani a társadalom legfontosabb kérdéseinek eldöntését, és elejét akarja venni mindenfajta bírói aktivizmusnak és jurisztokratikus (Pokol, 2015) hatalomgyakorlásnak. Az alkotmányozó többség magabiztosságával, rohamtempóban törvények százait fogadtatta el, a korábban oly fontosnak tartott jogállami értékek (pl. a hatalommegosztás követelménye, a visszamenőleges hatályú jogalkotás tilalma, a parlamenti döntéshozatali szabályok betartása, tulajdon szentsége) alárendelődtek a vegytiszta hatalmi érdekeknek és rendszerépítő politikai célkitűzéseknek. A csúcsra járatott hatalomkoncentráció megnövelte a kormány cselekvőképességét, de jelentősen erodálta az alkotmányos demokráciába vetett hitet. A kulturális-oktatási, valamint egészségügyi-szociális alrendszerekben kialakult

működési zavarok a konzervatív értelmiségi körökben is elégedetlenséget okoztak.

A radikális társadalomátalakítás vesztesei és az őket képviselő ellenzéki pártok nem voltak képesek megakadályozni a keresztény-konzervatív pártok újabb kétharmados győzelmét. A választási sikert követően azonban felszínre került a szakkollégiumi generáció legerősebb belső párosa (Orbán–Simicska) közötti feszültség. Ami korábban elképzelhetetlennek tűnt: a generáció legnagyobb politikai tőkése és legnagyobb gazdasági tőkése egymás ellen fordult, felbomlott a több mint harminc éve tartó szolidaritás és barátság. Új törésvonalak jelentek meg a hatalom belső köreiben, a Fidesz új generációjának már semmit sem jelentett a szakkollégiumi időszak közösségi érték- és élményvilága. Sokuk számára a hatalmi pozíciók birtoklása, a szimbolikus és anyagi javak gyarapítása lényegesen nagyobb motiváló erővel bírt, mint a politikai közösséghez tartozás élménye, illetve a nemzeti ügyek szolgálatának ethosza.

A multik és bankok ellen folytatott szabadságharc lendülete alábbhagyott. A kormánynak új, a migráció képében megjelenő globális kihívással kellett szembenéznie. A kormányfő magasabb szintre emelte a nemzeti szuverenitás és mozgástér kiszélesítéséért, a hagyományos polgári értékek, valamint az európai keresztény tradíciók megvédése érdekében folytatott háborúját. Európában elsőként állt ki az ellenőrizetlen migráció megfékezésé mellett, kerítést építtetett a határok védelmére, visszautasította a főként muszlim menekülteknek az EU által meghatározott kvóták szerinti befogadását. A Bibó szakkollégium egykori választmányi elnöke a világpolitika színpadára lépett, nem csupán ledöntötte az európai liberálisok által köréje épített karantént, hanem sokak szemében az európai kultúra megmentőjeként tűnik fel. Visszaszerezte, sőt tovább növelte pártja hazai népszerűségét, új lendületet adott a visegrádi négyek együttműködésének, a gazdasági mutatók javulása révén elérhető közelségbe került az

ország felminősítése. Magyarország népszerű kulturális és turisztikai célponttá vált. A sikerek sűrű ködként takarják el a társadalom mind szélesebb köreiben felhalmozódott feszültségeket.

Az ország polgárainak többsége egyáltalán nincs euforikus hangulatban. Sok jól képzett szakember és fiatal hagyja el az országot, és keres külföldön munkát. A polgári erények (szorgalom, tehetség és tudás megbecsülése, mértéktartás, tisztesség) helyét egyre inkább a féktelen karriervágy és gazdagodás hajszolása veszi át. Az értékalapú elkötelezettség helyébe mindinkább a feltétlen lojalitás lép, a racionális érvelést pedig háttérbe szorítja az olykor demagógiába hajló populizmus. Nem szerencsés, ha a feltörekvő gazdasági és politikai elitcsoportok által is támogatott „celeb-kultúra” válik a társadalom számára felkínált magatartásmintává. A Polgári Magyarország programjának egyik kitüntetett célja az volt, hogy a posztkommunista politikai és kapcsolati tőke konverziója révén gazdasági hatalomhoz jutott, „megalvadt” struktúrákat szét kell zúzni. Ha a mostani elitváltás a polgári értékrend szempontjából ugyanolyan deficites módon zajlik le, mint huszonöt évvel ezelőtt, akkor nem lesz hosszú életű. A fiatal demokraták alapító generációjának emlékezniük kell arra, hogy mi ellen lázadtak egykoron. Ha egy rendszer elveszíti tehetséges fiataljait, ha a politika nem kínál azonosulási lehetőséget számukra, ha a tudás és a hozzáértés helyett pusztán a lojalitás válik a karrier feltételévé, akkor nem lesz emelkedő nemzet Magyarországból.

Irodalom

- Pokol B., 2015: A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán, *Jogelméleti Szemle*, 2015/4.
- Stumpf I., 2014: *Erős állam-alkotmányos korlátok*, Budapest, Századvég.

Sólyom L., 2001: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei*

Magyarországon, Budapest, Osiris.

Szájer J., 1998: *Jogállam, szabadság, rendszerváltoztatás*,

Budapest, Jogállam-Könyvek, DAC Alapítvány.

BOJÁR GÁBOR

Egy szubjektív polgárdefiníció

Gondolom, a szerkesztők azért kértek fel ennek a cikknek a megírására, mert engem valamilyen szempontból polgárnak tartanak. Az alábbiakban vázolt meghatározás tehát erősen szubjektív lesz, és a polgárságnak csak egy részéről, a vállalkozó polgárról szól. Nem azt szeretném megfogalmazni, milyennek érzem magam mint polgár, hanem csak azt, hogy milyen mintát szeretnék követni. Ami néha sikerül, néha kevésbé...

Katonakoromban, közel fél évszázaddal ezelőtt, egyetemi előfelvettként a kommunista elit gyermekeivel egy századba kerültem, akik a „polgár” jelzõt egyáltalán nem dicséretnek szánták: „Tudod, Gábor, az a te bajod, hogy olyan *pógár* vagy” – mondta egyszer egyikük, félreérthetetlenül pejoratív ízzel. Bár ekkor még nem álmodoztam vállalkozói karrierrel, fizikusnak készültem, de már akkor sem tudtam ezt sértésnek venni. Irodalmi kedvenceim polgári figuráit, például Thomas Manntól *A Buddenbrook ház* hőseit vonzó mintának éreztem. Gazdag emberek, akik gazdagságukat maguk teremtették meg. Az alkotásban mindig az abszolút tökéletességre törekszenek, csak a legjobb lehet elég jó. Maximalisták munkáltatóként is, fogyasztóként is. Mindenből igyekeznek a legjobbat megvenni, a minőség árát szívesen megfizetik, ugyanakkor irtóznak a kérkedő és felesleges pazarlástól, az igényesség mellett józan mértékletességre is törekszenek. Hangsúlyos szerepet kap náluk a színvonalas művészet

élvezete, pártolása és szponzorálása. Politikailag aktívak, részt vesznek a közéletben. Preferenciájuk egyaránt kötheti őket a társadalmi szolidaritásra nagyobb hangsúlyt helyező baloldalhoz, vagy a hagyományokra, vallási és nemzeti értékekre nagyobb hangsúlyt helyező jobboldalhoz. Mindkét oldalon vannak igazi polgárok, de bármely oldalhoz húzzanak is, zsigerileg irtóznak mindenféle szélsőségtől. A politikai értékekben is, mint minden másban, a polgár a mértékletesség híve. Politikai szimpátiájától függetlenül felelősséget érez a társadalomért, amelyben él, áldoz a társadalmi szolidaritásra, azért is, mert ezzel hozzájárul a saját prosperitásához nélkülözhetetlen társadalmi stabilitás és béke fenntartásához.

A polgár fogalmának meghatározása azonban elsősorban a hatalomhoz való viszonyában rejlik. *A polgár legfontosabb attribútuma a hatalomtól való lehetséges legnagyobb függetlenség.* Nem ő él a hatalom kegyéből, hanem a hatalom él az ő adójából. Aki gazdagságát a hatalom kegyéből teremti meg, az nem polgár, hanem vazallus, a polgár ellentéte. Hogy konkrét példával éljek, az a sikeres vállalkozó, aki elismeri, sőt büszke rá, hogy üzleti sikereit a Jóisten mellett Orbán Viktornak köszönheti, az lehet minden, csak nem polgár.

A polgár a hatalomban nem uralkodót lát, hanem szolgáltatót, akitől az adójáért minőségi szolgáltatást vár. A hatalomtól való függetlenség tehát nem azt jelenti, hogy semmi köze a hatalomhoz, ellenkezőleg, nagyon is sok köze van hozzá, sokat vár el a hatalomtól adójáért cserébe. Elsősorban biztonságot és védelmet a fenyegetésekkel szemben, honvédelmet a külső, közbiztonságot a belső erőszakkal szemben, vagyon- és jogbiztonságot, minőségi közgazgatást, közoktatást és közegészségügyet.

Alkotó munkája során a polgár nem fél a versenytől, sőt szereti; tudja, hogy a fair és tisztességes verseny hozza ki belőlünk a legjobb teljesítményt, és minél erősebb a versenytárs, annál értéke-

sebb a győzelem. Ezért a polgár a hatalomtól azt várja el, hogy a piaci szereplők között őrizze a verseny tisztaságát, ne engedje, hogy a monopóliumok visszaéljenek piaci fölényükkel, és kiiktassák a további versenyt.

Az államot vevőként, megrendelőként nem igazán kedveli, mert tudja, hogy az állam nem a legigényesebb vevő. Az állam képviselői gyakran korruptak, ezért nem a minőségre kényesek, de ha nem korruptak, akkor is arra kell ügyelniük, hogy védjék magukat a korrupció esetleges vádjá ellen. Ezer erre kitalált aprólékos szabálynak kell megfelelniük az állami beszerzések során, ott a papír a fontos, és nem a valódi minőség.

A polgár tehát nem szereti, ha az állam domináns piaci szereplő, vevőként sem, de különösen nem gyártóként, szolgáltatóként, azaz konkurensként a versenyszférában. A polgár szerint ott, ahol a fogyasztó szabadon választ és fizet, a magántulajdon eredendően hatékonyabb, mint a politikai ciklusok szerint működő és kinevezési gyakorlatában a politikai lojalitást szükségszerűen prioritásként kezelő állami tulajdon lehet.

Az állami szolgáltatást ugyanakkor nélkülözhetetlennek tartja a fent részletezett alapvető állami feladatokon túl minden olyan területen, ahol a haszon mindannyiunké (pl. környezetvédelem, tudományos alapkutatások stb.), és ennek külön-külön senki sem fizeti meg az árát. Továbbá ott is elfogadja az állami tulajdont, ahol lehetetlen a piaci verseny megteremtése (a természetes monopóliumok körében), mint kisebb rosszat, a megingathatatlan monopohelyzetet hűbértokként kapott magántulajdonnal szemben.

Ilyen ma a magyar polgár?

A kommunista diktatúra negyven éve kiirtotta a polgárságnak azt a szerény maradékát is, ami a két világháború közöttre még megmaradt az első világháború előtt prosperáló polgárságból, és

ezért nyilván nem felelős a mai politikai elit. De azért igen, hogy amikor a rendszerváltás után, és különösen a sokszor elátkozott Bokros-program nyomán a polgári mentalitás csírái éledezni kezdtek volna, akkor az úgynevezett „nemzeti oldal” a baloldalt egyes erőivel csendben összefogva irtotta ki gyökeresen ezeket a csírákat. A magát „polgárinak” valló ma kormányzó párt pedig húsz éve folyamatosan és következetesen, ellenzékben és kormányon egyaránt, mindent megtesz azért, hogy továbbra se legyen jelentősebb erő képviselő, független magyar polgárság.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül lássuk azokat az elemeket a Fidesz politikai gyakorlatából, amelyek szemben állnak a legalapvetőbb polgári elvekkel és értékekkel.

Privatizációellenesség, visszaállamosítás

Stabilabb polgári demokráciákban a konzervatív polgári pártok a privatizáció mellett, míg a baloldaliak a stratégiai ágazatok és a legnagyobb munkáltatók állami kézben tartása mellett kardoskodnak. Nálunk ez fordítva történt. A kilencvenes évek közepére szocialista vezénylettel lezajlott a privatizáció, a magát jobboldalinak és polgárinak deklaráló Fidesz pedig ezt folyamatosan bírálta. Első kormányzása idején szembefordult ezzel, 2010-től pedig nagy lendülettel, sokszor a törvényesség határait is átlépve visszaállamosított. Nemcsak a természetes monopóliumként működő közszolgáltatások terén, de a versenyszférában is. Ahol könnyen learatható jó üzletet szimatoltak, ott államosítottak.

Kedvenc példám az állami mobilszolgáltató. Kevés területen működött olyan jól a verseny, mint a mobilszolgáltatásban, miért kell ide állami szolgáltató? Szerencsém volt beszélgetni erről a feladattal megbízott állami tisztviselővel. Érvelése elsöre logikusnak látszott: Jelenleg a versenyző mobilszolgáltatók bevételeinek

40%-a állami cégektől érkezik. Az állam pedig (fent én is ezzel érveltem) nem a legjobb vevő a minőségi szolgáltatás kikényszerítésére, ezért ha egy új állami szolgáltatóhoz terelik az állami cégeket, azzal csak jól járnak a privát fogyasztók, hiszen a privát szolgáltatók rájuk fognak szorulni, és így erősebb lesz a verseny. Logikus érv, de gondoljunk csak bele: Ha az állami cégek ellátására újabb állami cégeket alapítunk, akkor egyre több állami cég lesz, ezek is fogyasztók, újabb állami cégeknek adva munkát, és így tovább, a folyamat végén ezen az alapon szinte minden cég állami lehet, és visszajutunk a létező szocializmusba. Ez már egyszer nem vált be, és a polgár ezt nagyon nem szereti.

Piacellenesség, piactorzítás

Persze nem minden jónak vélt üzletet államosít a Fidesz, nagyon sokat klientúraépítési céllal a haveroknak játszik át, hol gengsztermódszerekre emlékeztető zsarolással, hol egyedi esetekre szabott törvénykezéssel. Kevés dolog tudja jobban megölni a teljesítményt szülő versenyt, mint a győztesek irányított kiválasztása, olyanok „helyzetbe hozása”, akiknek tudása enyhén szólva nem áll arányban politikai lojalitásukkal. Az okozott kár mértéke nagyságrendekkel haladja meg az elrabolt vagyonok értékét. Az igazi kár a minőségi munka leértékelődése, majd megszűnése. Nézzük meg a frissen felújított nagykörüti villamosvágányokat, nézzük, mire költünk EU-s milliárdokat a Széll Kálmán téren, nézzük meg, hányszor kell még átadni az eredeti költségvetés többszöröséért felújított Várkert Bazárt, sorolhatnám sokáig a példákat. A közvagyonért felelősséget érző és a tisztességes munka becsületében bízó polgár ezt nagyon nem szereti.

Vállalkozások paternalisztikus támogatása

Gyakorló vállalkozóként ez a kedvenc témám, erről sokat sok helyen írtam, elnézést kérek az olvasótól, ha itt egy kicsit hosszabban elidőzőm, konkrét példákkal illusztrálom véleményemet. Fontosnak tartom előrebecsátani, hogy a vállalkozások támogatását illető kritikám a baloldali kormányok politikájára legalább annyira érvényes, mint a Fideszére, a különbség csak annyi, hogy ezt a hibás gyakorlatot a Fidesz hangsúlyosan „polgárbarátnak” tartja, szerintem pedig ez az uniós szinten is széles körben gyakorolt rendszer igencsak távol áll a valódi polgár értékrendjétől.

Én nem(csak) azért nem szeretem a vállalkozástámogatási rendszereket, mert a támogatások zöme haverokhoz és pártközeli vállalkozásokhoz jut, hanem mert éppen a támogatott vállalkozásoknak árt a legjobban. A rengeteg hazai és uniós forrásból finanszírozott pályázat eredményeként ugyanis a vállalkozások megtanulhatnak jól pályázni, de a valódi piac valódi lehetőségeire ráérezni soha. A legnagyobb kár tehát nem az EU-s pénzek és ezen belül a magyar adófizetők pénzének felesleges pazarlásából származik (ad absurdum tegyük fel, hogy hozzáértő, becsületes zsűrik korrekt odaítélése alapján), hanem hogy az állam súlyos szereptévesztésében helyettesíti a piacot, és így jobb sorsra érdemes vállalkozásokat rossz irányba terel.

Illusztrációként – név nélkül – bemutatok két történetet.

Az első egy saját balul sikerült befektetésem története, ami állami segítség nélkül akár jól is sikerülhetett volna. A cég alapját egy szellemes termékötlet jelentette, és az alapítók még a cégbe történt beszállásom előtt ígéretet kaptak állami támogatásra az ötlet terméké fejlesztéséhez. Az én feladatom az volt, hogy megtaláljuk hozzá a piacot, és segítsek felépíteni a céget. Mintegy félévnyi intenzív kutatómunkával megtaláltuk a termék opti-

mális és kiemelkedően lukratívnak látszó piacát, sokkal nagyobb lehetőségek ígérétevel, mint amit volt cégem, a Graphisoft valaha is látott.

Ekkor ért az első meglepetés. A céget alapító család nem örült az újonnan felfedezett piacnak, mert az állami támogatásra beadott pályázatban egészen más célpiacot jelöltek meg. A pénz ekkor még nem érkezett meg (az ilyesmi lassan megy), és féltek, hogy a célpiac változása veszélyeztetheti a pályázatot. Ekkor még sikerült meggyőzőnöm őket, hogy majd módosítunk utólag a szerződésen, az nem lehet probléma, hogy menet közben az eredetileg gondoltnál sokkal jobb piacot találunk.

Az igazi csalódás azonban akkor ért, amikor végre megjött a várva várt állami pénz. A család hozzáállása alapjaiban változott meg. Ezt a pénzt nem kezdeti segítségnek tekintették, hanem üzleti sikerként élték meg. Előtérbe került a különböző formában történő jövedelemkivétel kérdése, és már a következő pályázatra gondoltak, annak a menetrendjében éltek. A termék prototípusára kísérleti vevő is lett volna, de azt kellett látnom, hogy a pályázati pénzosztók meggyőzése sokkal fontosabb volt, mint a vevőjelölt. Végül is érthető, hiszen a prototípus vevője alig fizetett volna valamit, és ezer kis apróságot kért még, hogy használni is tudja a terméket. Ez a fárasztó szempont az állami pénzosztónál fel sem merült. Nem sikerült megértetnem, hogy a könnyebik út hosszabb távon nem járható, mert jó termék csak abból lehet, aminek fejlesztését olyan vevő befolyásolja, aki használja is a terméket, és fizet érte. Fontos, hogy abból éljünk, amit ő fizet, mert csak így tudja kivenni belőlünk, amit akar.

Mindezt nem sikerült elfogadtatnom az alapítókkal, úgyhogy a konfliktusból válás lett, mára pedig már – több milliárd hazai és EU-s pályázati pénz felélése után – felszámolták a céget. Sajnálom, mert az állami „segítség” nélkül akár igazi világsiker is születhetett volna.

A másik eset egy pozitív példa, de ugyanezzel a tanulssággal.

Egy kicsi, népszerű étteremben először jártam, nem ismertem a tulajt, aki a vacsora végén odajött hozzám:

– Elnézést, ugye Bojár úrhoz van szerencsém? Nagyon örülök, hogy találkoztunk, már régen meg akartam köszönni önnek, hogy nem mentem csődbe.

– ???

– Pár éve indulni akartam egy pályázaton, amiből megvehettem volna a szomszéd üzlethelyiséget, és kétszeresére bővíthettem volna az éttermet. Ekkor hallottam öntől egy rádióműsorban, hogy az ingyen adott állami pénz a vállalkozókat sokszor olyasmire ösztönzi, amire a saját pénzüket soha nem költenék, és ezen végül nem járnak jól. Belegondoltam, hogy vajon saját pénzből is megvenném-e azt az üzlethelyiséget, és rájöttem, hogy nem, mert az én vevőköröm nem tartana el egy kétszer ekkora éttermet. Önre hallgattam, nem pályáztam, és továbbra is jól megy a bolt.

Az üzleti életben a siker titka, hogy arra koncentráljunk, amihez értünk, és hagyjuk meg konkurensainknak azt, amihez ők értenek jobban. Ez az államra is vonatkozik. Miért gondolja az állam, hogy neki kell orientálnia a vállalkozásokat? Miért gondolja, hogy a piachoz jobban ért, mint azok, akik abból élnek? Természetesen vannak, akik értenek a piaci befektetések jó elbírálásához, de ők bankok és befektető cégek piaci elemzőiként kapnak nagyon jól fizető állást. Ők az eredményért, a befektetés megtérüléséért az állásukkal felelnek. Miért tudná őket az állam jobban alkalmazni, mint a profi befektetőcégek? És ha tudná is, annyi dolga van, miért nem hagyja ezt másra?

Támogatni az elesetteket kell, és nem a vállalkozó polgárt. Illetve dehogynem, nagyon is kell támogatni őket is! De nem „vállalkozásösztönző”, végső soron piachelyettesítő pályázatokkal, hanem színvonalas köz- és felsőoktatással, közegészségüggyel, infrastruktúrával, közbiztonsággal stb., stb. (lásd fent), továbbá kiszámítható, elviselhető, átláthatatlan kedvezményektől mentes

és főleg stabil adórendszerrel, megbízható, következetes és következetesen érvényesített jogrendszerrel (lásd alább). Nem akar a polgár gyenge államot, hiszen a fenti, korántsem teljes feladatlista színvonalas végrehajtásához nagyon erős állam kell. Erre fizeti a vállalkozó polgár az adóját, nem pedig arra, hogy az állam azt egy szükségszerűen pazarló, bürokratikus mechanizmuson keresztül „támogatásként” visszajuttassa neki, és nem utolsósorban ezen keresztül függővé tegye magától, elrabolva ezzel legféltebb kincsét, függetlenségét.

Adó- és járulékpolitika

Tévhit, hogy a polgár mindig az alacsony adók híve. A polgárság találmánya a virilizmus, amikor a polgárok büszkéek arra, ha sok adót fizetnek. Ebben is az az elv vezérli őket, ami fogyasztásukban: minőségi szolgáltatásért minőségi ár jár. Nem hajlandó fizetni, és adókerülő lesz a polgár, ha csapnivaló a szolgáltatás (például Görögországban vagy nálunk), de szívesen megfizeti a színvonalas szolgáltatást, mint például a skandináv államok polgárai.

A Fidesz radikális személyijövedelemadó-csökkentése, azon túl, hogy együtt járt az oktatás és az egészségügy további lezüllesztésével, három okból sem polgárbarát:

1. Az egykulcsos jövedelemadó sérti a társadalmi szolidaritást és a polgár társadalmi felelősségérzetét, hiszen tudja, hogy a magasabb keresetűek magasabb kulcsot is el tudnak viselni. A hosszabb távra gondolkozó polgár a szerényebb jövedelműekénél magasabb adókulcsot merő önzésből is megfizeti, ha az ebből finanszírozható magasabb szintű szociális ellátásokkal a prosperitásához nélkülözhetetlen társadalmi békét megvásárolhatja.

2. A polgár érzékeny a költséghatékonyagra. Látja, hogy miközben a jövedelemadója csökkent, szinte naponta jelenik meg

számtalan új és egyedi adófajta, amelyek érezhetően drágítják vállalkozásának adóadminisztrációját.

3. A polgár biztonságra vágyik, ezért nem szereti a kiszámíthatatlanul és ötletszerűen bevezetett különadókat, melyek lehetetlenné teszik a hosszú távú tervezést, és visszafogják a beruházásokat. Egy szektor tartósan kiemelkedő profitját nem a költségvetési lyukakat betömő forrásnak, hanem a versenyszabályozás hiányosságának kellene tekinteni. A minden ellenkező ígéret ellenére továbbra is fenntartott brutális bankadó például elkerülhetetlenül vezetett a hitelezés radikális visszafogásához, ami a vállalkozások fejlődésének súlyos gátjává vált. Ezt nehéz eseti és ugyancsak kiszámíthatatlan „ösztönzőkkel” ellensúlyozni (ahogy az MNB teszi), az ország számára nélkülözhetetlen külföldi banktőke rohamosan menekül. A helyükre kinevezett és adófizetői pénzekkel kistafirozott magyar bankárok nem fogják pótolni az így keletkező hiányt.

*A polgári társadalom alapjai, a magántulajdon
sérthetetlensége és a jogbiztonság tudatos felszámolása*

Ezek a fogalmak a polgári társadalom alapjait képezik, és az ezekbe fektetett bizalmat döntötte romba a Fidesz egyedi esetekre szabott, visszamenőleges hatályú törvénykezéssel, sokszor a magántulajdon szentségének megsértésével.

Miért legyen a polgár törvénytisztelő, ha az érvényes törvények betartása nem garantálja biztonságát? Miért gondoskodjon magáról időskorára, ha megtakarításait egyszerűen elveheti az állam? Miért építsen vállalkozást, ha az sikeressé növekedve a hatalomközeliek számára lenyúlható prédává válhat?

Tudjuk, hogy a privatizáció során sokszor nem tisztességes úton kerültek magántulajdonba hatalmas vagyonok, és sok (szándékosan, vagy csak dilettantizmusból fakadóan) hibás tör-

vénnyel sokan élhettek vissza. Mindez természetesen sérti a polgár igazságérzetét. Ezek reparálása törvényes úton macerás, drága, esetleg meg sem valósítható. De a törvényesség leple alatt elkövetett, sokszor valóban felháborító visszaélések okozta morális kár elenyésző ahhoz a társadalmi kárhoz képest, ami akkor keletkezik, ha nem bízhatunk a törvények érvényességében. Hiszen az egyedi esetekre szabott visszamenőleges törvénykezés gyakorlata ezt jelenti.

Korlátlan hatalomkoncentráció

A hatalommegosztás Montesquieu-féle elve a francia polgári forradalom terméke, és bő két évszázada a polgári demokráciák alapelve. A hatalommegosztás, a fékek és ellensúlyok rendszere nem a mindenkori ellenzék eszköze a kormányzás akadályozására, hanem olyan szisztéma, amely biztosítja a szerteágazó érdekek kiegyensúlyozott figyelembevételét, és csökkenti a hibás döntések valószínűségét.

A vállalatok világában – ahol jobban otthon vagyok – a fékek és ellensúlyok rendszerét a független igazgatóság és felügyelőbizottság valósítja meg, amely jól működő cégeknél valóban független személyiségekből áll. A cégek vezérigazgatóinak és operatív vezetésének a fontosabb döntéseiket jóvá kell hagyatniuk az igazgatósággal, amely sokat akadékoskodik, kényelmetlen kérdéseket tesz fel. Enélkül persze gyorsabban és rugalmasabban lehetne döntéseket hozni, és ha a döntés netán hibásnak bizonyul, vagy a körülmények változása úgy kívánja, gyorsan is lehet módosítani. Ez kisebb cégeknél jól is működik, ezért tudnak rugalmasabbak lenni. Nagy cégeknél azonban ez már nem megy. Nagy cégeknek nagy a tehetetlensége, időbe telik, amíg a döntés eljut a szervezet minden szintjére, és ha netán módosítani kell, azt alsóbb szinteken már sokszor nem értik, ami lebéníthatja a

vállalat működését. Ezért gyakori, hogy nagyobb cégek sokszor egy már felismerten rossz döntéshez is kénytelenek ragaszkodni, mert a módosítás vagy a cég tehetetlensége miatt már nem megy, vagy – ez is gyakori – a vezetés súlyos presztízsveszteségével járna. Ezért fontos nagy cégeknél a hibás döntések valószínűségének csökkentése, akár a rugalmasság árán is, és ezt a sokszor kényelmetlenül akadémikuskodó igazgatóság tudja segíteni.

Egy ország hasonló egy nagyon nagy tehetetlenséggel működő céghez. A tehetetlenséget tovább fokozza a szerteágazó érdekek bonyolult szövevénye, amelyet a hatalmon lévők (bármely oldalról jutottak is oda) nem hagyhatnak figyelmen kívül, ha hosszabb távon is eredményesen akarnak kormányozni. Ezért a független kontroll, a fékek és ellensúlyok rendszere egy ország vezetésének nélkülözhetetlen eleme kellene hogy legyen, elkerülendő a hibás döntésekhez sokszor presztízssokokból történő makacs ragaszkodást (pl. vasárnapi boltbezárás, a Városliget beépítése).

Végül pedig, mint fent hangsúlyoztam, a polgár hisz a versenyben, tudja, hogy a verseny a jó teljesítményt szolgálja. Abban a gazdasági szektorban, ahol monopolhelyzetbe kerül egy vállalat és megszűnik a verseny, ott szükségszerűen romlik a minőség. Ez a kormányzásban sincs másképp. Ha egy piacvezető pozícióba jutott cég az erejét a versenytársak végleges kiiktatására, saját pozíciójának bebetonozására használja, akkor az állami versenyfelügyelet dolga közbelépni. A kormányzás terén hasonló helyzetben a független intézmények dolga lenne közbelépni.

A polgári forradalmak legfontosabb és legmaradandóbb vívmánya a hatalommegosztás, efelett nem járt el a történelem, pont ellenkezőleg, a történelem ennek hatékonyságát és fölényét bizonyította minden olyan, eddig rövid életűnek bizonyult rendszerrel szemben, amely hatalomra jutva elsöpörte ezt.

Nincs ma polgári Magyarország, és ez nagy baj. Magyar prosperitás ugyanis éppen azokban a rövid történelmi korszakokban

volt (Mátyás király idején és az 1867-es kiegyezés után), amikor az uralkodó elit engedte, hogy legyen a fenti értelemben vett valódi polgárság Magyarországon. Szándékosan az „engedte” kifejezést használtam „támogatta” helyett, mert az igazi polgár nem szorul támogatásra, neki elég lenne, ha csak hagynák, hogy polgár legyen a saját erejéből.

RUDAS TAMÁS

Állam és alattvalói

SZILÁNKOK

Két vállalkozó beszélget a badacsonytördemici Tüzép-telepen: „...és képzeld, az a rohadt szemét [nyomdafestéket nem tűrő szó] nem adott kétszázezer forintot egy napi munkáért! Volt pofája azt mondani, hogy más százezerért is megcsinálja! Hogy lehet valaki ilyen szemét...”

Jól ismert, hogy az észlelés, emlékezés, értelmezés mennyire szelektív, és valamennyien hajlamosak vagyunk meglévő véleményünkhöz, beállítottságunkhoz bizonyítékokat találni. Tehát az alábbi emlékek és gondolatok inkább csak véleményem létezését, semmint helyességét igazolják. A Churchillnek (valószínűleg alaptalanul) tulajdonított mondásra hivatkozva most kivételesen nem statisztikákat hamisítok saját kezűleg, hanem azokat a tényeket válogatom ki, amelyek támogatják az általam helyesnek tartott narratívát.

Sajnos a fenti beszélgetés végét nem volt alkalmam meghallgatni, mert megkaptam a fél köbméter mosott kavicsról szóló számlát, és nem volt több okom a pult mellett álldogálni. A beszélő minden bizonnyal valami nagy munkagép tulajdonosa volt, legalábbis erre következtetek abból, hogy felmerült, ennyit fizessenek egynapi munkáért. De az idézett vállalkozó feltehetően sohasem hallott a *tulajdonosi polgárság* társadalmi szerepéről. Úgy volt vállalkozó, tulajdonos, polgár, ahogyan azt ma Magyarországon a legtöbben teszik, tesszük. Lenézte, megvetette azt, akinek szolgáltatnia kellett volna, és igyekezett üzleti partnerét lehúzni, megvágni, becsapni. Átverési szándékát az alárendeltség

és kiszolgáltatottság generációkon keresztül gyakorolt érzése tette számára elfogadhatóvá, sőt morálisan felsőbbrendűvé.

Egy másik jelenet is felsejlik válogatott emlékeim között. A hazai liberális közgazdászok színe-java gyülekezik egy egyetemi dékán szobájában, és terveket szőnek arra, hogyan fogják az állammal megfinanszíroztatni a piac mindenhatóságát bizonyító kutatásaikat, meg az erre alapozó oktatást. *A képzettségi polgárság...*

Ez a kis írás a két klasszikus polgárságfogalom mellett bevezet egy újat: a *lenyúlási polgárság* fogalmát használja annak a társadalmi csoportnak a leírására, amelynek tagjai tulajdonukat vagy képzettségüket a lenyúlás, átverés eszközöként használják, és illusztrálja, hogy a lenyúlás, és egyúttal a megvetés tárgyai a nagyobb polgárok esetén az állam és az állam segítségével megszerezhető források, a kisebbek esetén pedig saját társadalmi csoportjuk tagjai. Rámutat továbbá arra is, hogy a lenyúlási polgárság az államot éppen a külföldi támogatások és a társadalom más csoportjaitól származó adóbevételek lenyúlása érdekében működteti, valamint arra, hogy miként támogatja ezt a rendszert a mitikus állam ideája, azé a mitikus államé, amelynek nem polgárai, hanem alattvalói vannak.

A rendszerváltás bővületében, de már a '90-es évek második felében a Tárki egyik fontos kutatása szólt az államról és polgáraitól. Azt vizsgálta, hogy a polgárok mennyit tudnak az állam bevételeiről és kiadásairól, és ők maguk mire mennyit fordítanak. Azóta egyre inkább úgy tűnik nekem, hogy a polgárok kapni szeretnének az államtól, nem pedig adni, és ehhez tulajdonuk vagy képzettségük elsősorban eszközként, ürügyként szolgál. Ezek a polgárok az államot mint a politikai közösség demokratikus intézményét megvetik, és egyúttal lehúzni, átvágni, becsapni igyekeznek.

Normális körülmények között az államtól összességében nem lehet többet elvenni, mint amennyit valaki befizetett, és az, hogy

kinek milyen lesz az egyenlege, a társadalmi csoportok közötti erőviszonyokon múlik. Annak érdekében, hogy mások befizetési kényszere-hajlandósága fenntartható legyen, olyan ideológiákat kell működtetni, amelyek az államnak közvetlenül nem ellenőrizhető, célszerűségi és hatékonysági kritériumoktól mentes szerepet tulajdonítanak. Az ideológiához való viszony (mely csoportok hozzák létre, működtetik, terjesztik az ideológiát, és mely csoportok válnak ennek rabjává) az erőviszonyok része, az erőviszonyok megváltoztatására irányuló kísérletek nemegyszer ideológiai harc formájában jelentkeznek. A lenyúlás sikerétől való egzisztenciális függés és a lenyúlást támogató ideológiákba vetett vakhit teszi a polgárokat alattvalókká. Alattvalókká, akik vagy terjesztik, vagy elhiszik (ritka esetben mindkettő), hogy az államnak a polgárok érdekeitől elkülönülő saját érdekei, céljai és szükségletei vannak, amelyeket az alattvalóknak a saját közvetlen érdekeikkel szemben is ki kell elégíteniük. Alattvalóvá tesz az állami pénzek lenyúlására alapozó megélhetés és felhalmozás is, mert függő állapotot feltételez, és egyúttal konzervál. Ebben az értelmezésben teljesen racionális, hogy az államot megtestesíteni igyekvő politikusok hűbérúrként viselkednek, sőt aki nem viselkedik így, annak esélye sincs sikeres politikai karrierre. A hűbérúr a racionálisan meg nem közelíthető, de az adókkal táplálandó érdek és érték letéteményese, akit kézcsókkal és születésnap szentmisével kell és lehet imádni.

Az elmúlt évtized azonban nem tekinthető normálisnak Magyarországon. A mindenkori kormányzat óriási összegeket osztogatott és osztgat szét¹ anélkül, hogy azokat adó formájában valakitől be kellett volna és kellene szednie. A rendszerváltást

¹ Ezt a kormányzati monopóliumot kezdte ki az úgynevezett civil szervezetek közvetlen támogatása. Érdekes volt, amint a kormányzat óriási nyelvi leleménnyel a pénzosztásban részt vevő, illetve a pénzből részesülő szervezeteket kormányellenesnek nevezte. Ez a kifejezés valószínűleg nem általános céljaikra vonatkozott, hanem ennek a monopóliumnak a kikezdésére.

követő, uniós csatlakozási eufóriában azt vártam, ez az óriási ajándék társadalmi békét, gyors fejlődést fog hozni, hiszen minden társadalmi csoport lényegesen többet kaphat az államtól (pontosabban az állam által működtetett csatornákon keresztül), mint amennyit befizet, és nem számítottam a fent leírt rendszer kiteljesedésére. Tévedtem.

Persze nem gondoltam arra, hogy az EU-támogatások korszaka már a harmadik olyan periódus, amelyben a külföldről érkező pénz nem zéró összegűvé teszi a „ki mennyit fizet be, és ki mennyit vesz ki” játékot. Előbb a Szovjetunió pártja és kormányai támogatták a kelet-európai kirakat-gazdaságokat a saját lakosságuk kizsákmányolása árán (elsősorban szinte korlátlan fellelvőképességgel és a világpiacon független árakkal), majd a nyugati országok adtak szíves kölcsönöket, éppen a Szovjetuniótól való eltávolodás támogatására. Közismert, hogy az ilyen támogatások fejleszthetik is a gazdaságot, de konzerválhatják is az elavult termelési kapacitásokat. És – mint oly sok harmadik világbeli ország esetében – nálunk is a lenyúlási polgárság kialakulásának kedveztek.

A lenyúlási polgárság fogalma nem alternatívája a tulajdonosi és a képzettségi polgárság fogalmának. Míg az utóbbiak a polgárrá válás két lehetséges útját, más nézőpontból a polgárság két fő funkcióját írják le, addig az előbbi elsősorban az államhoz fűződő viszonyt írja le. A lenyúlási polgárság túlázott állami megrendelések vagy támogatások megszerzésére törekszik; abban a rendszerben, amelyben az államnak van pénze a lenyúlási polgárság tagjainak anyagi vagy szellemi szolgáltatásait a reális ár felett megfizetni, a lenyúlási polgárság alattvalóként viselkedik, és a számonkérhetetlen állam mítoszána fenntartásával másokat is alattvalóvá igyekszik tenni. Így még nagyobb előnyhöz próbál jutni, mintha csak a külső forrásokra aspirálna: még újraelosztási előnyökre is szert tehet. Tulajdonát vagy képzettségét ehhez csak eszközként használja.

A lenyúlási kis- és nagypolgárságot érhetjük tetten például azoknak az állam által fizetett kutatóknak a munkájában, akiknek eredményei annyira fontosak és mélyek, hogy nem is publikálhatók; azoknak az orvosoknak a tevékenységében, akik privát vállalkozás keretében értékesítik az államilag, azaz közös pénzből kifizetett vizsgálatokat; vagy abban, hogy a magyar autópályák használati díja magasabb, mint az osztrákoké.

Az államról alkotott egyik nézet, hogy okos és felelős emberek eldöntik, hogy ha már egymás közelében laknak, akkor bizonyos dolgokat közösen intéznek. Ideiglenesen megbíznak személyeket, hogy a közös ügyeket intézzék, de vigyáznak, hogy az állam nevében senki se kreáljon olyan érdekeket, amelyek a lakosság közvetlen érdekeivel nem egyeznek. Igyekeznek kevés adót fizetni, és annak elköltését szigorúan ellenőrzik. Az adóelkerülés, az állami megrendelések túlárazása súlyos bűnöknek számítanak. Ezt a konstrukciót nevezhetjük racionális államnak.

Egy másik nézet, hogy valamely magasabb akarat hozta létre az államot. E nézetből az következik, hogy az államnak nem lényegi feladata tűzoltóság vagy nyugdíjrendszer működtetése, hanem ehelyett ama bizonyos magasabb szándék beteljesítése a fő cél. Következésképpen nem az a jó állampolgár, akik befizeti az adóját, és annak racionális felhasználását ellenőrzi, hanem az, aki kérdezősködés nélkül hisz az eredetmítoszban (politikai jobboldal) vagy a küldetésben (mára már teret veszített politikai baloldal), és hajlandó az ebből a mítoszból különböző politikusok által levezetett szükségleteket finanszírozni. Ez az állampolgár pedig nem polgár, hanem alattvaló. És persze az alattvalónak eszébe sem jut ellenőrizni, hogy az adójából a Szent Korona kényelmesebb elhelyezéséről gondoskodnak-e, vagy éppen túlárazott útépitéseket finanszíroznak. E nézet fókuszában jelenleg az „ezeréves magyar államiság” és „a magyar mint államalkotó nemzet” toposzok állnak, amelyek hagyományosan a szomszédos országok lakóinak lenézésével társulnak, és úgy tűnik, nem renge-

ti meg őket korábbi előnyünk csökkenése vagy abszolút lemaradásunk jövedelem, egészség és tudás szempontjából. Még akkor sem, ha ennek a lemaradásnak a jelentős része a(z egyesek számára) mitikus és (a mások által) lenyúlható állam működésére vezethető vissza.

A mitikus állam lényege nem az, hogy mitikus, tehát korlátlanul osztható javakat (pl. európaiság, hazaszeretet, nacionalizmus) oszt, hanem hogy korlátlanul ígér osztani olyan javakat, amelyek korlátlanul nem oszthatók, de éppen mitikus volta miatt nem lepleződik le. A mitikus állam fő haszonélvezője nem a mítoszok teremtésével, fenntartásával, terjesztésével foglalkozó infrastruktúra (egyházak, hazafias szervezetek, ősmagyar csoportosulások), hanem a lenyúlási polgárság, amelynek tagjai újraelosztási előnyökhöz jutnak. Hogyan lehet ezt az előnyt a tömegdemokrácia keretei között politikai ciklusokon átívelően fenntartani? Úgy, hogy a lakosság túlnyomó többsége megelégszik az újraelosztási ígéretekkel (most lehet fűtés-korszerűsítésre pályázni, több százezer család fog 10 vagy 20 millió forintot kapni stb.). Megelégszik, mert őszintén hisz abban, hogy az állam funkciója az újraelosztás, vágyik arra, hogy ennek ő is kedvezményezettje legyen, és megelégszik ennyivel, mert a mitikus államnak alattvalói vannak, nem polgárai, akik az ígéreteknek sem lehetséges, sem valós voltát nem kérik számon az államon.

A jelenlegi állam működése minden korrupt (azaz romlott) eleme ellenére nem diszfunkcionális, hanem megfelel a lenyúlási polgárság igényeinek, és a mitikus állameszmére irányuló igénynek is. Az utóbbi igény szerepe az előbbi igénynek való megfelelés lehetővé tétele. A két nézetet egyaránt kiszolgálni – a politikai többség megszerzésének és megtartásának biztos záloga. Aki bármelyikről is lemond, kisebbségbe kerül, és veszít.

Ezek a jelenségek nemcsak a nagy- és középpolgárság, hanem a kispolgárság szintjén is tetten érhetők. A kispolgárság éppúgy támogatója lehet a lenyúlható állam működtetésének a mitikus

állameszmény elfogadásával és a kényszerűen befizetett adók elköltésének ellenőrzéséről való lemondással. Kevésbé fér hozzá a lenyúlásból származó előnyökhöz, csak kisebb mértékű úgynevezett támogatásokhoz (fűtés-korszerűsítés) vagy ezekre vonatkozó ígéretetekhez jut hozzá, de ezt saját társadalmi csoportjára irányuló lenyúlással, sőt megvetéssel kompenzálja. Ki ne találkozott volna a vendéget megvető pincérrel (részben mert ezt a vacakot megeszi, részben mert csóró, és nem ad fejedelmi borralót), vagy az autóst lenéző szerelővel (mert ilyen ronccsal jár, és megérdemli, hogy egy fél óra munkáért kettőt számlázzanak)? De ugyanide tartozik a betörés után helyszínelő rendőr, aki elmondja, hogy a betörők elfogására nincs esély, majd elegáns mozdulattal átadja névjegykártyáját, amely szerint esténként riasztóberendezések szerelésével foglalkozik.

Jó nevű nyugat-dunántúli szálloda étterme, karrierpincér érkezik elzsirosodott fekete öltönyben, arcán megvetéssel lecsapja elem a tányért. Majd rám pillant, és talán érzékeli, hogy úribb nép vagyok, szája lebiggyed, visszalép az asztalhoz, és megigazítja a tányért, hogy az úgy álljon, ahogy a pincériskolában valaha tanulta. Közben engem figyel, és én ezeket a szavakat képzelem a szájába: „Na, te marha, hát ez kell neked? Ilyen értelmetlen fakszni?! Hát majd erre megnyílik a pénztárcád, amilyen hülye vagy.” Érdekes, amit Karácsony Sándor ír: „A magyar vendéglátás titokzatos, megmagyarázhatatlan, felfoghatatlan, szinte transzcendens magja a mi egyetlen eladható idegenforgalmi portékánk. Az, hogy nálunk a vendég nem vendég, hanem családtag. [...] Te vagy az úr, sokkal inkább, mint akármelyik másik pontján a világnak, de ugyanakkor nincsenek szolgálid. Még a gondolatod is ellesik, de próbálj csak parancsolni, még a pénzedért se fogsz kapni semmit. A magyar pincérnek is ennyi a varázsa: nem kiszolgál, hanem megvendégel. [...] Nem ő a te szolgád, hanem te vagy az ő vendége. A magyar észjárás tétele ez: nem vagytok egymásnak sem alá-, sem fölérendeltjei, egymás mellé rendelték

vagytok, két ember, egyik a másikhoz képest. Ez a megejtő, ennek van valami kimondhatatlan varázsa: ekkora úr nincs másutt a világon, aki mégis hajlandó volna kiszolgálni. Úr és mégis szolga. Szolga és mégis úr. Te is ugyanígy vagy, ó idegen vendég. Úr vagy egyfelől, míg nem akarsz úr lenni. Semmibe se igen veszek, más oldalról mégis körülöttem forog a világ, érzed.”²

Az igazán figyelemreméltó ebben a szövegben nem az, hogy igaz-e az állítás, vagy nincs-e benne túl sok árvalányhaj, hanem az, ahogyan az egyenlőséget, a mellérendeltséget is az alávetettség keretében definiálja. Egyszerre fölé- és alárendelt, úr és szolga. A polgári viszonyokra jellemző partnerség, az egyenlő értékek cseréje fel sem merül, helyett a mitikus állam eszméjére rimelő mitikus nép- és néplélekfogalmak (mintha lenne olyan, hogy magyar vendéglátás), az úr és szolga toposzok szerepelnek.

A vendéglői helyzet azért különösen érdekes témánk szempontjából, mert a pincérnek felszolgálnia kell anélkül, hogy szolgának érezné magát – és anélkül, hogy a vendég őt szolgának tekintené. A helyzet kezelése a legmagasabb szintű polgári erényeket kívánná mindkettejüktől, ezek hiányában azonban gyorsan belecúszik az úr–szolga viszonyba. A polgárosodottság mértékét egy országban nemcsak a közbeszerzések lebonyolításának módja, hanem az éttermi helyzet is jól mutatja. Alattvalók vagyunk, vagy polgárok. Nem lehet nem emlékezni Ady Endre soraira: „Ez a hőkölő harcok népe / S mosti lapulása is rávall [...] // – Betyáruai így nevelték / Nem rúg vissza, csak búsan átkoz [...] // – Ezért a népért ugyis mindegy / Ebsorsot akar, hát – akarja.”³

Vajon van-e néplélek? Vagy társadalmilag meghatározott viselkedési minták vannak? És vajon ki látta őket jobban, Karácsony vagy Ady?

² Karácsony Sándor (1942, 2002), *Ocsúdó magyarság*, Budapest, Széphalom Könyvműhely. Az idézetet Lányi Gusztáv egy publikálatlan írásában találtam.

³ Ady Endre, *A hőkölés népe* (részlet). Az idézet jól illusztrálja mondanivalómat, de igazság szerint Ady azt kívánta, hogy az utolsó sorban szereplő állítás ne legyen igaz.

De az állam, illetve a nevében eljáró politikusok is foglyai az alattvalóknak. A lakosság, a szavazópolgár meggyőzése a várható lenyúlási, illetve támogatási lehetőségekről eszköz a hatalom megszerzésére és megtartására, ugyanakkor az alattvalókat ellátandó, pátyolgatandó teherré teszi. Ez „a mindenki többet kap tőlünk, mint amennyit befizet nekünk” látszat az EU-támogatások jelenlegi szintjén valamennyire fenntartható, de nyilván nem sokáig. Hogy az állam osztogatni tudjon, magas adókat kell szednie, és szed is, függetlenül attól, hogy a jelenlegi kormány az adóztatást eltolta a jövedelemtől a fogyasztás megadóztatásának irányába. De mivel az állam elsősorban osztogatást ígér, nem térhet ki az elől a gondolat elől, hogy a menekült, aki más országokban bizonyos mértékig a hiányzó munkaerő pótlásának lehetőségét jelenti, Magyarországon szükségszerűen ellátandó, eltartandó teher, akiktől az országot (azaz az osztogató állam illúzióját) meg kell védeni, hiszen letelepedésük után több embernek kellene osztogatni, úgyhogy egynek-egynek kevesebb jutna. Ezért aztán kiváló ellenségnek is, elvégre a zsebünk bánná, ha idejönnének.

Ugyanakkor az osztogatási ígéreteknek még részleges megvalósítása is csak a mítikus állam irracionális módján lehetséges. Ezért van az, hogy míg egy racionálisan működő állam egyik legfontosabb feladata bizonyos közszolgáltatások jó minőségű működtetése lenne, aminek egyik feltétele, hogy a szolgáltatások nyújtói ne szembesüljenek reálbérük előre beprogramozott csökkenésével, Magyarországon a közalkalmazottak fizetésében nincs automatikus inflációs korrekció. Ha ennek elmaradását valamelyest pótolja a kormány, az hűbérúri adomány. Az már csak az általános szemfényvesztés része, hogy amikor egy nagyjából 30%-os beígért béremelés 70%-ának megadásáról döntenek, azt 70%-os béremelésként találják.

A szemfényvesztés nem polgári erény, és az alattvalók ebből a szempontból sem különböznek az általuk működtetett állam-

tól. De azért elraktározott tapasztalataim között vannak jók is. Emlékek, amelyek szereplői olyan polgári erényeket csillantottak meg, mint a saját munkájuk (és nem saját átverési potenciáljuk) okán érzett büszkeség, a jól végzett munka öröme, a kuncsaft érdekének szem előtt tartása a saját azonnali haszon vágya helyett. Ezek a szolgáltatók hol a képzettségi, hol a tulajdonosi polgársághoz tartoztak, hol mindkettőhöz, de gyakran voltak kispolgárok vagy egyszerű alkalmazottak is. Ilyen tapasztalatokat elsősorban Budapest belvárosában szereztem. Persze a budapesti belvárosból nem látom az igazán szegényeket és kiszolgáltatottakat, meg azokat, akik ilyennek érzik magukat. Ezt mondhatjuk úgy, hogy olyan korlát, amely a fizikai térben elfoglalt helyzetemből következik. A társadalmi térben elfoglalt pozícióból pedig egy másik korlát következik: igazán nagy lenyúlókkal is ritkán találkozom. Lehet, hogy ezt az egészet csak képzelem?

SZERZŐINK

Bálint András Kossuth-díjas színművész, rendező, színházvezető. Jelentős film- és színházi szerepek tucatjait játszotta el (többek között Szabó István filmjeiben), több nagy sikerű önálló estet állított össze és adott elő. Harmincéves igazgatása alatt (1995–2016) a Radnóti Színház Budapest egyik legfontosabb művész-színházává vált.

Baráth Etele építész, politikus, c. egyetemi tanár (BCE), 2010 óta az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság tagja. 2004–2006 között az európai ügyekért felelős tárca nélküli miniszter, 1994 és 2010 között parlamenti képviselő volt. 1995 óta a Magyar Kajak-Kenu Szövetség elnöke.

Bojár Gábor Széchenyi-díjas fizikus, vállalkozó, az ArchiCAD nevű építészeti tervező szoftverével világpiaci vezető pozíciót elért Graphisoft szoftver-vállalkozás (1982), valamint Budapest egyik fő kutató-fejlesztő központja, a Graphisoft Park (1998) és az Aquincumi Technológiai Intézet (2010) alapítója.

Erdős Virág József Attila-díjas költő, író, drámaíró. 1993 óta számos könyve jelent meg, a legsikeresebb a 2013-as *Ezt is el* című verseskötet.

Felcsuti Péter közgazdász, bankszakember, óraadó tanár a Budapesti Corvinus Egyetemen. Korábban a Raiffeisen Bank (előtte az Unicbank) vezérigazgatója, egy időben a magyar bankszövetség elnöke volt. Utóbbi időben több közgazdaságtani és etikai témájú könyvet fordított magyarra. Számos társadalmi felelősségvállalási kezdeményezés (Kiút program, Értéktér projekt és mások) kezdeményezője és mozgatója.

Ferge Zsuzsa Széchenyi-díjas szociológus, szociálpolitikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A társadalmi egyenlőtlenségek, struktúra, szegénység, társadalom- és szociálpolitika jelentős kutatója.

Gombár Csaba politológus, kutató, a Korridor Politikai Kutatások Központja igazgatója. Rendszeresen publikál közéleti kérdésekben, számos politikatudományi munka szerzője. 1990–1993 között a Magyar Rádió elnöke volt.

GreCsó Krisztián József Attila-díjas író, az *Élet és Irodalom* munkatársa. *Mellettem elférsz* című regényével (2011) elnyerte a legrangosabb (nem állami) irodalmi kitüntetést, az Aegon Művészeti Díjat.

György Péter esztéta, médiakutató, egyetemi tanár. Az ELTE Művészetelméleti és Médiakutatási Intézetének igazgatója, a Média és Kommunikáció tanszék tanára. Közel két tucat tanulmány- és esszékötet szerzője, az egyik legnagyobb hatású volt ezek közül az *Apám helyett* (2011).

Jordán Tamás Kossuth-díjas színművész, rendező, színházvezető. Ő alapította és vezette a Merlin Színházat, volt a Nemzeti Színház igazgatója (2003–2008), jelenleg a szintén általa alapított szombathelyi Weöres Sándor Színház igazgatója, emellett számos szerepben játszik több budapesti színházban.

Kovács Árpád mérnök, közgazdász, egyetemi tanár, a Szege-di Tudományegyetem oktatója. 1997 és 2009 között az Állami Számvevőszék elnöke, 2008 óta a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke, 2012 januárja óta a Költségvetési Tanács elnöke.

Lakatos Péter villamosmérnök, vállalkozó, a Videoton Holding Zrt. és a Bravogroup résztulajdonosa, előbbinek társvezérigazgatója és igazgatósági tagja, a Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetségének (MGYOSZ) alelnöke. A www.ad6kap6.hu jótékonyági portál alapítója, az Átrium Film-Színház mecénása.

Laki Mihály közgazdász, az MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Kutatásai a vállalati magatartás, a privatizáció, az új hazai vállalkozói réteg és a piacok rendszerváltás utáni átalakulásának témakörére irányulnak. Az MTA Közgazdaságtudományi Bizottságának, valamint több szakfolyóirat szerkesztőbizottságának tagja.

Lantos Csaba közgazdász, szociológus, befektető, jelenleg elsősorban egészségügyi befektetései vannak. Korábban a CAIB Értékpapír Rt. vezérigazgatója és az OTP Bank Rt. vezérigazgató-helyettese volt. Kulcsszerepet játszott a KELER Rt. 1993-as alapításában, 2015 végéig aktív elnöke volt. A Széll Kálmán Alapítvány kuratóriumának elnöke, a Bolyai-díj egyik alapítója.

Morcsányi Géza színházi dramaturg, fordító, 1995-től 2015-ig a Magvető Kiadó vezetője volt, jelenleg a Lira Könyv Zrt. kiadói igazgatója.

Nádas Péter Kossuth-díjas író, esszéista, a Digitális Irodalmi Akadémia tagja. Legismertebb művei: *Egy családregény vége* (1977), *Emlékiratok könyve* (1986), *Saját halál* (2004), *Párhuzamos történetek* (2005).

Oblath Gábor közgazdász, az MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Kopint-Tárki Konjunktúrakutató Intézet Zrt. tudományos tanácsadója. Kutatási területei: gazdasági felzárkózás, külkereskedelem és nemzetközi versenyképesség, pénzügypolitika, makrogazdasági statisztikák és makroökonómiai elemzés.

Palócz Éva közgazdász, a Kopint-Tárki Konjunktúrakutató Intézet Zrt. vezérigazgatója. Kutatási területei: makrogazdaság, fiskális és monetáris politika, összehasonlító közgazdaságtan, szolgáltatások nemzetközi kereskedelme.

Róbert Péter szociológus, egyetemi tanár, a győri Széchenyi István Egyetem oktatója, a Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt. vezető kutatója. Főbb kutatási területei: társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi mobilitás, az iskolai és foglalkozási életutak, illetve a társadalmi egyenlőtlenségekhez kapcsolódó lakossági attitűdök és preferenciák vizsgálata.

Rudas Tamás az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója, korábban a Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt. tudományos igazgatója. Az ELTE egyetemi tanára, valamint a Washingtoni Egyetem statisztika tanszékének külső professzora. Kutatási területei: statisztika, a társadalomkutatás módszertana.

Sik Endre szociológus, a szociológiai tudományok doktora, a Társadalmi Kutatási Intézet Zrt. programvezető kutatója, az ELTE Társadalomtudományi Karának professor emeritusa. Kutatási területei: kapcsolati tőke, informális gazdaság, xenofóbia, nemzetközi migráció, diszkrimináció, határkutatás.

Stumpf István alkotmánybíró, egyetemi tanár a győri Széchenyi István Egyetemen. Korábban a Századvég Politikai Iskola Alapítvány elnöke, az MTA Politikai Tudományok Intézetének tudományos főmunkatársa, az ELTE oktatója. Főbb kutatási területei: alkotmányosság, politikai szocializáció és generációk, pártok és választói magatartások, kormányzás és kormányzati politikák.

Szelényi Iván a szociológia és politológia William Graham Sumner professor emeritusa (Yale Egyetem), az Amerikai Tudományos és Művészeti Akadémia és az MTA rendes tagja, a Társadalmi Kutatási Intézet Zrt. tagja. Fő kutatási területe a posztkommunista kapitalizmusok összehasonlító vizsgálata.

Szirmai Viktória Széchenyi-díjas szociológus, a szociológiai tudományok doktora, egyetemi tanár, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Kutatási területei: város-, illetve regionális szociológia, környezetszociológia, társadalmi konfliktusok, társadalmi versenyképesség, társadalmi egyenlőtlenségek, klímaváltozás, társadalmi jólét.

Tóth István György közgazdász, szociológus, a Társadalmi Kutatási Intézet Zrt. vezérigazgatója, egyetemi magántanár, számos európai nemzetközi összehasonlító kutatás vezetője. Kutatási területe: jövedelemeloszlás, társadalomszerkezet, értékek és attitűdök.

Tölgyessy Péter alkotmányjogász, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: hazai politika, alkotmányos berendezkedés.

Valló Péter Kossuth-díjas színházrendező. Pályáját a veszprémi színházban kezdte, majd emlékezetes előadásokat hozott létre a Vígszínházban. Három évtizede a Radnóti Színház művészeti vezetője, arculatának egyik meghatározó személyisége.

Závada Pál Kossuth-díjas író, a Digitális Irodalmi Akadémia tagja. Pályáját szociológusként kezdte, első könyve a *Kulákprés* című szociográfia volt. 1990-től 2014-ig a *Holmi* szerkesztőjeként dolgozott. Nagy sikerű regényei közül a legutóbbi a 2014-ben megjelent *Természetes fény*.

MAGVETŐ
KÖNYVKIADÓ ÉS KERESKEDELMI KFT.
www.magveto.hu
www.facebook.com/magveto
magveto.kiado@lira.hu
Felelős kiadó Nyáry Krisztián igazgató

TÁRKI TÁRSADALOMKUTATÁSI INTÉZET ZRT.
www.tarki.hu
tarki@tarki.hu
Felelős kiadó Tóth István György vezérigazgató

Készült a Szekszárdi Nyomda Kft.-ben, 2016-ban
Felelős vezető Vadász Katalin igazgató

Felelős szerkesztő Schmal Alexandra
A kötetet Pintér József tervezte
A borítóterv Weiler Péter munkája
Kner Antikva betűtípusból szedve
ISBN 978-963-14-3407-1